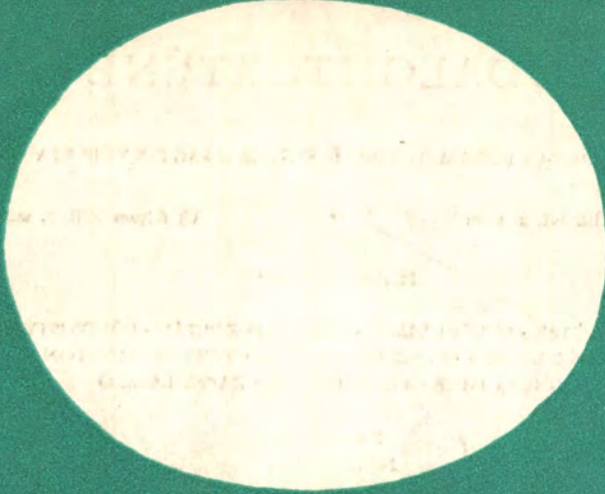

Irodalom történet

1981 2

Akadémiai Kiadó

A digitális változat a MEK Egyesület (<http://mek.oszk.hu/egyesulet/>) megbízásából készült.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1981. LXIII. évf. 2. szám

★

Új folyam XIII. 2. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDIPÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztő:
MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:
CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c
Telefon: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

KIRÁLY ERZSÉBET—KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Zrínyi Miklós római útikönyve	299
ÁDÁM ETA: Ismeretlen magyar nyelvű regény a hazai felvilágosodás korából	332
BALOGH ERNŐ: Petőfi, az „ember” és a „polgár” — A költő forradalmiságának kérdéséhez	353

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

ZRINYI MIKLÓS RÓMAI ÚTIKÖNYVE

„Roma est patria omnium”

A fiatal Zrínyi sorsdöntő olaszországi utazásáról alig maradt fenn érdemi adat. Takáts Sándor, aki a magyar 17. század levéltári dokumentumainak tízezreit tárta fel és a Zrínyiek körül is sokat vizsgálódott, csüggedten panaszolja: „Bizonyos, hogy nevelőanyjának, Poppel Éva asszonynak” Zrínyi Olaszországból „is írogatott. Talán éppen ezekben a levelekben írta le olaszországi útjának benyomásait és tapasztalatait. Sajnos, e leveleket nem sikerült megtalálnunk”.¹ Klaniczay Tibor ehhez joggal teszi hozzá, hogy Pázmánynak is „biztosan beszámolt útja egyes állomásairól. Így pontos képet nem rajzolhatunk arról, hogy mi volt az, amit Zrínyi Itáliában megismert, tanult”. A Zrínyi-monográfia *Itália* c. fejezete² ezért mértéktartó. Az 1636. április 21-én kezdődő utazásról, amely nyolc

¹ Takáts Sándor: *Zrínyi-levelek. Magyar küzdelmek*. Bp. 1929. 127.

² Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Bp. 1964.² 31–35. Itt jegyezzük meg, hogy a bikaviadal látványát Bán Imre a Magyar Klasszikusok sorozat 1952. évi Zrínyi-kiadásának 406. lapján más olasz városokkal, pl. Velencével is kapcsolatba hozza. Alighanem helyesen, mert az „immolazione del toro”, a bika feláldozása a „giovedì grasso”, a „kövér szerda” napján szokásos velencei karneváli látványosság. Lásd pl. Domenico Louisa *Campo di S. Geremia con la Famosa Caccia del Toro* feliratú metszetét az *Il gran Teatro delle più insigni prospettive di Venezia* c. 1720-as kiadványban. Reprodukcióját Ludwig Schudt közli: *Italienreisen im 17. und 18. Jahrhundert*. Wien–München, 1959. 237. A 16. századi Hendrik van Cheef *Giostra delle vaccine* c. metszete pedig a római Palazzo Farnese előtti téren szokásban volt hasonló látványosságot örökít meg: pajzsos, kardos férfiak küzdenek bikákkal és tehenekkel, a teret körülvevő ácsolt lelátókon közönség tolong. A képet lásd

hónapig tartott, Klaniczay csak azt foglalhatja össze, hogy Zrínyiék útja egyenesen Rómába vezethetett, de május 10-én már tovább is utaztak Nápolyba.

„Talán nápolyi tartózkodásának emlékét őrzi a *Szigeti veszedelem* XV. énekének 83. versszaka, amely egy bikaviadal jelenetét idézi fel – ilyet Zrínyi csak a spanyoloktól kormányzott Nápolyban láthatott. Rómába visszatérve tanulmányozhatta az ókor nagyszerű emlékeit, melyekre a *Vitéz hadnagy* tanúsága szerint még hosszú évek múlva is visszagondolt.”

Rómából – ahol VIII. Orbán pápa is fogadta és megajándékozta saját dedikált verseskönyvével –

„Firenzébe és Pisába vezethetett az útja. A toszkánai nagyhercegnél tett látogatásáról ő maga is megemlékezik később egy könyvjegyzetében, és talán igaza lehet Király Györgynek, aki az eposz meghajló feszületének ötletét a San Miniato egyik hasonló jelenetet ábrázoló képére vezeti vissza. Megvan a valószínűsége Bán Imre sejtésének is, amely szerint az eposznak a vérben gázoló Dandóra és Zrínyire alkalmazott »vízi óriás« hasonlata (X, 49, 98) a firenzei Piazza della Signorián álló kolosszális Fontana di Nettuno emlékét őrzi. Még több valószínűsége van egy másik hasonló feltevésnek, amely szerint a X. ének 103. versszakának ... hasonlata a pisai Camposanto híres freskójára utal ... Ha végül megemlíti Zrínyi 22. aforizmáját, mely szerint 'láttam egy képet egy olasz úrnál, ahol nagy fergetegben és esőben egy kis evetke a farkával befedte magát, és jó reménységben volt, oly inscriptióval: »durabo«' – akkor lezárhatjuk az itáliai utazásra vonatkozó adatok sorát.”

Carlo Pietrangeli: *Il museo di Roma. Documenti e iconografia*. Bologna, 1971. Fig. 21. Számolhatunk persze irodalmi hatások lehetőségével is. Vö. Vergilius: *Aeneis*, XIII. 103–106. (a megfelelés szinte szó szerinti!); II. 223; Tasso: *Gerusalemme liberata*, III, 32 („Tal gran tauro tal'hor ne l'ampio Agone”); IV, 1; VII. 55; IX. 46; XII. 53. A két Vergilius-helyre már Arany János figyelmeztetett: *Zrínyi és Tasso. = Összes művei*. Szerk. Keresztury Dezső. *Próza művek* 1. Kiad. Keresztury Mária. Bp. 1962. 431, 423. Vigyázat! Arany mindkét ide kapcsolódó Tasso-utalása sajtóhibás: LV. 1. helyett IV. 1., VII. 56. helyett VII. 55. értendő! Greksa Kázmér ugyancsak sajtóhibásan hivatkozik Tasso VI. énekére (helyesen: VII. 55!): *A Zrínyi és viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz*. Székesfehérvár, 1889–1890. 156.

Klaniczay Tibor tehát óvakodik attól, hogy túlbecsülje az utazás jelentőségét, s megfontolt következtetései intő például szolgálhatnak mindazoknak, akik megkísérlik gazdagítani Zrínyi Miklós olaszországi élményeinek körét. Az elhamarkodott fantáziálás romantikus módszerét már Takáts Sándor kárhoztatta, megemlítvén, hogy pl.

„Széchy és mások Zrínyit Prágába utaztatják s ott tétetik le vele a báni esküt. Ez a soha meg nem történt utazás aztán bőséges alkalmat ad fróinknak a fantázia megeresztésére. Még azt is leírják, mint nézett be Zrínyi a Szent Vid egyházába, mint csodálta a sárkányölő Szent Györgyöt, mely »idegen földön a magyar alkotó erő diadaláról beszél«; mint bámulta a Podjebrad-templomot, a jámbor Nepomukot a kőhídon” stb. stb.³

Úgy hisszük, kezünkbe került az az útikönyv, amit Zrínyi római tartózkodása során 1636-ban használhatott, alább mégsem állítjuk oda a tizenhat éves magyar főurat és kíséretét az útikalauzban elősorolt több száz római templom, palota, kapu, obelisztk vagy szobor elé. Ehelyett csak azokra a fontosabb látnivalókra hívjuk fel a figyelmet, amelyek akkor – vagy később: immár emlékké érve – valóban megragadhatták Zrínyi képzeletét.

*

A Zrínyi-kutatás kellőképpen még kiaknázatlan forrása, a gazdag könyvtárjegyzék nem tartalmaz olyan tételt, amelyet kifejezetten útikönyvnek tekinthetnénk.⁴ Ez azonban még nem jelenti azt, hogy ilyen útikalauza – vagy ahogyan a

³Takáts Sándor: *Zrínyi Miklós és Péter gyámjai. = Magyar küzdelmek.* Id. kiad. 101.

⁴Francesco Sansovino műve azonban ilyen szempontból is vizsgálatot érdemelne. Már címe elárulja, hogy bővelkedik Velence tárgyi látnivalóinak leírásában is. *Venetia citta nobilissima et singolare, descritta in XIII libri da M. Francesco Sansovino. Nella quale si contengono tutte le guerre passate, con l'attioni illustri di molti senatori, le vite de i principi et gli scrittori veneti del tempo loro, le chiese,*

nemzetközi szóhasználat olaszul nevezi: guidája – Zrínyinek nem lehetett volna, hiszen pl. Tasso-kötetnek sem maradt nyoma a könyvjegyzékben.

Köztudomású, hogy a Zrínyi-könyvtár a költő fia, Zrínyi Ádám, valamint az ő feleségének második férje révén hagyományozódott ránk, és ebben a vegyes könyvanyagban a hősi halált halt jó utód⁵ saját könyvei is fennmaradtak. Kende Zsigmond *Bibliotheca Zrinyiana*-ja 29 olyan kötetet regisztrál, amelyek szerint Zrínyi Ádám ex librisét őrzik. Ezek között azonban kétségtelenül az apáról fiára szállott könyvek is vannak, mint pl. a Zrínyi Miklós kedvenc szerzőinek számító Guicciardini vagy Malvezzi műve.⁶

fabriche, edifici et palazzi pubblici et privati, le leggi, gli ordini et gli usi antichi et moderni, con altre cose appresso notabili et degne di memoria . . . In Venetia, Appresso Iacopo Sansovino. MDLXXXI. Vö. *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi.* Wien, 1893. Verlag von [Sigmund] Kende. 23. A Biblioteca Apostolica Vaticana (a továbbiakban: Bibl. Vat.) R. I. IV. 2018. jelzetű példányát láttuk. Zrínyi Justus Lipsius 4 kötetben kiadott összes műveit is megvette (Antwerpen, 1637); ebben is van egy tárgyunkhoz sorolható munka, az *Admiranda sive de magnitudine Romana libri quattuor* (1958). *Della grandezza di Roma* címmel olaszul is megjelent: „*Volgarizzati da Filippo Pigafetta . . .* In Roma, Appresso Stefano Paolini, MDC.” Bibl. Vat. Cicognara III. 3764. Lipsius terjedelmes munkájának 14 fejezetre osztott III. könyve foglalkozik Róma tárgyi látnivalóival.

⁵ A németbarátnak elkönyvelt Zrínyi Ádámról Takáts Sándor írt szép rehabilitáló tanulmányt. Új kiadása: *Bájlító magyarok. Képek a törökvilágból.* Kiad. Réz Pál. Bp. 1979. 287–308.

⁶ *Bibliotheca Zrinyiana.* Id. kiad. 45–48. A Guicciardini-kötet (Amsterdam, 1613) „Francisci Listij” bejegyzése arra vall, hogy ez is Listius Ferenc könyvei közül került a költő könyvtárába, mint az a „különböző német nyelvű szakmunkákból álló kolligátum”, amelyre Klaniczay T. utal: *I. m.* 609. Malvezzi könyvében (Velence, 1633–1637) ott olvasható ugyan az „Ex libris Comitiss Ad. a Zrinio,” de az is, hogy „Sors bona nihil aliud,” márpedig ez a jelmondat a költő Zrínyi szokásos ex libris-bejegyzése. Pontanus *Attila bellariájában* (Frankfurt, 1646) Kende szerint egy 1646-os Zrínyi-arckép van beragasztva, s ez megint a költő tulajdonosi jele.

A bennünket érdeklő tétel Zrínyi Ádám könyveinek Kende-féle jegyzékében a 23. számot kapta:

Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma. Roma, Cavalli 1936. 8.

A könyvet könnyen meghatározhatjuk, mégpedig az itáliai guidák legkiválóbb szakértője, Ludwig Schudt alapvető bibliográfiai és történeti összefoglalása segítségével. Schudtnál ez a nyolcadrét nagyságú, Francesco Cavalli kiadásában megjelent 1636. évi guida a 109. tétel.⁷ Schudt egy müncheni példányra hivatkozik, előttünk a római Nemzeti Könyvtár nevezetes példánya feküdt:

Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma. Dove si tratta delle Chiese, Stationi, Reliquie, et Corpi Santi, che vi sono. Et di diversi Maritaggi di povere Zitelle, che si fanno. Con la guida Romana, che insegna facilmente a' forastieri di ritrovare le cose più notabili di Roma. I Nomi de' Sommi Pontefici, Imperatori, et altri Principi Christiani. Con le principali Poste d'Italia. Di nuovo corrette, ampliate, et ornate di bellissime figure. Con un' aggiunta di tutte le cose fatte da Clemente VIII. e da Paolo V. fel[ice] mem[oria]. Le sette Maraviglie del Mondo, et altre cose notabili. IN ROMA, per Francesco Cavalli. 1636. CON LICENZA DE SUPERIORI. Ad istanza di Mauritio Bona al morion d'oro in Piazza Navona. A címlap alján levő kis Róma-veduta alatt kézírásos possessor-bejegyzés: Athanasii Kircher[i].⁸

⁷ Ludwig Schudt: *Le guide di Roma. Materialien zu einer Geschichte der Römischen Topographie.* Berlin–Augsburg, 1930. 212–213.

⁸ Biblioteca Nazionale Centrale, Roma. 18. 4. B. 10¹. A katalógus-cédulán a Kircher-bejegyzés olvasata: „Athanasio Kircher!” Zrínyi példánya is fennmaradt! – Ez már a Zrínyi-könyvtár mai állapotát tükröző zágrábi katalógus másolatából kiderül (MTA Könyvtára, Mikrofilmtár, A 268/IV), itt az 1636-os guida jelzete: 230. Zágrábi kutatóutam során, 1979 márciusában futólag át is néztem a guidát, de mert a Zrínyi Ádám könyveiként számon tartott kötetekre akkor nem fordítottam figyelmet, csak ezt jegyeztem fel róla: Zrínyi kezétől származó bejegyzés nincs benne, a végén a mutató kézírással pótolva. (K. S. I.)

Mindenekelőtt azt tisztázzuk, hogy ez a példány tehát Athanasius Kircher (1602–1680), a hírneves jezsuita tudós tulajdona volt. Kircher, akinek több műve megtalálható Zrínyi könyvei között, 1635-ben lett a bécsi Collegium Romanum matematika-professzora, s 1636-ban jelent meg *Prodromus coptus sive aegyptiacus*... c. munkája Rómában, mégpedig a Congregazione de Propaganda Fide védnöksége alatt.⁹ Kircher nyilvánvalóan könyve megjelenése alkalmából járhatott Rómában, s akkor vette meg a legfrissebb guidát, amely aztán valamiképpen Rómába került vissza.¹⁰

A *Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma* 1636. évi kiadása csakugyan a legfrissebb római útikönyv volt akkor, mert Schudt adatai szerint ezelőtt csak 1625-ben, 1634-ben, 1635-ben, utána pedig csak 1640-ben jelent meg hasonló guida. (Az 1634-es és 35-ös római útikönyvet ugyancsak Cavalli adta ki: „Ad istanza di Mauritio Bona, al Morion d'Oro in Piazza Navona.”) Az útikalauz típusa, szerkezete – s egyrészt anyaga is – már korántsem mondható teljesen újnak. A 17. századi róma-guidák ősei, vagy még pontosabban: alapszövegei a 15. század 70-es éveitől latinul megjelenő *Indulgentiae Ecclesiarum urbis Romae*, valamint a *Mirabilia urbis Romae* c. kiadványok voltak. Ezek a kegyes célokra készült zarándoklati tájékoztatók századokon át latinul is népszerűek, de a 15–16. század fordulóján megjelentek olaszul is. A *Le*

⁹ Vö. Carlos Sommervogel: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*... Nouv. éd. Tome IV. Bruxelles–Paris, 1893. 1046–1077.

¹⁰ Csábító elképzelés feltételezni, hogy Kircher és Zrínyi kísérete Rómában találkozhattak. De ennek semmi nyoma nincsen. Kirchernek azonban lehetnek kapcsolatai a magyar egyházi körökkel, mert egy későbbi egyiptológiai munkáját, az *Oedipus Aegyptiacus*t Lippay György esztergomi érseknek is elküldte dedikálva, Lippaytól pedig – írja Klaniczay T. (*J. m.* 609.) – „nyilván az érsek ajándékként jutott Zrínyi tulajdonába”. Kircher magyar kapcsolataira vall az a tény is, hogy az *Oedipus Aegyptiacus* soknyelvű ajánlóvers-galériájából a magyar szöveg sem hiányzik.

cose maravigliose... di Roma címtípus első előfordulását Schudt 1541-ből említi. A guida anyaga fokozatosan gazdagodott világi látnivalókkal, főként azután, hogy az 1563. évi kiadástól kezdve függelékként megjelent bennük Andrea Palladio, a nagy építész először Velencében 1554-ben publikált műve, a *L'antichità di Roma*.¹¹ A Palladio-függelék nincs meg minden guida-kiadásban, az 1636. évi editióból is hiányzik. Ekkor azonban már annyira hozzátartozhatott a guida-hoz, hogy különböző évi kiadásokat is egybekötöttek. Athanasius Kircher példányát is Palladio művének egyik korábbi kiadásával kötötték egybe:

¹¹ A 15. századi *Mirabilia urbis Romae*-kötetek hazai könyvtárakban is találhatók. Vö. *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis Hungariae asservantur*. Ediderunt Géza Sajó et Erzsébet Soltész. Vol. I. Bp. 1970. 2290–2292. Két *Mirabilia*-példányról lásd László Béla alapos forráskritikai tanulmányát: *Mirabilia Romae et duo huius libri incunabula in bibliothecis Hungaricis asservata*. EPhK 1906. 338–355, 426–445. A *Le cose maravigliose dell'alma città di Roma* 1563. évi kiadását Schudt írja le: I. m. 62. tétel. Az 1636 előtti kiadások közül alaposabban az 1588. évi velencei kiadást néztük át. (Bibl. Vat. Cicognara III. 3685. Leírása Schudtnál: 136.) Ezt a guida-kiadást V. Pál pápának ajánlva publikálták. Illusztrációi gazdagabbak, mint az 1636-os kiadásé: minden fontosabb templomot metszetek szemléltetnek. Erre a kegyes célzatra vall a templomi ünnepek részletes felsorolása és a *Trattato overo modo d'acquistar l'indulgentie alle stationi* c. tájékoztató is. A világi rész, a *La guida romana per li forastieri che vengono per vedere le antichità di Roma...* szövege egyezik ugyan a későbbi kiadásokéval, de ebből még hiányoznak a metszetes képek. A pápák, császárok, francia királyok, nápolyi uralkodók, velencei dogék és milánói hercegek felsorolása után is egyházas gyakorlati tudnivalók következnek: *Le parocchie dell'alma città di Roma, che sono al numero di 108*. A hozzákötött Palladio-függelék külön címlapot kap (*L'antichità di Roma di M. Palladio*), lapszámozása azonban folyamatos a guida-résszel. Palladio szövegének később csak a befejezése változik. Amikor azt kérdezi, „Hányszor pusztult el Róma?“, s hetedik pusztulásaként az 1527. évi „sacco di Romát” említi, azzal magyarázza az Örök Város mindenkori feltámadását, hogy benne székel a pápa. A későbbi kiadásokban a pápa nevének helyére a mindig éppen akkor uralkodó egyházfőé kerül.

Le antichita dell'alma citta di Roma di M[esser] Andrea Palladio. Raccolte brevemente da molti autori antichi e moderni. Aggiuntovi di nuovo alcune bellissime figure. Con un discorso sopra i fuochi de gl'Antichi. In Roma, Per Guglielmo Facciotti, MDCXXIX.

A 48 számozott lapnyi terjedelmű Palladio-függelék formátuma megegyezik a guidáéval, az illusztrációk is ugyanazon metszőre s műhelyre vallanak, a papír minősége és a betűk alakja azonban eltér. Cavalli és Facciotti tipográfusok kiadványait tehát együtt is kínálhatták a Piazza Navona „Morion d'Oro,” azaz „Aranyisisak” nevezetű könyvboltjában.

Mielőtt az 1636-os guida érdemi tárgyalására térnénk, előre kell bocsátanunk, miért vonhatjuk be Zrínyi Róma-ismeretének forrásai közé a Palladio-függeléket, az *Antichita di Romát*? Azért, mert a Zágrábba került Zrínyi-könyvtár kötetei között egy 1595. évi *Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma*... c. útikönyv is található, s ehhez folyamatos lapszámozással csatlakozik Palladio műve (199–247), valamint (újból megszámozott lapokkal, ugyancsak 1595-ből) „Reverendo Padre Fra Santi dell'Ordine di S. Agostino Theologo Professore” *Stationi delle chiese di Roma* c. összeállítása.¹² Az 1595-ben megjelent Palladio-függelékes guida természetesen bármikori vásárlás lehet, mégis valószínű, hogy megléte épp az itáliai utazással hozható kapcsolatba. Zrínyi Miklós könyvtárában ráadásul Palladio fő műve, a *L'architettura divisa in quattro libri* is megvolt, bár későbbi, 1642. évi velencei kiadásban.¹³

A *Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma* Zágrábban máig fennmaradt 1595. és 1636. évi kiadásai nem egyazon műből készültek, csak címük azonos. Az 1595-ös guidát

¹² Mai zágrábi jelzete: 234. Iványi Sándor értesítéséből tudjuk, hogy Franzini guidájának 1600-as római kiadása megvan az egri Főegyház-megyei Könyvtár állományában.

¹³ *Bibliotheca Zrinyiana*. Id. kiad. 21.

Girolamo Franzini adta ki, s ő készítette illusztrációit is. Franzini guidája először *Antiquitates Romanae urbis* címmel latinul jelent meg Velencében, 1588-ban, majd 1594-ben ugyanott már olaszul publikálták. Ettől kezdve Palladio *Antichitája* is csatlakozik hozzá. Rendkívül népszerű volt, spanyolra és franciára is lefordították, szövegét azonban nem Franzini, hanem ugyanaz a Padre Fra Santi (Salinori) írta, akitől a *Stationi delle chiese* c. összeállítás származik. A Rómaguidák összvegét tartalmazó középkorias *Memorabilia*-típushoz képest Franzini guidájának több újdonsága van. Mindenekelőtt a sok szép metszet, a leírások pontossága és az a praktikus szándék érdemel figyelmet, hogy a római látnivalók megtekintését két és fél napra osztja el.¹⁴

Az a guida-típus, amit Zrínyi 1636-os útikönyve képvisel, sokmindenben egyezik Franzinivel, ez azonban még nem ok arra, hogy a katalógusok Franzini neve alatt szerepeltessék.¹⁵ Zrínyi névtelen szerzőjű guida-kompilációja főként a napok szerinti csoportosításban követi Franzinit, metszeteit azonban nem veszi át, s merít még Pietro Martire Felini és Giovanni

¹⁴Vö. Thomas Ashby: *Note sulle varie guide di Roma che contengono xilografie di Girolamo Franzini*. Estratto della rivista *Roma*, 1923. Fasc. 9–10. 1–10., *Nuove note su varie guide di Roma*. Uo. 1924. Fasc. 5. 1–11.; továbbá L. Schudt: *I. m.* 82. tétel.

¹⁵Az OSZK Ant 5811 (2) számú példánya (Velence, 1566) éppúgy Franzini néven található (pedig ekkor Franzini műve még meg sem jelent!), mint egy francia fordítás (*Les merveilles de la ville de Rome... függelékül: Les antiquitez de la ville de Rome... par M. Andrea Palladio*. In *Roma, Appresso Giacomo Mascardi*, 1608. *Ad istanza di Pietropaolo Giuliani all'insegna del Griffio*. – 324. 139), illetve az ugyancsak Mascardi-kiadású 1666. évi editio. (III. It 540. Ezt még szintén a Piazza Navonán, az Aranyisakban árulták: „Si vendono in Navona al Morion d'Oro.” A beragasztott ex libris szerint: „Illushazianae Bibliothecae Dubniczensis.”) Az Egyetemi Könyvtár szerző nélkül katalogizált példányai: Róma, 1579 (hozzá kötve a Palladio-függelék. – B. d. 53), Róma, 1621 (G. e. 303), Róma, 1639 (hozzá kötve a Palladio-függelék. – G. e. 264).

Battista Cherubini (1609) guidáiból is. Ugyancsak forrásai közé sorolhatjuk Giovanni Lupardi 1618-ban latinul publikált guidáját (*Mirabilia urbis Romae*),¹⁶ amely persze szintén kompiláció. Az 1636-os útikalauz szövege, szerkezete, illusztrációs anyaga tehát számos régi és újabb guida felhasználásával alakult ki. Így válhatott a kötet olyan praktikus útikönyvvé, amely jól képviseli a világiasodás folyamatát és a naprakész információkra való törekvést.

A *Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma* felépítése a következő. A 112 lap terjedelmű kis könyv első 24 lapját a hét római főtemplom, a *Le sette chiese principali* rendkívül részletes leírása tölti be. Az első főtemplom a San Giovanni in Laterano, a második a San Pietro in Vaticano, a harmadik a San Paolo („fuor di Roma”), a negyedik a Santa Maria Maggiore, az ötödik a San Lorenzo („fuor delle mura”), a hatodik a San Sebastiano, a hetedik a Santa Croce in Gerusalemme. A főtemplomokról összefoglalt tudnivalók nagy része a szertartásokra s főként a rendkívüli aprólékossággal ismertetett relikviákra, kegytárgyakra vonatkozik.

A „sette chiese”, a hét zarándoktemplom meglátogatása a 7. századig visszamutató hagyomány, amely a pápák által meghirdetett szentévekkel vált kötelezővé. Ismeretes, hogy először VIII. Bonifác hirdetett szentévet és engedélyezett különös búcsúkat 1300-ban (többször utal erre Dante is), s bár 100 esztendőnként akarták megrendezni, 1350-ben VI. Kelemen már a második szentévet is megtartatta, később pedig általában 25 évenként került rá sor. A második szentév alkalmával híres római templomjáró zarándokút volt a Szent Brigittáé, majd pedig Loyolai Szent Ignác és különösen Neri Szent Fülöp fejlesztette egyre népszerűbbé e szokást. A bazilikák meglátogatására — hogy a hozzájuk kötött teljes búcsú elnyeressék —

¹⁶ Vö. L. Schudt: *I. m.* 49, 95, 173. tétel. Szabó Flóris tájékoztatása szerint a pannonhalmi Főapátsági Könyvtár őrzi Giovanni Lupardi latin guidájának 1618. évi kiadását (hozzáközve Palladio *Antichitá*ja).

lehetőleg egy egyházi nap alatt (tehát az előző nap délutánjától aznap estéig) kell sort keríteni. A „santo pellegrinaggio”, a szent zarándoklat azonban nincs gyalogjáráshoz kötve.¹⁷ Nem kétséges, hogy a Senkviczi Mátyás esztergomi kanonok kíséretében Rómát járó ifjú Zrínyi sem kerülhette el a legfontosabb szentegyházakat, hiszen még a protestáns Szenci Molnár Albert is így cselekedett 1595-ben! Október 5-én érkezett Rómába, s 9-én a római kispapok kalauzolásával nézte meg „a hét főtemplomot az ezekhez közel fekvő többiekkel együtt, amelyekben sok volt az ereklye és a bűnbocsánati kellék”. Sennyey László nagyszombati jezsuita rektor, aki kilencven évvel később járt Rómában, 1687. szeptember 9-én, Magyarországra való visszaindulása napján is kocsit fogadott: „visitare septem ecclesias”. Iványi Béla kommentárja szerint még meg is toldotta kettővel a hetet, mert

„ez alkalommal nem hét, hanem kilenc templomot keresett fel, . . . azonban mindazok, amelyek itt láthatók – írja Sennyey – mind megtalálhatók a *Corte di Roma* c. könyvben, így aztán . . . eme kirándulását nem részletezi”¹⁸

De hogy Zrínyihez közelebbi példát is mozgósítsunk, idézzük fel fiatalkori szerelmi vetélytársa, a később Zrínyi Péterrel együtt kivégzett Nádasdy Ferenc római útjának hasonló körülményeit. Nádasdy 1665 március végén érkezett Rómába, s kíséretével együtt április 3-án „járta el a 7 nevezetes templomokat”, mégpedig ebben a sorrendben: San Pietro, San

¹⁷Vö. *La visita delle sette chiese principali di Roma secondo il metodo di San Filippo Neri*. Terza edizione accuratamente riveduta ed arricchita di cenni storici dal prof. Mariano Armellini. Roma, é. n. Továbbá Früchtl Ede: *A szentévi magyar zarándokok útmutatója Rómában*. Bp. 1925. III–IV, XI–XII.

¹⁸Szenci Molnár római utazásáról Kovács Sándor Iván: *Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 96., Sennyeyéről Iványi Béla: *Báró Sennyey László S. J. nagyszombati rector római utazásai (1687, 1693, 1696)*. Bp. 1929. 38.

Paolo, Santa Maria Maggiore, San Sebastiano, San Lorenzo, Santa Croce in Gerusalemme, San Giovanni in Laterano. Valószínűleg „eljárta” volna a hét templomot hamarabb is, de április 11-én kelt római levele arról tudósít:

„az hitvány köszvény kezdett volna kereskedni lábaimban, s igen meg is ijesztett volt, úgyannyira féltem sokáig való heveréstül, de isten jóvoltából negyed napi nyugovásom után annyira épültem, járhatok és ki-mehetek mindenfelé”.¹⁹

Egybevág ezzel az utazás naplót vezető krónikása, Berezedi Zsigmond feljegyzése, amely szerint március 29-én meghallgatták ugyan a virágvasárnapi misét a franciskánus barátok templomában, de 30-án és 31-én „helyben” voltak. A kényszerű köszvény-pihenőt követően, április 1-étől kezdi szaporán jegyezni Bezerédi, mi mindent is láttak Róma városának „ennihány” templomában:

„Die 2... mentünk a Sz. Péter templomába ad Vaticanum, ahol jelen voltunk, mikor a pápa az apostoloknak rendre szépen megmosta a lábokat s megtörlötte, s nagy alázatosan megcsókolta. Eadem die délután az Apollinare templomban, ahol oly muzsikát tartanak, egész Rómában nincsen más, ekkor svéciai királyné is jelen volt.

Die 3. jártuk el a 7 nevezetes templomokat. 1. Sz. Péternél, ahol az sok reliquiák közül láttam a dárdát, mellyel Christus urunk oldalát általverték. Az Sz. Veronika asszony keszkenyőjét, mellyel a verítéket törülte le. Christus urunk ábrázatja most is oly véresen rajta. 2. Sz. Pál templomában, ahol Sz. Pál testének egy darabja vagyon, az templom igen régi munka.. 3. Ad Beatem Virginem Majorem. 4. Sz. Sebestyén temploma. 5. Sz. Lőrinc, ahol a teste együtt fekszik Szent István első martyr testével. 6. Ad Sanctam crucem in Jerusalem, ahol a szent keresztfának nagy darabját megmutatták... Az harminc ezüst pénzék egyikét, melyen Judás Christus urunkat eladta. Szent Tamás ujját, melyet Christus urunk oldalába eresztett, mikor nem hitte a feltámadást. A tövis szálból két szálát, ... Egy vas szeget, mellyel Christus urunkat a keresztfához szegezték. 7. Ad S. Joannem Lateranum, ahol

¹⁹Komáromi András: *Nádasdy Ferenc római zarándoklása*. Történelmi Tár, 1899. 721.

sok szép reliquiákat mutattak. Az gyócsot, mely Christus urunkon volt, mikor a koporsóba tették, az vér most is rajta. Sz. János apostol poharát, melyből a mérget itta; láncot, kivel meg volt kötözve, mikor fogva volt. Boldogságos szűz fátyolát, mely akkor volt a fején, midőn Christus urunkat megfeszítették, s a keresztfá alatt állott, s három csöpp vér csöppent a fejére, s most is véres az a fátyol. A bíort, bársont, mely Christus urunkon volt, mikor Pilátushoz vitték. Az spondiát, melyből az ecetet s epét adták Christus úrnak meginni... Húsvét napján, úgymint 5. Aprilis... Délután ad S. Joannem Lateranum, ahol a boldogságos szűz ruháját mutatták. Egy ingecskét, melyet boldogságos szűz Mária maga varrott legelsőbben a kis Jézusnak. Christus urunk vérét s vizét, mely az oldalából folyt ki...²⁰

Efféle relikviák özönét kellett végignéznie Róma templomai-ban Zrínyi Miklósnak is, s bizony belefájdulhatott a feje, ha kísérői csak a jelentékenyebbeket akarták is megmutatni vagy felsorolni néki. Ilyenkor kínálkozott alkalmas segédeszközül egy jó Róma-guida, hiszen még Sennyey páter is a *Corte di Roma* c. útikönyvhöz utasítja az érdeklődőt. Nádasdyéknak minden bizonnyal szintén volt guidájuk, mert a nagyúr ki-végzése után összeállított ama könyvjegyzék is, amely csak a bécsi császári könyvtárba került könyvek leírását tartalmazza, többek között ilyen művekről tudósít: *Statue antiquae urbis Romae, Roma vetus et nova, Antiquitates Romanae, Italia illustrata, De Basilica et Patriarchio Lateranensi* stb.²¹ Abban meg esetleg akár Zrínyi ösztönzését kell látnunk, hogy Nádasdy – talán épp Rómában – megvette VIII. Orbán pápa latin verseskönyvét (*Urbani Octavi Poemata*).²²

Róma főbb templomait a fiatal Zrínyi bizonyára a fenség és a szépség iránti hívő alázattal járta végig. Ezt bizvást feltételez-

²⁰ Marczali Henrik: *Bezerédi Zsigmond utazási naplója*. Történelmi Tár, 1883. 354–355.

²¹ Sitte Alfréd: *Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára*. Magyar Könyvszemle, 1902. 146–158. A 9–10 000 akkori aranyforint értékű nagy könyvtár többi kötete szétszóródott.

²² Uo. 155.

hetjük róla akkor is, ha tudjuk, hogy érett fővel mélyen megvetette a bigott templombújáást, ami nem illik „nagy állapotú uraknak”. A német császár és Mátyás király összehasonlításakor mondja a *Mátyás-tanulmányban*, de érthetjük őreá is:

„Hogy Bonfinius nagyobb állhatatosságot tulajdonít a császárnak, szüntelenebb isteni szolgálatot, én elhittem . . . De bizon az én ítéletem szerint avval nem kevéskedhetik császár a király felett, mert az untalan való szentegyházakrul-szentegyházakra való járás, misehallás, gyónás, processiókkal való kerülés, spitálok látogatása, untalan papokkal való társaság . . . és szent atyák könyve olvasása . . . inkább illenek alacsonyabb rendű embereknek, hogysem királyoknak és nagy állapotú uraknak.”²³

Zrínyi feltehető római élményeit rekonstruálva, először a biztosan általa is meglátogatott hét főtemplomot kell tehát sorra vennünk. Csak a legfontosabb képzőművészeti látnivalókat foglaljuk össze, s tesszük ezt éppen „az untalan való szentegyházakrul-szentegyházakra járás” módszerével, mert e főtemplomokban magunk is igyekeztünk szemügyre venni minden olyan lehetséges művészeti alkotást és történeti emléket, amit Zrínyi 1636-ban már láthatott. De nem törekszünk a Róma-guidában felsorolt képzőművészeti látványosságok kizárólagos élményi azonosítására, és csupán ott próbálunk meg magyarázatot adni, ahol látvány és élmény úgy eshetett egybe, hogy az életmű is őrzi némi nyomát. A guidában szóba kerülő festők, szobrászok, építészek művei többnyire egykorú (s rendszerint hiányos vagy téves) elnevezéssel szerepelnek; a jegyzetekben ezeket olaszul, a guida helyesírásával idézzük.

A San Giovanni in Laterano székesegyház azért az első római főtemplom, mert korábban ez volt a pápai székhely. Felirata is azt adja hírül: „Omnium Urbis et Orbis Ecclesiarum Mater et Caput – A Város és a Földkerekség Valamennyi Templomának Anyja és Feje.” A pápák a 14. század elejéig

²³ Zrínyi Miklós *Összes művei*. I. Kiad. Klaniczay Tibor. Bp. 1958. 618.

laktak a hozzá csatlakozó palotában, amelyet a 16. század végére újjáépítettek, s a koronázási szertartások után is a székesegyházba vonultak a Vatikánból. Ez a hagyományos, fényes átvonulás volt a cavalcata vagy processione. A „sok szép reliquiákat” Bezerédi Zsigmond is a San Giovanni in Laterano székesegyházról szólva részletezi hosszan, s megjegyzi, hogy húsvétkor, meghallgatván a háromórás pápai misét a San Pietróban, „délután ad S. Joannem Lateranum” mentek át, ahol „sok ezer ember” ájtatoskodott.²⁴ Az 1636-os Rómaguidában kiemelt laterani freskók és szobrok közül²⁵

²⁴ *I. m.* 355.

²⁵ „Nell'entrare in detta Chiesa adornata con gran Statue di marmo, di pietre, e di stucchi, indorato da detto Clemente VIII. si vedono le infrascritte pitture. Quella Rissurrettione che stà sopra il santissimo Sacramento dipinta à fresco, è opera di Cavalier Giuseppe d'Arpino. La facciata vicino all'Organo dove stà Costantino quando fu battezzato de san Silvestro è dipinta da Cristofor Pomaranci. Nel Battisterio di san Giov. dove fu battezzato Costantino, presso la Chiesa vi sono due Cappelle d'Hilario Papa, le quali essendo per antichità guaste, furono da Papa Clemente ottavo ristaurate et ornate di bellissime pietre e pitture. In quella che stà à man dritta, dedicata à San Gio. Battista vi è un quadro molto bello d'Andrea Gommo, Pittore Fiorentino, che è quando san Giov. Battista battezzò Christo, e certe Historiette dipinte à fresco nella volta, sono di mano d'Antonio Tempesta pittore, medesmente Fiorentino. Nel porticale di detta Chiesa sotto la loggia della Beneditione à mano dritta, si vede per una serrata la Statua di bronzo di Henrico IV. Rè di Francia, fatta fare dal Capitolo di detta Chiesa, come loro benefattore, et di valentissima mano l'anno 1608. come si vede nella inscriptione, che è nella base di marmo sotto la statua.” *Le cose maravigliose . . . di Roma*. Id. 1636. évi kiad. 6–7. Róma templomai és műemlékei között mindenekelőtt az 1923-tól folyamatosan megjelenő *Le Chiese di Roma Illustrate* c. sorozat (*Collana di monografie diretta da Carlo Gallasi Paluzzi*) egyes kötetei, Walther Buchowiecki kézikönyve (*Handbuch der Kirchen Roms*. Band I–III. Wien, 1967–1974), valamint a *Guida d'Italia del Touring Club Italiano* kiadásában megjelent *Roma e dintorni* c. kötet (a „piros guida”) 7. kiadása (*Curata da Alessandro Cruciani*. Milano, 1977) alapján tájékozódunk. Forgattuk még Ürögdi György magyar Róma-guidájának 1969. évi kiadását is. A modern guidákból vett adatokat külön hivatkozás nélkül felhasználjuk.

IV. Henrik francia király bronz szobra előtt Zrínyi is érdeklődve állhatott meg, jöllehet Henrik királyra vonatkozó több utalása, illetve a francia uralkodó tettei iránt tanúsított érdeklődése természetesen független lehet a szobor látványától. Henrik király statuája a Giacomo della Porta által reneszánsz stílusban kialakított kereszthajó előcsarnokának baloldali végében áll, a Loggia della Benedizione alatt. A szobor a kunkori bajszerű, nyírott szakállú, horgas orrú Henrik királyt jogarral, teljes római katonai díszöltözékben ábrázolja, s azért került ide, mert a francia trón urai a Laterani székeskáptalan tiszteletbeli tagjai voltak, és Henrik is gazdag adományokkal honorálta e kitüntető címet. A nemzeti abszolutizmus megteremtésén fáradozó IV. Henrik, aki 1609-ben hatalmas Habsburg-ellenes uniót akart lérehozni, lelkes Machiavelli-olvasó volt. Klaniczay Tibor jegyzi meg, hogy akkor is zsebében hordta az *Il Principét*, amikor 1610-ben meggyilkolták. Klaniczay utal arra is, hogy a *Mátyás-tanulmány* műfaji mintája, Pierre Matthieu (olaszosan: Mattei) XI. Lajosról írt műve IV. Henrik „abszolutisztikus törekvéseinek népszerűsítése érdekében” készült, és ez a királytükör Zrínyi könyvtárában is megvolt. Mégpedig olyan olasz fordításban, amely közvetlenül az itáliai út után, 1637-ben jelent meg Velencében.²⁶ A San Giovanni in Laterano kereszthajójában balra fordulva az Altare del Sacramentóval kerülünk szembe. A négy oszlopon álló 16. század végi szép oltáráépítmény feltűnő díszai a fehér márványból készült fényes főnix-domborművek. A köpadlaton álló néző tekintetével szinte egy vonalban helyezkednek el, de ha felmegyünk az oltárlépcsőkön, fentebb is megismétlődnek. A reneszánsz idején különösen kedvelt főnix-jelképek és hasonlatok Zrínyi munkáiban is felbukkannak. A *Szigeti veszedelem* II. énekének végén a háromszor lehajló feszület így fejezi be az imádkozó szigetvári hőshöz intézett választ:

²⁶ Vö. Klaniczay T.: *I. m.* 375, 419, 431, 556, 727.

De az te fiad, György, támasztja nemedet,
 Felserkenti fénnel tündöklő nevedet,
 Mint phoenix, hamubul költi nemzetségét.
 Úgy okossággal ez megtartja híredet.

(II. 86.)²⁷

A *Szigeti veszedelem* főnix-hasonlata persze közhely, s ha ennél fogva nem is feltétlenül a San Giovanni Sacramento-oltárának főnix-ábrázolásaihoz kapcsolható, mégis feltűnhet, hogy a mitológiai csodamadár mint a mindig „fénnel tündöklő” hírnév metaforája, mely világias magasságba emeli a könyörgő hőshöz lehajló Krisztus intelmét. Itália templomcsodái lépten-nyomon ilyen istenes-emberi kettősséget sugallnak; ezt már a fiatal Zrínyinek tapasztalnia kellett. A magát elégető és újjászülő főnix-madár képe később a *Mátyás-tanulmány*ba is beleépül:

„De nem mindenik seculumban születik *Fénix*, és sok száz esztendeig kell fáradozni a természetnek, meddig formálhat oly embert, aki világ s országok megbotránkozásának gyógyítója legyen s maga nemzetének megvilágosítója. Ilyen vala a mi jó Mátyás királyunk, aki mellé avagy igen kevés, avagy senki keresztyén királyok közül, kik utána voltak, ne álljon hasonlatosságért, mert bizony megocsusodik érdeme Mátyás mellett, s elvész *tündöklősege*, mint a csillagoknak nap támadásán.”

/ Aztán íme az ide kapcsolódó folytatás:

„Hunyadi Jánosnak fia Hunyadi Mátyás volt, s nem elég-e az? Mutasson ilyen apát s ilyen fiat nekem egy historicus, aki ezer esztendőre fonja is némely királynak genealógiáját... nem másra használ eleink *tündöklősege* nekünk, hanem hogy égő szövétneknél, fényes fátylánál futjuk a mi életünk pályáját, nem lehetünk setétben sem mi, sem az mi cselekedetink.”²⁸

²⁷ Zrínyi *Összes művei*. I. Id. kiad. 73.

²⁸ Uo. 592–593.

A hírnévre alkalmazott főnix-metaphora világi jelentése ekképpen teljesedik ki a *Mátyás-tanulmány*ban. Egyszersmind itt is tanúi lehetünk a Zrínyi művészetét annyira jellemző ismétlődő-élesedő motívumformálódásnak, mert a *Szigeti veszedelem* és a *Mátyás-tanulmány* főnix-utalásainak azonos ékítményei: a „fénnel tündöklő név” s az „eleink tündöklősege” összefüggő, egymásból alakuló hasonlat-változatok. Nem is beszélve arról, hogy a szigeti Zrínyi, Zrínyi György – és a költő! – közötti geneológiai összefüggés a Hunyadiak apa-fiú viszonyának pontos megfelelője. Zrínyi – mint ahogy már Széchy Károly megfigyelte²⁹ – nem véletlenül nevezi dédapját atyjának.

A főnix-motívumhoz hozzá kell még fűznünk, hogy a Santa Maria Maggiore főtemplom közelében álló Santa Prassede apszisának boltozatát olyan mozaik-kép borítja, amelyen a főnixmadár mint Krisztus feltámadásának szimbóluma jelenik meg. Ez a 4. századi ikonográfiai hagyománynak megfelelő keresztény ábrázolás azért figyelemre méltó, mert a Krisztus mellett álló szentek csoportját kétoldalt egy-egy meghajló *phoenixpálma* (datolyapálma) keretezi, s a baloldali pálmán ülő *főnixmadár* fejét a sugárzó napkorong rajzolja körül, mintegy glóriát vetítve köré. De említhetnénk a Santa Cecilia bazilika 9. századi apszismozaikját is: itt az I. Paskál pápa feje fölé boruló főnixpálmán ül egy glóriás, piros főnixmadár; vagy a Sant' Agnese fuori le mura templomot, ahol pedig Szent Ágnes szép mozaikruhájának díszé a főnix. A főnixmadár ikonográfiai megjelenítéséhez tehát eleve hozzátartozik a fény, a ragyogás. Zrínyi erről persze az említett ábrázolások nélkül is tudhatott, a római templomokban elébe kerülő látvány azonban erősíthette a kedvelt motívumot. És arra is van jel eposzában, hogy a főnix 'pálma' jelentésével ugyancsak tisztában volt. „Ennyi mód két phoenix öszvecsingolódik” – ábrázolja a XII.

²⁹ Széchy Károly: *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*. II. 1898. 242.

ének 51. strófájában Cumilla és Delimán nászjelenetét.³⁰ Mivel a datolyapálma (a *Phoenix dactylifera*) kétlaki növény, megtermékenyüléséhez valóban a nő és a hím, a termős és a porzós példány „összecsingolódására”, a virágpör átvitelére van szükség.³¹ Ennyire botanikai pontosságú is Zrínyi szerelmi egyesü-

³⁰ A sor jelentéséről lásd Kovács Sándor Iván: *Zrínyi-tanulmányok*. Bp. 1979. 143–144. Vö. még Melius Péter: *Herbárium* (1578). Kiad. Szabó Attila. Bukarest, 1978. 133–134. A pálma gyakran előforduló jelkép a régi magyar szerelmi költészetben. A *Vásárhelyi-daloskönyv* egyik darabja épp Zrínyi megoldását követi: „Mert öszve hajlottanak két ékes pálmafák.” Kiad. Stoll Béla: RMKT XVII. 3. Bp. 1961. 235. A pálma és a főnix keresztényi ikonográfiai jelentéséről a *Lexikon der Christlichen Ikonographie* tájékoztat. Hrsg. von Engelbert Kirschbaum. Band II. Rom–Freiburg–Basel–Wien. 1971. 365, 430–432. A Santa Prassede apszis-mozaikjáról lásd B. M. Apollonij Ghetti könyvét: *Santa Prassede*. Roma, 1961. 62. (*Le Chiese di Roma Illustrate*, 66.) A Ghetti által említett 4. századi ábrázolás rajzát és leírását William Palmer közli; ezen a San Paolo fuori le mura közelében talált domborművön a napsugaras fejű főnixmadár a bal oldali főnixpálmán ül, Krisztus fel-emelt jobbkeze fölött. Mivel minden későbbi ábrázolásnak ez a séma a mintája, a leírást idézzük: „A Szent Pál bazilikánál talált szarkofágon... Krisztus látható, amint az Újszövetség új törvényét, mint nyitott tekercset, két apostolának átadja. A Krisztus jobbra felől álló Szent Péter zárt tekercset tart kezében (ez a régi törvény jelképe)... , míg a bal oldalon álló Szent Pál átveszi az Újszövetség nyitott tekercsét, hogy Krisztus keresztségének tiszteletét terjessze a pogányok között. Maga Krisztus kis kiemelkedésen áll, kettős ábrázolásban: mint ember és mint bárány, aki a homlokán viseli a keresztet, és az emberalak mellett áll. A Krisztus lába alatti hegyből a misztikus Jordán négy forrása buzog, amelyeket egyesek a négy evangéliummal azonosítanak. Mindkét oldalon egy-egy pálmafa, bástyatorony és nyitott kapu látható; ezekből bárányok jönnek ki. Az egész ábrázolás igen gyakori a 4. században, és később is a szarkofágokon, valamint a korai bazilikák apszisának boltozatát és körbefutó falát borító mozaikokon.” William Palmer: *An introduction to early Christian symbolism*. Ed. by J. Spencer Northcote. London, 1885. 19., E II. d. ábra.

³¹ Vö. Schnierer Aladár: *A pálmákról*. Kertészeti Lapok, 1886. 39–45, 74., *Növényrendszertan*. Szerk. Hortobágyi Tibor. Bp. 1979. 667–668.

lésre utaló hasonlata! Nem úgy gondoljuk persze, hogy Zrínyi felgyúlt képzelete a római templomok apszismozaikjain egymás felé hajló datolyapálmákat (a teremő istenség jelképeit) csingolódtatta össze, hanem hogy látott ilyen valóságos pálmákat, s tisztában volt a datolyapálmák kétféle természetével. Az esetleges irodalmi ösztönzések (Tasso, Marino) vizsgálatától most eltekintve csupán topográfiai érdekességként jegyezzük meg, hogy az Itáliában is meghonosított karcsú datolyapálmák ott hajladoznak a San Paolo fuori le mura, a Santi Quattro Coronati és más római templomok kolostorkerengőinek udvarain is, rendszerint párosan, két-két sarokra elültetve. A datolyapálma főként a szaharai oázisokat kedveli, de hogy kultúrnövényként Rómában is megél, láthatjuk saját szemünkkel, miként már a régi utazóknak is feltűnt. „Délután voltunk Belvederében kertben, melyben sok szép magas pálmákat láttam” – írta naplójába Bezerédi Zsigmond.³² Sennyei László pedig egyenesen azzal a pontos közléssel szolgál, hogy a jezsuiták tulajdonában levő Sant’Andrea al Noviziato (a mai Via del Quirinalén levő Sant’Andrea del Quirinale) templom kelleme kertjét szökőkutak és pálmák díszítik: „Habet duas palmas, masculum et foeminam, res rara in his terris,” azaz: van itt két pálmafa, az egyik hím-, a másik nőnemű, ami ezen a tájon ritka dolog.³³

A San Giovanni székesegyházról elindulva néhány perc séta után három nevezetes templomhoz is eljuthatunk. Nagyjából egyforma távolságra fekszik innen a Santa Croce in Gerusalemme, a Santo Stefano Rotondo és a Santi Quattro Coronati. A Santo Stefanóról ejtünk még szót, a középkori erődítményre emlékeztető Santi Quattro Coronatiról pedig itt említjük meg, hogy némi pannon vonatkozása van: a 4. században ama keresztény vértanúk emlékére építették, akik a legenda szerint római

³² *I. m.* 355.

³³ Iványi B.: *I. m.* 37, 102.

katonák, illetve pannóniai kőfaragók voltak, s megtagadták Aesculapius isten tiszteletét. A négy ifjú katona és az öt kőfaragó kinszenvedéseit és mártírhalálát megörökítő barokk apszis-freskó 1636-ban még friss látványosság lehetett, mert a képet 1630-ban fejezték be.

A Santa Croce in Gerusalemme főtemplom a mai Viale Carlo Felicét lezáró téren emelkedik. A későbarokk homlokzat mögött háromhajós román stílusú bazilika tárul elénk: ezen a helyen lakott egykor Nagy Konstantin anyja, Szent Heléna, az ő háza fölé emelték a 13. században a Basilica Sessorianát. Híres ereklyéi a Szentföldről hozott kereszt- és töviskoszorú maradványok. Az apszis körbefutó freskókompozíciója valószínűleg Antoniazio Romano 1490 körül festett műve: a Szent Kereszt megtalálásának legendáját örökíti meg. A freskó élénk színei, a frissen zöldellő természeti háttér, a karcsú és izmos lovagfigurák, az egzotikus szentföldi életképek akár Tasso eposzának világát is idézhetnék. Az 1636-os Róma-guida ezt a képet azonban meg sem említi, és a művészi alkotások közül csak az enyhén lejtő lépcsőkön megközelíthető Szent Heléna-kápolna nevezetességeit sorolja fel.³⁴

A Szent Kereszt töredékeit a hagyomány szerint Nagy Konstantin anyja hozta magával a Szentföldről, s már palotájában hozzáférhetővé tette a hívek számára. Attól kezdve pedig, hogy a keresztény bazilikában őrizték az ereklyéket, még többen zarándokoltak el ide, s az egyház külön ünnepet is szentelt a Szent Kereszt megtalálásának. Ez az „Invenzione della Croce,” amely május 3-ára esik. Róma-guidánk *Stationi delle chiese di Roma* c. igen részletes ünnepi naptára utal erre, s azért fontos ezt kiemelni, mert ekkor Zrínyiék már biztosan

³⁴ „Scendendo à basso dalla parte del'Altar maggiore, si vede un'ornata Cappella, che vi fece fare l'Arciduca Alberto d'Austria allhora Cardinale e Titolare, e la dedicò à S. Helena, ove sono tre Altari, con bellissimo ornamento, e vi donò un Tabernacolo di gran valore.” *Le cose maravigliose . . . di Roma*. Id. 1636. évi kiad. 24.

Rómában voltak, és a Santa Croce in Gerusalemme megtekintéséhez éppen ez a május 3-i ünnep kínálkozhatott a legjobb alkalomnak. Ezen a napon ugyan a San Marcello templom oratóriumában és a pápai kápolnában is ünnepeltek, de a fő látványosságok színhelye természetesen az ereklyét őrző Santa Croce in Gerusalemme szentegyház volt.³⁵

A Szent Péter székesegyház meglátogatása minden római vándor egyik feltett úticélja. VIII. Orbán a Vatikánban fogadhatta Zrínyit, a bizonyára többször is felkeresett legfontosabb római főtemplomot már csak ezért is útba kellett ejteniök. Jóllehet itteni időzésüket nem szükséges feltétlenül ünnepekhez kötni, megemlíthető mégis, hogy az 1636-os útikönyv az április 25-i Szent Márk nap mellé odajegyzi, hogy ilyenkor a San Pietróban nagy processiót tartanak, s ezen minden szerzetes és pap részt vesz. Ez a nap ugyan túl közel esik az április 21-i magyarországi vagy bécsi elinduláshoz, de nem lehetetlen, hogy Velencében esetleg hajóra szálló utazóink gyorsabban értek Róma falai alá, mint Pázmány, aki négy évvel korábban II. Ferdinánd követeként 1632. február 14-én indult Pozsonyból, s Velence érintésével március 7-én ért Róma kapui elé. (Ferrarában azonban néhány napig gyengélkedett, s a 48 tagú

³⁵ „*Stationi delle chiese di Roma . . . Aprile: il 24: In S. Giorgio nella sua Chiesa, et a S. Pietro; il 25: il dì di S. Marco a S. Pietro, vi vanno in processione tutti i Religiosi, tanto Preti quanto Frati, partendosi da S. Marco in processione. Il 29: a S. Vitale, nella sua chiesa, et a S. Marco. Maggio: il 1: a SS. Filippo, e Giacomo a SS. Apostoli; il 3: Nell'inventionione della Croce a S. Croce in Gierusalem, et a S. Marcello all'Oratorio, et Cappella Papale. Nello stesso giorno e la consecratione di S. Maria Rotonda. Il 4: Nel giorno di S. Monica, nella Chiesa di S. Agostino. Il 6: Nel dì di S. Giovanni innanzi la porta Latina, nella sua chiesa. Nell'istesso giorno e stazione a S. Giovanni Laterano. L'8: Nel dì dell'apparitione di S. Michele, nelle sue Chiese. Il giorno della Translatione di S. Girolamo a S. Maria Maggiore.*” (A következő ünnep május 11-re esik, de ekkor Zrínyiék már Nápolyban voltak.) *Le cose maravigliose . . . di Roma*. Id. 1636. évi kiad. 59.

kíséret, a 38 ló, a sok kocsi és málhás-szekér sem mozoghatott gyorsan.³⁶⁾

³⁶ Pázmány római utazásáról lásd Fraknói Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. III. Pest, 1872. 14–147.; *Pázmány Péter*. Bp. 1886. 233–254. Pázmány római lakozásának részleteit Fraknói az úgynevezett *avvisók*, az egykori nyomtatott vagy kéziratot újságlapok híreinek idézésével világítja meg. A 16. századi nyomtatott olasz újságlapokról – amelyek közül számos magyar tárgyú! – kitűnő bibliográfia és antológia készült (Tullio Bulgarelli: *Gli avvisi a stampa in Roma nel Cinquecento. Bibliografia – antologia*. Roma, 1967), a hatalmas 17. század anyag azonban könyvészetileg áttekinthetetlen, jóllehet történeti feldolgozásukat Adolf Dresler már elvégezte: *Geschichte der italienischen Presse*. 1. Teil: *Von den Anfängen bis 1815*. 2. vermehrte und verbesserte Aufl. München–Berlin, 1923. Vö. még Giuliano Gaeta: *Storia del giornalismo*. Vol. I–II. Milano, 1966. Mégis áttanulmányoztunk egy számba jöhető kéziratot *avviso-gyűjteményt: Avvisi di Roma, di Anversa, Colonia e Venezia, dal 6. genn. 1635. al 26 dec. 1637*. Bibl. Vat. Kézirattár, Barb. Lat. 6355. Magyar vonatkozások akadnak ugyan benne (pl. 151a–152a: *Breve relatione dello stato de' Christiani sogetti al Gran Turco in Ungaria et Slavonia fatta dal padre Marino de Bonis della Comp. di Giesu Superiore di quella missione*), Zrínyivel kapcsolatos adatokat azonban nem találtunk. Pedig a pápánál tett látogatásnak feltehetően nyoma maradt az *avvisókban* is. Fraknói, aki Zrínyi tanulóéveivel is foglalkozott, mindenesetre nem közöl *avviso*-adatokat; talán azért, mert ő sem talált semmit. *Zrínyi a költő tanulóévei* c. dolgozata (Budapesti Szemle, 1917. 170. köt. 181–182.) a római tartózkodásra is kitér, egyik következtetése azonban téves. Fraknói úgy véli, hogy mivel a Bécsből történt április 21-i indulás és a május 10-i Nápolyba utazás között „nem egészen három hét telt el, azt kell következtetnünk, hogy a legrövidebb utat választotta, mely tengeren vezet Zenggből vagy Buccariból Anconába, és hogy a Rómában végzendő látogatásokat későbbre hagyván, azonnal megérkezése után Nápolyba sietett”. Az olaszországi utazások évszázadokon át kialakult hagyományos rendje azonban ellentmond ennek az elképzelésnek. Rómából ugyanis – ahol, mint láttuk, kötelező a hét főtemplom mielőbbi meglátogatása – Nápolyba *kell* utazni; az ottani hosszabb időzés után következhet Toscana (Sienával és Firenzével), majd Bologna, Padova, Velence s Milánó. Az erre vonatkozó régi utazási szabályt Justus Lipsius *Epistola de peregrinatione italica* c. értekezése 1587-ben kodifikálta. Így utazott Rómából Nápolyba 1552-ben Brenner Márton (vö. Veress Endre: *Olasz*

A Szent Péter székesegyház egész monumentális építménye: a Michelangelo tervezte középrész, a halála után befejezett és megnyújtott alakú kupola, az elülső toldalék és Carlo Maderno homlokzata Zrínyi látogatása idején már mai formájában volt látható, amint ezt guidánk két oldalnyi helyet betöltő metszete is tanúsítja. De nem állott még a bazilika előtti teret félkör alakban körülvevő két oszlopsor, csak a nagy obeliszk és az egyik szökőkút. A guida a Szent Péter-templomot díszítő képek, mozaikok, szobrok közül mindenekelőtt a vízen járó Jézust ábrázoló Giotto-mozaikot, a *Navicellát* emeli ki. Külön metszetet is közöl róla, s kitetszik ebből, hogy Zrínyi a mozaikot még talán régi (ha Giotto óta nem is érintetlen) formájában látta. A régi templomból átmentett *Navicellát* 1617-ben helyezték el a porticus középső kapuja fölött, majd később túlzottan modernné restaurálták. A mai mozaiknak Giottóhoz már szinte semmi köze sincsen. A Szent Péter bazilika még híresebb képzőművészeti kincse, Michelangelo *Pietà*-szobra szintén szerepel a guidában felsorolt látnivalók között, Zrínyi ezt is megnézhetette. A Szent Péter dóm hatalmas méreteiről, belső terének fenséges arányairól különösen a Michelangelo szellemét árasztó középrészben győződhetünk meg igazán. Az égbetörő roppant kupola alatt a mélyen vallásos Zrínyi számára valóban isten dicsősége méltó földi párjának tűnhetett a világ

egyetemen járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Bp. 1941. 480.); így Lipsius ifjú magyar híve, Forgách Mihály (vö. Kovács S. I.: *Pannóniából Európába.* Id. kiad. 75.), s ugyanígy Nápolyt kereste fel Róma után Milton, aki 1638 októberében volt Francesco Barberini bíbornok-államtitkár illusztris római vendége. (Vö. Lodovico Pastor: *Storia dei papi* . . . vol. XIII. Nuova ristampa, Roma, 1961. 927.) További példák: Pálffy Miklósé 1645-ben (vö. Veress E.: *I. m.* 284.), II. Rákóczi Ferencé 1693-ban. (Vö. *Vallomások.* Kiad. Hopp Lajos. Bp. 1979. 54–55.) Zrínyiek tehát szintén csak Rómát követően utaztak el Nápolyt látni. Az első rövid római időzéshez a főbb látnivalókat ügyesen csoportosító guida ekképpen sok segítséget adhatott.

legnagyobb temploma. Az útikönyv ezúttal meglepő bőséggel utal a székesegyházban elhelyezett műalkotásokra. Cavalier Giuseppe d'Arpino nevét emeljük ki a megnevezett mesterek közül: ő tervezte a kupolabelsőt borító mozaik-mintázatot.³⁷

A Santa Maria Maggiore és a San Paolo fuori le mura székesegyház, a másik két hatalmas patriarkális bazilika, éppen ellenkező hatást kelt, mint a San Pietro. A széles és hosszú főhajó s a két mellékhajót határoló oszlopsorok nem a kupolához, hanem a diadalívre és az apszis félköríves boltozatára vezetik a tekintetet. Michelangelo plasztikus, térhatású kupolaege helyett, e két főtemplomban a diadalív és az apszis mozaiksíkjain felragyogó égi jeleneteket csodáljuk. A 13.

³⁷ „Fu fasciata di tavole e calata à basso la Navicella di Mosaico, la quale nel 1617 fu collocata nel mezo della cortina del muro, che stà a mano sinistra della Chiesa verso il Palazzo; havendo fatto risarcire tutto quello che si era smosso nel trasportarla et fabricatovi sotto una bella fontana. Questa Navicella è tenuta in molta veneratione dal popolo et è opera di Giotto, che fu discepolo di Cimabue, uno de'primi che cominciò a dar'alla pittura qualche buon termine di disegno. La Pieta di marmo, ch'è all'Altare dove hora offitiano li Canonici, è opera di Michel'Angelo Buonaroti . . . dentro . . . si vedono bellissime figure di Musaico, fatte dal Cavalier Giuseppe d'Arpino Pittore famosissimo, et vi sono ne gl'Altari state fatte diverse tavole dipinte da Pittori celeberrimi. Quella tavola ch'è nella Cappella Gregoriana, dove stà dipinto S. Girolamo Dottore di Santa Chiesa e Cardinale, è del Mautiano. Quella tavola, ch'è nella Cappella Clementina, ov'è dipinta una donna morta, che defraudò la Chiesa al tempo di S. Pietro, è di Christofor Pomaranci. L'apresso tavola nella medesima Clementina, ch'è la Crocefissione di S. Pietro, è di Domitiano Passignano. Nella Cappella incontro a questa per andare a S. Marta dov'è dipinta la caduta di Simon Mago, è di Gio. Senese. L'altra tavola appresso a questa dov'è dipinto S. Pietro, quando liberò un povero stroppiato alla porta presso al tempio, è di Francesco Civoli Cittadino Fiorentino, Nell'altra Cappella medesimamente verso la Tribuna, dove stà dipinto san Pietro, che risuscita Tabita morta, è del Cavalier Baglioni. L'appresso tavola, ove stà dipinto N. Sig. Gesu Christo sù la riva del Mare, quando disse à S. Pietro: Modicae fidei, quaere dubitasti è di Bernardo Castello Genovese, tutti pittori famosissimi.” *Le cose maravigliose . . . di Roma*. Id. 1636. évi kiad. 13–14.

századi mozaikok a San Paolóban a szentekkel körülvett Krisztust, a Santa Maria Maggiorében a Fiának jobbán trónoló Madonnát ábrázolják. A Santa Maria Maggiore apszisának boltozatán Krisztus megkoronázza Máriát, aki meghajló fővel, fia felé emelt kézzel fogadja önnön felmagasztalását. Lábuk előtt és köröttük: nap, hold és tündöklő csillagok, apostolok, szentek és kiterjesztett szárnyú angyalok. Semmi-féle közvetlen inspirációt nem erőltetünk, de a fenség és az alázat, a felmagasztalás és az imádat motívumainak egyidejű jelenléte, továbbá az erős képi hasonlóság a *Szigeti veszedelem* invokációját juttatja eszünkbe:

Musa! te, ki nem rothadó zöld laurusbul
Viseled koszorudat, sem gyöngye ágbul;
Hanem fényes mennyei szent csillagokbul,
Van kötve koronád holdbol és szép napbul;

Te, ki szűz Anya vagy, és szülted Uradat,
Az ki örökkén volt, s imádot fiadat
Ugy mint Istenedet és nagy monárchádat:
Szentséges királyné! hívom irlalmadat.³⁸

Az eposz mennyei színterű képei közül az Úr és Mihály arkangyal I. énekbeli párbeszéde szinte csak indulatos drámai dialógus, s mint Arany János megfigyelte: Zrínyi „e magasztos jelenet után mellőzi az angyal úti piperéje leírását”.³⁹ A XV. ének égi jelentében viszont megint az ikonográfiai megjelenítés kap szerepet, mert ezt a mennyországábrázolást, ezt a „mennyei udvart” ismerjük már a San Paolo fuori le mura, a Santa Maria Maggiore, a Santa Prassede mozaikjairól:

Úl vala az Isten abban az széikiben,
Az honnan világot nézi kegyelmesben,
Méltóság, tisztesség nagy áll körülletben,
Tronussa helyhezettelve nagy örökségben.

³⁸ Zrínyi *Összes művei*. I. Id. kiad. 35–36.

³⁹ Arany J.: *I. m.* 346.

Szerencse s természet alázatossággal
 Állanak őalatta, készek szolgálattal,
 Dűcsőség előtté foly nagy patakokkal,
 Végtelen kegyelme tengerformára áll.

Megszámlálhatatlan dűcsőséges lölkök
 Dűcsőséget előtté szépen énekelnek;
 Zsidó poetának untalan az versek
 Királyi formára hárfájával mennek.

Égi musikának gyönyörű szózatja,
 Szép Echonak választját megváltoztatja.
 „Szent, szent, szent mindenható Isten, Jehova,”
 Egész mennyei sereg vígan kiáltja.

Cherubin, Seraphin seregek vigadnak,
 Az szent bárány előtt magokat alázzák,
 És más seregek fejr ruhában járnak,
 Báránnyal mindenütt ők is ottan vannak.

Illyen méltóságbul nagyon parancsola,
 Az az jó, az az igaz, az nagy Jehova,
 Hogy minden musika egyszersmind hallgatna,
 És hogy öszvegyülne mennyei udvara.⁴⁰

Az öskép, a közös forrás persze mindkét esetben a biblia,⁴¹ ami viszont az irodalmi forrásvidéket illeti, az összetettebb kérdés. Az invokációval kapcsolatban már Arany János megfigyelte, hogy Zrínyi Tassótól „minden tartózkodás nélkül átveszi a gondolatot, mûzsa helyett a Boldogságos Szûzet hívní segédül”, s le is fordít négy sort a *Gerusaleméből*, de „aztán egyszerre önszárnyalást vesz”: következik a „Te ki szûz Anya vagy, és szûlted Uradat” kezdetû strófa, illetve a további

⁴⁰ Zrínyi *Összes művei*. I. Id. kiad. 341–342.

⁴¹ Vö. Heller Bernát: *A biblia a költő Zrínyi műveiben*. Bp. 1925. 29–33.

egyéni gazdagítás.⁴² Hadd tegyük ehhez hozzá, hogy a *Szigeti veszedelem* invokációja a vallásos érzületében Tassóhoz képest középkorias Petrarca *Vergine bella, che di sol vestita* . . . kezdetű Mária-himnuszát is visszhangozza. A XV. ének mennyei jelenetének motívumai Marino *Gerusalemme distruttá*jából és a *Strage degli innocentiből* származtathatók, mégis mélységes különbség van közöttük, mert Zrínyi eposzának isten-felfogása és mennyországképe nem a klasszikus (olümposzi) hagyományokat öröklő olasz barokk epikát visszangozza igazán, hanem a magyar műveltségben századok óta eleven és alapvető bibliai szemléleten alapszik. Tasso *Conquistatája* pl. az égi jelenetben két kézzel szórja *Jelenések Könyvének* képeit, de a szó szerinti átvételek ellenére egy pillanatig sem tud bibliai lenni: travesztált Olümposzt rajzol.⁴³ A tiszta bibliai inspiráció és a keresztény szimbolika elemei dominálnak a San Paolo fuori le mura, a Santa Maria Maggiore és a Santa Prassede mozaikjain is. Visszatérő motívumok a mennyei Jeruzsálem képe, a Bárány, az előtte hódoló lelkek és az örvendező angyali seregek. A kék vagy arany háttéren a képet szemlélő minden lépése után más arc, gesztus, díszítmény csillan fel; mozgalmas és statikus képek váltakoznak vagy jelennek meg egyszerre. Zrínyi lényegre koncentráló archaikus-biblikus felfogása, a tündöklő isteni akaratot, a fényözönt is megjeleníteni is képes leírása, ha rokonítható ikonográfiaival valamivel, az minden bizonnyal nem a tumultuózus barokk mennyország, hanem ezeknek a mozaikoknak az égi birodalma. A Santa Maria Maggiore

⁴² Arany J.: *I. m.* 342–343. A *Gerusalemme liberata* invokációjával kapcsolatban megjegyzendő, hogy Tasso műzsáját a barokk epika egyértelműen a Szűzanyával azonosítja. A modern értelmezések azonban három lehetséges műzsát is megjelölnek: Urania (Scartazzini, Maier stb.), a Sapientia, „a keresztény műzsa” (Getto, Sanguineti) és csak harmadsorban Szűz Mária.

⁴³ Vö. Király Erzsébet: *Etikai elkötelezettség és vallásos hit Tassónál és Zrínyinél*. Filológiai Közöny, 1979. 60. Marino hatására már Kardos Tibor rámutatott: *Zrínyi a XVII. század világában*. ItK 1932. 264–266.

mozaikjairól az 1636-os guida is említést tesz, s kiemeli még a Paolina-kápolna Madonna-képét, amelyet a hagyomány szerint Szent Lukács alkotásaként tartanak számon.⁴⁴

A San Paolo fuori le mura Zrínyi eposzával kapcsolatban hozható nevezetessége a Cappella del Santissimo 14. századi Krisztus-keresztje, amelyhez az a hiedelem fűződik, hogy beszélt Szent Brigittához. A meghajló és beszélő feszület II. énekbeli jelenetét és motívumát máshol elemezzük,⁴⁵ épp ezért itt csak a topográfiai teljesség kedvéért utalunk rá, hogy szintén 14. századi „beszélő” keresztet láthatni a Santa Prassede-ben és a Cancelleria-palotával egybeépült San Lorenzo in Damaso templomban. Guidánk persze a San Paolo beszélő keresztjéről is megemlékezik,⁴⁶ s hogy a Szent Pál bazilika

⁴⁴ „E sotto Papa Clemente . . . sono stati scoperti e politi i quadri di Musaico che erano dall’una e l’altra parte della Nave maggiore, sopra le colonne fate già fare da Sisto Papa III . . . In detta Chiesa . . . Paolo V. ha fatto fabbricara una sontuosissima Capella incontro a quella . . . di Sisto V. nella qual cappella ha trasportata con solennissima processione la miracolosa imagine della Gloriosissima Vergine Maria dipinta da San Luca . . . e riposta sopra l’alter maggiore di detta Cappella nel dì di S. Giovanni Grisostomo alli 27. di Gennaro 1612 . . .” *Le cose maravigliose . . . di Roma*. Id. 1636. évi kiad. 19.

⁴⁵ Király Erzsébet–Kovács Sándor Iván: *A meghajló és beszélő feszület jelenete a Szigeti veszedelem II. énekében*. Sajtó alatt.

⁴⁶ A relikviák felsorolásában olvasható: „ . . . sotto l’Altar grande vi sono la meta de’ Corpi di S. Pietro e di S. Paolo, et à man dritta di dett’Altare vi e l’Image del Crocifisso, che parlò con S. Brigida di Svetia, facendo oratione in quel luogo . . . E sotto Clemente Ottavo vi sono fatti quattro Altari, uno incontro all’altro, di bellissimi marmi, con una figura di rilievo di S. Brigida, che mira nel Crocifisso.” A fontosabb képzőművészeti nevezetességek: „ . . . l’Altar maggiore . . . Il quadro che stà sopra il detto altare è del Mutiano. E vi sono anco stati scoperti tre altri quadri stimati di valenti Pittori: il primo che stà in faccia à quello del Mutiano, è fatto per mano di Gio de Vecchi dal Borgo san Sepolcro; et il secondo che stà al lato a questo è di Oratio Gentilesca; et il terzo incontro al secondo è dipinto per mano di una Donna Bolog-

menyire őrizte ezt a hagyományt, arra a kolostor kerengőjéről nyíló Pinacoteca egyik képe is bizonyíték: Cigoli (Carlo Lodovico, 1559–1613) *Crocifisso con Santa Brigida* c. vászna ugyanazt a jelenetet örökíti meg, amit a kápolnabeli Krisztuskorpusz és a véle egy magasságban elhelyezett Szent Brigitta-szobor ábrázol.

A Santa Prassede templom híres ereklyéjét, azt az oszlopmaradványt, amelyhez a legenda szerint Krisztust kötötték, amikor megostorozták, az 1636-os útikönyv külön ábrával is kiemeli. Senkvicz kanonok már csak ezért is megmutathatta ezt a templomot Zrínyinek. S az eddig még nem említett további két főtemplomba: a városfalakon kívül épült San Lorenzóba és a Via Appia Antica mentén emelt San Sebastianóba is a nevezetes ereklyék miatt mehettek el. Amabban a tüzes rostélyon megégetett Szent Lőrincnek, Róma egyik égi patrónusának szarkofágja áll, emitt a nyíllövésekkel megkínzott Szent Sebestyén nyugszik, s ide került a közeli Domine Quo vadis-templomból Krisztus legendás lábnyma is.

A főtemplomokat bemutató lapok után útikönyvünk a Tiberisz-sziget, a Trastevere- és a Borgo-negyed templomaival foglalkozik. *A Porta Flaminíótól vagy Porta del Popolótól a Campidoglio lejtőjéig* c. fejezetből a Traianus-oszlop és a Piazza Colonna említését emelhetjük ki. E látnivalókat metszetek is szemléltetik. *A Campidogliótól balra, a hegyek felé* c. fejezet a Forum Romanumot és környékét írja le; a Fórumot bemutató metszeten romok és legelő tehének láthatók. *A Campidogliótól jobbra, a Tiberisz felé* c. fejezet magyar vonatkozású legfontosabb látnivalója a Santo Stefano Rotondo. Nem hisszük, hogy Zrínyiék ne keresték volna fel a Caeliuson, a Monte Celiön. A Santo Stefano Rotondo a magyarok római nemzeti

nese. Nell'Altar maggiore si vede una tavola ove è dipinta la sepoltura di San Paolo, opera del Cimino Fiorentino." *Le cose maravigliose . . . di Roma*. Id. 1636. évi kiad. 16.

temploma; Szenci Molnár Albert is megfordult ott, amikor negyven évvel korábban Rómát járta.⁴⁷ A guida azzal is felhívja rá a magyar utazó figyelmét, hogy a körtemplom melletti Magyar Kollégiumot ugyancsak megemlíti.⁴⁸ Lászlay János síremlékéről hallgat az útikönyv, a magyar földről érkezett látogatók azonban 1636 tavaszán is megrendülten betűzhették a kőpadozatba illesztett márványlap latin feliratát:

„Vándor, ha látod, hogy az, ki a fagyos Dunánál született, most római sírban pihen, ne csodálkozzál: Róma mindnyájunk édesanyja – *Roma est patria omnium.*”⁴⁹

A templomi ünnepek igen részletes évi naptára után a guida összefüggő világi része következik: a 63. laptól a 85. lapig tartó *Római útikönyv külföldieknek, akik Róma valamennyi régiségét végig akarják látogatni.*

A három napra elosztott világi látnivalóknak itt csak tájékoztató felsorolására van hely: a szöveget külön tanulmányban közöljük és magyarázzuk.⁵⁰ A guida a mai Ponte Sant’Angelótól tanácsolja az első napi indulást, ezután – csak a fontosabb nevezetességet említve – a Belvedere-palota, a Gianicolo-dombon épült Sant’Onofrio és San Pietro in Montorio templom, a Trastevere-negyed, a Tiberisz-sziget, a Santa Maria in

⁴⁷ V. Kovács S. I.: *Pannóniából Európába.* Id. kiad. 96–97.

⁴⁸ „S. Stefano Rotondo. Questa chiesa e nel monte Celio, e fù già il Tempio di Fauno, e Simplicio primo la dedicò a S. Stefano Protomartire circa il 467. et essendo rovinata, Nicolo V. la ristaurò et e titolo di Cardinale. Vi è statione il Venerdì dopo la quinta Domenica di Quaresima, e nel dì di S. Stefano. Vi sono i corpi de SS. Primo e Stefano, et del Collegio Ungarico.” *Le cose maravigliose . . . di Roma.* Id. 1636. évi kiad. 53.

⁴⁹ Riedl Frigyes közli így a kőlap feliratának fordítását: *Magyarok Rómában.* Bp. 1930. 36.

⁵⁰ Király Erzsébet–Kovács Sándor Iván: *Zrínyi Rómában.* Dunatáj, 1980. 4. sz. 23–40.

Cosmedin templom, a Testaccio-domb, a Cestius-piramis, az egykori Circus Maximus, az Antoninus-termák sora, a San Giovanni in Laterano és a Santa Croce in Gerusalemme környéke, majd a San Vito-diadalív következik. A második nap fő látnivalói: a Porta del Popolo, a Trinità dei Monti a Monte Cavallo (a Quirinale), a Strada Pia, a Sant'Agnese, a Diocletianus-termák építménye, a Colosseum, a Sette Sale, a Constantinus-diadalív, a Palatinus-domb, a valahai Nerva-Fórum, a Septimius Severus-diadalív, a Capitolium, az Octavia- és Septimius-oszlopcsarnok, a Campo de' Fiori, az Orsini-, a Spada- és a Farnese-palota. A harmadik napon megtekintendők: Antoninus Pius és Traianus oszlopa, a Pantheon, Agrippa és Nero fürdője, a Piazza Navona és a Pasquino-szobor.

A vatikán látványosságait – a Kleopátra- és a Laokoón-szobor kivételével – a guida nem részletezi, beszámol azonban a többi híres szoborról és képről Palladio *Antichitàja*,⁵¹ amit Zrínyi – ha nem máshonnan – az 1595-ös Franzini-útikönyvből ismerhetett.

A világi látnivalók számbavétele után a *Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma* a római pápák, a római királyok és császárok, illetve a francia királyok névsorát közli. Az utolsó nevek: VIII. Orbán, II. Ferdinánd és XII. Lajos. Ezután a világ hét csodájának metszeteikkel szemléltetett leírása, majd a fontosabb itáliai postaállomások mutatója következik, az indulási helyek és órák megjelölésével.

Az 1636-os Róma-guida tehát nemcsak mai értelemben vett bedekker, hanem kalendárium és menetrend is; hosszabb utazáshoz mindenképpen nélkülözhetetlen. Márpedig Zrínyi nyolc hónapon át járta Itália földjét, s eközben olykor biztosan fellapozta az útikönyvet. De később sem heverhetett olvasatlanul könyvtárában; ha kinyitotta, Rómában volt újra . . . A *Le*

⁵¹ A. Palladio: *Le antichità dell'alma citta di Roma*. Id. 1629. évi kiad. 43.

cose maravigliose dell'alma citta di Roma hatását és szerepét mégsem szabad eltúloznunk, mert Ady Róma-versével szólva csak a „Diadalok s romok” városát lelhetette meg benne; a sürgő-forgó, „a nyüzsgő Rómát, / Mindennek átfogóját” élnie, tapasztalnia kellett.

Ez a rejtőzködő, titkos tapasztalás az életmű hatalmas szándékaiban és méreteiben oldódott el. Hogy mégsem egészen nyomtalanul: ezt tanúsítja vizsgált útikönyvünk, a „Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma – *Az örök Róma városának csudálatossági.*”

ÁDÁM ETA

ISMERETLEN MAGYAR NYELVŰ REGÉNY A HAZAI FELVILÁGOSODÁS KORÁBÓL

A magyar felvilágosodás fél évszázadra terjedő irodalmi termésében Dugonics *Etelka* és Kármán *Fanny hagyományai* című alkotásain kívül nem ismerünk olyan művet, amely az eredetiség jelentésében is par excellence képviselhetné a magyar regény műfaját. Ebben az időszakban több mint 300 nagyobb terjedelmű, magyar nyelvű elbeszélő szépprózai alkotás keletkezését tartja számon az irodalomtörténet,* szinte kivétel nélkül az idegen irodalmak ösztönző, örökletes hatása alatt készült regénykezdeményeket, amelyek nem állják ki az összehasonlítást az egykorú nyugati irodalom jó átlagával. Mégis értékes emlékünkhöz minden dokumentum, amely az ekkor már tudatos program alapján szervezkedő nemzeti irodalmi élet vajúadásáról tanúskodik, s már kezdetlegességeiben is tükrözi azt a szellemi atmoszférát, amelyben az igényes magyar széppróza sarjadni kezdett, rövid idő alatt értő olvasóközönséget toborozva a későbbi értékes művek befogadására. A mindig izgalmas cselekményű, formájukban már nemcsak az elit közönségre apelláló, hanem a tömegizléshez is alkalmazkodó románnok gyorsuló ütemben hódítanak híveket az irodalom számára, s a fellendülő érdeklődés tette serkenti az alkotókat az olvasói igény kielégítésére. Felbuzog az irodalmár-ambíció egy sereg jószándékú dilettánsban és olyan emberekben is, akik nem akartak egyebet, mint megosztani kedvenc idegen olvasmány-

*Vö.: György Lajos: *A magyar regény előzményei*

élményüket környezetükkel, olykor nem is tehetségtelenül kísérletezve anekdotázó, mulattató kedvük írói megörökítésével. Persze, nem könnyű vállalkozás leveleket tépni az irodalmi dicsőség babérkoszorújáról: meg kell tanulni az elbeszélőtechnikát, a szerkesztést s az elmaradott viszonyok között mégiscsak modernizálódó élet új jelenségeinek, fogalmainak kifejezésére alkalmas nyelvi eszközöket öntevékenyen kell kimunkálni. Legalkalmasabb módszer ehhez a fordítás, amellyel az új prózai műfaj hazai talajba ültetődik. A „fordítás” természetesen mást jelent e korban, mint mostanság: a szerzők meglehetősen szabadon kezelik az anyagot, a nekik nem tetsző részeket elhagyják, saját ötleteikkel megtoldják, s a szöveg-hűséget illetően valódi tolmácsolásról nemigen, sokkal inkább „magyarításról” beszélhetünk. Ezek az írói ujjgyakorlatok persze többnyire nem produkálnak épületes műélvezetet, ám ki tagadhatná, hogy ilyen tréning nélkül nem jöhet létre valódi művészi teljesítmény?

A fordításokkal is beáramlik szellemi életünkbe a felvilágosodás eszmevilága, amely már kritikusan szemléli a társadalmi viszonyokat, az államberendezkedést, a feudális intézményeket és a ráció nevében síkraszáll a tudatlanság, maradiság, szociális igazságtalanság ellen. Mindez persze alacsonyabb szinten, korlátozottabban érvényesül a románokban a lírához képest, ahol a kor napirendjén szereplő társadalmi problematika a legjobb művekben már markánsan megfogalmazódik.

Elsőrendű szerepe volt a hazai románirodalomnak a nemzeti nyelv kiművelésében, ami – közhely ma már – önmaga jelentőségén túlmutató társadalmi-politikai program volt e korban. Az írók tudatosan vállalják a feladatot: a naiv-érzelmes szerelmi történetek, fantasztikus kaland- és lovaghistóriák gyakran, az író szándéka szerint elsősorban az elbeszélőművészet nyelvi, formai, technikai kiművelését szolgálják, akár a tartalmi-művészi szempontok rovására is. Mindazonáltal ez az elbeszélő irodalom betöltötte feladatát: e többnyire elfeledett, csak bibliográfiákban számon tartott művek taposták ki az utat,

amelyen néhány évtized múltán Jósika, majd Eötvös művészete a kiművelt magyar nyelv teljes eszköztárával felvonulhatott.

*

Felbukkant egy kötet, amely mind tartalmával, mind művészi megformálásával magán viseli mindazokat a kritériumokat, amelyekkel jelentősége Dugonics és Kármán műve mellé állítható, s bár eredete még nem tisztázott, akkor is kiemelkedik a hazai románirodalomban, ha fény derülne esetleges idegen ihletforrására, amely a magyar átdolgozás alapja lehetett. Eddig semmiféle magyar szakmunkában, a használatos bibliográfiákban nem találtam nyomát e kötetnek, – nem említi a legismertebb, legteljesebb György Lajos-féle ismertetés sem. A regényre az Országos Széchényi Könyvtár kézírattárának korábbi vezetője, Dr. Csapodi Csabáné hívta fel a figyelmet. A negyedréti alakú, masszív borítású kézírásos kötetet 1961-ben vásárolta a könyvtár egy magánszemélytől. Nem adtak felvilágosítást az eladóról, de biztosítottak, hogy személye semmiféle támpontot nem nyújt a mű eredetének felderítéséhez. Az ismeretlen szerző kilétére a kötetben semmi sem utal. Mindössze annyit állapítottak meg, hogy az írás nem származik 1790–1830 között működött, ismert személytől, de kétségtelenül ebben az időben keletkezett, nyomtatásban még nem jelent meg s valószínűleg tisztázott szerzői kézirat, de nem kizárt, hogy másolat. Címlapja nincsen, csupán a rövid előszó – *Elöl Járó Levele a Szerzőnek* – utal arra, hogy írója milyen titulust szánt művének:

„Mindvégig a'vala kívánságom, hogy az elől járó beszédeket elmellőzhessem, mert az én vélekedésem szerént nem a szerzőnek kellene a maga munkája mellett beszélni, hanem a Munkának a Szerző mellett, most azonban szükségesnek találok ezeket előre bocsájtani.

Ezen Titulusból: *Német Máté Koma* sokan az én olvasóim közül azon gondolatra vetemedhetnének, hogy a jelen való Román az Orphoxiától (? – ÁE) olly igen legyaláztatott Compère Mathiennek Példá-

zattyá vagy talán éppen lefordítása legyen. Kéntelen vagyok tehát az Olvasót arrul bizonyossá tenni, hogy az én Német Máté Komám az első betűtől fogva az utolsóig saját találmányomnak szüleménye és hogy ennek (a Német kivévén) legkisebb hasonlatossága se legyen a *Franczia Mátéval*.

Minek függesztettem mindazonáltal az én románom eléibe ezen Titulust, ennek ugyan meg vallom nem tudnám elegendő fundamentumát adni ha csak azt nem hogy ez éppen azon okbul történt a'mellyből *Voltér az Optimismusról* szolló remekjét *Kandidénak* és (olvashatatlan szó – ÁE) a magáját Faustinnek nevezte, Tudni illik *mivel nékiek és nekem úgy tetszett*.

Végre úgy gondolom, hogy a tudósabb olvasónak (főképp a románokban) nem igen szükséges a Tituluson felakadni és hogy éppen olly helytelen dolog legyen egy autort ezen pontban kérdőre vonni, mint egy apától annak okát tudakozni miért kereszteltette a maga gyermekét *Máténak* és nem *Gáspárnak*.

A kiemelések a szerző által aláhúzással jelzett nyomatékosítások. A könyvtár az előszó utalása szerint „Német Máté Koma” címmel katalogizálta a kötetet. (Jelzet: Quart. Hung. 4094)

Az előszó több szempontból figyelemre méltó. A kor gyakorlatában az „előljáró levél” fontos, egyáltalán nem „mellőzhető” kellék volt, akárcsak a terpeszkedő címmegjelölés: egyéb propaganda hiányában az írók ily módon toboroznak olvasót, nagy bőbeszédűséggel irányítva a figyelmet a várhatóan érdekesítő tartalomra, mindenféle jó mulatsággal, „szívképző” tanulsággal kecsegtetve a közönséget. A mi szerzőnk azonban megveti az ilyen önreklámozást s még azt sem tartja szükségesnek, hogy valami módon utaljon a tartalomra, írói szándékára. Ehhez a címadás sem ad eligazítást; sőt, félrevezető: a regényben nincsen szó semmiféle „Német Mátéról,” még kevésbé olyan motívumról, amely a kedélyes-familiáris „koma” kifejezést indokolhatná. A furcsa szerzői „magyarázatból” azt gyanítom, hogy ravasz léprecsalásról van szó: a „szép olvasónék” valami ártalmatlan, mulatságos históriát sejtettek a cím mögött, amely így alkalmas lehetett a cenzúra félrevezetésére

is, s erre – mint kiderül – nagy szükség volt. Annál erélyesebben védi az író a maga „saját találmányát”, határozottan elhárítva minden gyanút amely arra „vetemedhetne”, hogy műve utánzat vagy fordítás. E szerzői öntudat is szokatlan a korban, amelyben az alkotók nem ennyire finnyások az írói magántulajdon védelmében: többnyire kertelés nélkül megmondják, hogy milyen minta szerint dolgoztak, művük milyen idegen könyv „példázata” vagy magyar „ábrázolata”, máskor szükségtelennek érzik a magyarázatot művük eredetéről. Itt említendő, hogy az előszóban jelzett francia könyv minden bizonnyal Du Laurens abbénak, a fulmináns antiklerikális írásairól híres, sőt hírhedt szerzetesnek *Le compère Mathieu ou les bigarrures de l'esprit* (Mátyás koma avagy a szellem zagyvaságai) című, 1766-ban megjelent regénye. Nem érdektelen adat, hogy ez a szerző, akinek botrányos írásai miatt még a jezsuitákat elűldözött hazájából is menekülnie kellett, nálunk egyáltalán közkézen foroghatott.* Ez a könyv az utazókaland-témával, néhány cselekménymotívumával ötleteket sugallhatott a magyar nyelvű regényhez, egyébként azonban a szerző állításának megfelelően a két mű nem azonosítható.

A szépen kalligrafált 168 oldalas kötet többszöri elolvasása után úgy találtam, hogy az egész 1830-at megelőző magyar nyelvű prózairodalom egyik jelentős produkciójáról van szó. A regény két részre – az első 75, a második 38 fejezetre, „czik-kelyre” – tagozódik. A téma az Európa-szerte közkedvelt – de Nyugaton ekkor már kissé elavult – utazókalandok típusába tartozik, ami nálunk még jó eszköz az ismeretterjesztő felvilágosításra, világnézeti, társadalomkritikai mondanivaló közvetítésére.

*Du Laurens könyvének több kiadása is fellelhető az Országos Széchényi, illetve az Egyetemi Könyvtár gyűjteményében, utóbbi helyen német és latin nyelvű fordításban is. Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon* című, bőséges forrásanyagot felsoroló műve ezt a francia könyvet nem említi.

A cselekmény: egy déltengeri szigetlakó bennszülött, hittérítője áldozataként kiszakad eredeti környezetéből, bekalandozza Európa országait, megismeri a civilizációt, különböző társadalmi rendszereket, a kereszténységet, a tapasztaltaktól teljesen kiábrándul és sok szenvedés után elpusztul.

Megkísérlem érzékeltetni, hogy ez az eredetinek nem mondható téma a kor magyar irodalmában egyedülálló teljességre-töréssel, páratlan művészi színvonalon hordozza a felvilágosodás eszmevilágát.

*

Megismerkedünk a „szerentsés szigettel”, amely valahol a déli tengereken elégedett emberek lakhelye: bőkezű természet táplálja egyszerű gyermekeit, akik „semmi köntöst nem viselnek, tsupán az ártatlanságnak köntösit”, nincsenek betegségek, ellenségtől a zátonyos tenger védi őket, önző tulajdonszerzési vágy nem zavarja az emberi kapcsolatokat, mesterségesen kiagyal szabályok se akadályozzák, hogy egészséges ösztöneik, „szívük kívánsága” szerint éljenek.

1787-ben e sziget mellett elsüllyedt egy spanyol hajó. Korábban mások is jártak erre, hogy e szigeteket „a legkeresztényebb és a legkatolikusabb Felségek nevében hatalmok alá hajthassák”. Az író éles szavakkal kel ki a gyarmatosítás ellen: „... minő igazságok lett légyen ez Hatalmasságoknak olytán szigetek elfoglalására, mellyeket az egek a széles tengerek által meg akarták az Európai Despotismustól kimélleni? ...” A spanyol hajó is azzal a szándékkal érkezett, hogy ha lehetséges, „... a jó szívű insulánusoknak (állandó szóhasználat a bennszülöttek megjelölésére – ÁE) az ő arany- és ezüst bányáikért a hitnek világát” adja cserébe. Természetes hát, hogy minden gyarmatosító hajón hittérítő is van. Egyedül ő menekült meg a szerencsétlenségből, mert a bennszülöttek kihalásszák. A spanyol dominikánus szerzetes, Diego (más helyen: Domingo) óriási hasa a szerző állandó csúfolódásának tárgya, a bennszülöttek is megcsodálják,

„... mivel azok nem tsak hogy sose láttak európai lakost, de a vastag tüneményt laktahelyében is a természet játékának lehetett volna tartani, mivel a magassága négy lábnyi lévén, szint'annyi lábú volt az ő hasának kiterjedése”. A szigetlakók jószívűen fogadják a jövevényt, aki igen jámbor lélek: „... nem tartozott azon képmutató papok közzé, a Kik titkon azon istenséget ki gunyolják, a'mellynek a Világ szeme előtt szolgálni látszatnak” ,

— őszintén hisz vallása üdvözítő voltában. Valóságos stratégiát dolgoz ki a bennszülöttek megtérítésére. Korábbi útjairól ismeri a helyi n. elvet, így már az első reggelen ékes szózatot intéz a patakban fürdőző pucér emberekhez a meztelenség illetlenségéről s ami a legmegbotránkoztatóbb: a szerelem teljesen szabad megnyilatkozásainak kárhozatos voltáról. A bennszülöttek nem értik a jövevény kifogásait, képtelenek felfogni, miért kellene szégyenkezve rejtegetni az emberi testet, s a szerelem gyakorlásához miért kellene egy másik ember áldását, jóváhagyását kérni. A papnak cseles ötlete támad, a nőket próbálja megnyerni az új hitnek: reverendája zsebében megmaradt, színes szalagra fűzött „csodatevő” szentelt érmecskével, „skapulárával” csábítja őket, de csak annak ad, aki az általa készített hánckötényeket is hajlandó maga elé kötni. A nőkben egyszeriben feléled a hiúság, irigység addig nem ismert ördöge: a műtyűr elfogyott, sok nőnek nem jutott, s a sziget legszebb lánya, aki addig csupán szíve hajlandóságát követte a szerelemben, most „vizontszolgálatként” a csillogó nyakék megszerzését kívánja szerelmesétől. A fiatalember már csak rablással tudna eleget tenni, de a károsult nő partnere megakadályozza: összeverekednek, a második férfi holtan összeroskad. A botrány után a vének azonnal intézkednek: a bajkeverő papot s a gyilkos férfit csónakba ültetik, ellátják étellel-itallal s útnak indítják őket a tengerekre.

Hosszú hányódás után – miközben a páter megtéríti a tanulókn, jóhiszemű bennszülöttet és saját védőszentjéről ugyancsak Diegonak (más helyen: Domingo) kereszttel –, Batávia az első állomás, ahol a civilizáció bemutatkozik a

fiatalembernek egy holland gyarmati tisztviselő feleségének személyében. Az asszony szemet vet a jóképű férfirra, gátlástalanul felkínálkozik, de mikor hősünk őszintén megmondja, hogy nem szeretheti, mert öreg és csúnya, a dühös néember erőszakoskodással rágalmazza és szolgálival elvereti a csodálkozó Diegót. Máskor szép fiatal nő kacérkodik vele, ám amint készséggel elfogadná a felajánlott szerelmet, megjelenik a férj s ismét csak elverik rajta a port. Diego tűnődhet a keresztény nők észjárásán, akik hol azért veretik meg, mert visszaautásítja, hol azért, mert elfogadja szerelmüket. A pap oktatja védencét a jó erkölcsökre, de annak a „szép dámák” iránti, sok viszontagságba sodró gyöngéje az egész történeten át megmarad.

Útban Európa felé, kalózok kezébe kerülnek, akik rabszolgának adják el őket. A kövér papot bohócként működtetik, Diegót embertelenül dolgoztatják. Rabszolgatársa egy gazdag angol is, akinek a fiatalember segít a nehéz munkában. A mogorva „brittus” hálából, szabadulása után Diegót is kiváltja, a páterért a spanyol rendház fizet váltságdíjat, tovább indulnak a „legkatolikusabb” király országába. Spanyol földre érve, a pap örömeiben a sárga földig leissza magát, Diego felfedező útra indul s figyelmes lesz egy férfival sétálgató „nagyszemű spanyolnéra”, aki kihívó pillantásokat lövell felé. Diego most óvatos, de a férfi készséggel felajánlja, hogy elkíséri őt a hölgy lakására. Diego örvendezik ezen a „felebaráti szereteten”, kellemes éjszakát tölt a „spanyolnéval”, akinek reggelre kelve hült helyét leli s vele tűnt pénztárcája is. De nem ütközik meg emiatt; fogalma sincs a pénz értékéről s hogy a szerelem áru is lehet, a kijózanodott pap azonban bosszús: alig maradt pénzük a továbbutazáshoz. Hisz semmiség ez – véli Diego – a kereszténység országában bárki bizonnal szívesen segít. Némi kérdészködés után beállít egy uzsoráshoz, s csodálkozik, hogy az biztosítékokat kér a kölcsön visszafizetésére, nagyobb összegről, mint amennyit adna. Végül kidobják az értetlenkedő ügyfelet, aki így a „spanyolné” felkeresésére indul, hogy pénzéből visszaszerezzen egy keveset. A nő éppen éjszakai keresményét

költi a boltban, s hallva Diego kérését, botrányt csap a „szemtelen gyanúsítás” miatt: hősünk csak ügyvel-bajjal menekül a strázsák kezéből. A pap mostmár keményen oktatja Diegót: igaz, hogy a keresztény hit könyörületet ír elő, ám önmagát senki nem tartja „javakban bővelkedőnek”, ezért ne remélje, hogy a gazdagok segítenek, ha bajba jut. Diego kissé csalódik, hiszen a pap eddig nem ezt tanította: „... ha egyrészről bőség, másrészről szűkölködés uralkodik, vége van minden egyenlőségnek és minden testvéri szeretetnek ...”, a pap elüti a dolgot: „... ezen egyenlőség ... inkább az örökké tartandó, mintsem evilági életre terjedne ki ...”

„Diegónak a kereszténységről való jó vélekedése ismét egy kis tsonkulást szenvedett,” midőn egy öreg koldus elbeszéli, hogy karját a háborúban veszítette el. Döbbenet hallja, hogy az öreg egykor zsoldoskatonaként, fizetség fejében harcolt egy másik keresztény ország fiai ellen. „Úgy te nagy gazember vagy és meg is érdemled sorsodat,” a pap beleizzad a magyarázatba, miszerint ez nem gyilkosság, hanem hazafias, vitézi tett.

Madridban tombol az inkvizíció, de hősünk egyelőre nyugodtan él pártfogója mellett a kolostorban. De a pap meghal, „úgy elhízott a tétlenségtől és a sok évéstől-ivástól, hogy már járni se tudott”, s Diegónak van oka, hogy elsirassa: az inkvizíció bírāja, a rendfőnök most arra kényszeríti, hogy ő legyen az ítélszék vallató kínzó mestere. Diego irtózik a feladattól, és a parancsmegtagadások miatt éhezéssel, börtönnel kell lakolnia. Betelik a mérték, midőn térdre esve könyörög egy ártatlan öregember megmentéséért: a szentatyák nagy irgalmasságot vélnek gyakorolni, hogy kínhalál helyett csupán száműzetéssel büntetik az eretnekek „cinkosát”.

Meggyötört állapotban egy francia kereskedő, „módi árus” útítársául szegődik, aki hazájába igyekezve, új lehetőségeket csillant meg: magával viszi őt a „legsabadabb, legszerentésebb országba”, ahol már nincs hatalma a papoknak, ahol „újdonat-új constitúción dolgozunk, melly mustrája fog lenni minden constitúcióknak”. A határon túl Diego is lelkesen kiáltozza a

„Vive la Nation, vive la Liberté!” jelszavát, hiszen ő is híve a szabadságnak. Gyakran találkoznak felgyújtott kastélyok körül garázdálkodó csőcselékkel – Diego majdnem pórul jár, mikor tüzet akar oltani –, gyűlevész csoportok lándzsahegyre tűzött, véres arisztokratafejeket hurcolnak diadalmasan, s a fiatal-ember egyre megszeppentebben szemléli a szabadság hazáját. Az emberek munka nélkül ögyelegnek, mert a gazdagok elmenekültek, nincsen megrendelés, kereseti lehetőség. Növeli gyanakvását, hogy Párizs előtt meg kell válnia útítársától: annak nem szabad bevinnie Angliából hozott portékáját a szabadság fővárosába.

Párizsban bámészkodva, hősünket először is egy kerítőnő környékezi meg, akinek ócska lebuájában egy leányzó segít elverni kevéske megmaradt pénzét. Bajba jut hiányos nyelvtudása miatt: ha kérdezik, arisztokrata- vagy demokratabarát-e, a két szót felcseréli, emiatt majdnem azt a nagy gorombaságot követik el rajta, hogy lámpavasra húzzák. Régi ismerőssel, egy spanyolországi utazása során megkedvelt lánnyal találkozik. A hajdan oly szende, „románkedvelő platonikusné” nagy változáson ment át: mint egy „cikkelyben” elbeszéli, elcsábították, elhagyták, s azóta a „szűkölködés és a kétségbeesés egy felette antiplatonikus életmódra vezérlette őtet”, arisztokrata barátok után most a „patriótai hazafiak”, ez idő szerint egy „Nemzeti Gyűlésbeli férfiú” kitartottja. Mostmár nem „platonikus” módon látja vendégül Diegót, amíg csak ama „Nemzeti Gyűlésbeli férfiú” tetten nem éri őket, s Diegónak menekülnie kell. De más baj is van: a találkozás emlékeként „a kemény hideg-lelés ágyba csapta őtet”, ispotályban tölt hónapokat s kezelését az orvosok „... szerentsés curának állították, mivel tsak a jobbik fülit veszítette el” a betegség következtében.

Az elkeseredett fiatalember mégis egyetlen ismerőse felkérésére indul, de a házban már csak a nő inasát találja, aki látva Diego nyomorúságát, pénzszerzési lehetőséget ajánl: bemutatja egy úrnak, s az elmagyarázza, hogy bizonyos időpontban, bizonyos helyen többekkel együtt azt kell kiáltoznia: „Vive la

Roi!” Diego nem sejtí, hogy ellenforradalmi összeesküvésbe keveredett, ám a megbeszélrt helyen éppen kivégzésre készülődnek: az összeesküvést leleplezték, a guillotine alatt éppen az az ember áll, akitől pénzt kapott. Odarohanna, hogy megmentse, de a tömeg haragja most a vélt cinkos ellen fordul s ezúttal ténylegesen lámpavasra húzzák.

A továbbiakban kiderül, hogy az éppen arra lézengő egykori angol rabszolgatárs felismerte a lámpavason csüngő Diegót, jó pénzért megvásárolta a „holttestet” a leglármásabb „halárruló asszonytól”, s így hősrünk, a haláltól megmenekülve, talán egy „igazibb szabadság” országában folytathatja életét. Angliában partot érve, nyomban álarcos rablók fosztják ki őket, amely fölött a flegma angol hidegvérrel napirendre tér. „Hát ti még a napvilágért is fizettek?” – ámul a civilizáció újabb jelenségén emberünk, látva, hogy a házakon sok ablakot befalaznak: így kevesebb az adó. Az éjszakai mulató vad orgiáján ismét gáláns idillt él át hősrünk, s megint kellemetlen következményekkel: megbetegszik, a másik fülével fizet az angol hölgy szerelméért, bár alig hiszi az orvosnak, hogy „emiatt már egy olasz márkí a füleit, egy parlamenti tag az orrát, három német a fogait veszítette . . .”

Barátjától meg kell válnia, az angol hadi szolgálatra vonul, mint Diego megbotránkozva hallja: most alkalmas az idő Spanyolország megtámadására. Az angoltól kapott csekk beváltását gyanútlanul egy idegenre bízza, aki azonban a pénzzel nem jelentkezik. Erőszakkal visszaszerzi ugyan a „banknotát”, de rablóként lefogják, bíróság elé hurcolják, s minthogy ő volt az, akit erőszakoskodáson tetten értek, a „törvénynek betű szerént való magyarázattya” alapján el kell ítélniök, mert nem bizonyítható, hogy eredetileg övé volt a csekk. Közbenjárásra még megmenekül a börtöntől, de már torkig van az „igazibb britt szabadsággal” is. Katonatororzók kezébe kerül, akik több csavargóval együtt behajózzák. Angol barátja ismét megmenti, s az első kikötőben kiszállva, Németalföldre érkezik. Itt éppen népzendülés van, a szembenálló felek a magát igazolni nem

tudó idegent kémnek nézik, megkínózzák, véletlen vám-szabálytalanság miatt bebörtönzik stb. Elkeseredve, végképp reményét veszve öngyilkosságra készül, de az utolsó pillanatban ismerős hang rántja vissza a halálból: az öreg spanyolra ismer, akit egykor megmentett az inkvizíciótól, – s ezzel véget ér a regény első része.

A második rész elején hősünket nyugodt, békés állapotban találjuk. Eldugott völgyben gazdálkodnak az öreg spanyollal, aki hajdani főúr, s a művelt öreg tanítgatja Diegót, megosztja vele tapasztalatait:

Diego: „valamint csak nékem eddig a ti világotoknak történeteiről beszéllettél, az nem egyébből álló, hanem . . . kegyetlen és igazságtalan tselekedetekből, melyek gyalázattá válnak az emberiségnek. Én a ti . . . úgynevezett bajnokaitokért egy kokusz diót se adnék és azon betsületes Pásztori ember a'ki amott a maga teheneit legelteti . . . sokkal betesebb mint azon királyok a'kik a népet szorongatták . . .”

A spanyol arról beszél, hogy a világ fejlődik, az uralkodók és kormányzatok felvilágosodottabbak, kezdik tisztelni „az ember Jussoknak felserkentett érzéseit”. A francia forradalmat ebből a szempontból bírálja:

„Az ő új constitútiójukban semmi nyomát nem lehet a megvilágosodásnak találni . . . az emberi közös társaságban . . . ha az egyenlőségnek helye lehetne, . . . az igazi megvilágosodás már a pénz is, mely voltképpen oka az emberek között található nagy különbségeknek, mindek között egyenlően felosztotta volna. Mit nyernek a francziák azáltal, ha az orleansi herczeg csak éppen úgy mint az ő vargája, Filep úrnak szállítatik, de mégis olly nagy jövedelmei maradnak, hogy azokból sokezer vargák élhetnének? . . .”

Hasonló beszélgetések közepette, Diegónak „botránkoztató gondolattjai vannak a szerelemről”: megházasodik, egy ideig boldogan él Lousieval, a szép „szásznéval”, miután az öreg spanyol halálával annak csekély vagyonát is megörökölte. Idegen vándor – „természetkutató” – vetődik feléjük, vendég-

szeretően ápolják a sebesült embert, akivel egy napon in flagranti éri feleségét Diego. Lelkében megsebezve, szemrehányás nélkül magukra hagyja őket. Újabb vándorútján ismét találkozik angol barátjával, aki hallván Diego beszámolóját, keserű monológban foglalja össze véleményét:

„Az ember egy utálatos teremtmény ... a természet az oktan állatokból a leghibásabb részeket szedte össze, hogy azokból ezen rettentő csudát művelhesse ... A természet bolonddá akarta tenni, midőn belé öntötte a szabadságra törekedő ösztönt s mégse adott annyi tehetséget, hogy ezen szabadsággal élhessen ...”

Itália, a szent város, Róma felé veszik útjukat, ahol talán „a felebaráti szeretet jobb karban találtatik mint egyebütt”, de e tájon is sok alkalom nyílik az emberi nyomorúság tapasztalására. Sok a koldus és a pap, „nagy bizonyága egy rossz kormányzás módjának”, szemfényvesztő népszórakoztatással butítják a nyomorgó tömeget.

„... Az oly törvény, a'melly tilalmazza, hogy egy tartománynak belső alkotmányáról senkinek ne legyen szabad a maga vélekedését kinyilatkoztatni, nem tsak kegyetlen megsértése a vélünk született emberi jussoknak, sőt félelmet is gerjeszt mibennünk, a félelem pedig belső gyengeség jele ...”

– szögezi le az angol, aki kissé ittasan az egyik fogadóban érdekes beszélgetést folytat az összeverődött társasággal:

„... A francziák majma a világ: – mondja egy kóbor szerzetes – mindenütt revolúció ... olyan emberek, a'kik a szabadságot szomjúhozzák, s egy despota helyett ezerkétszázat választanak magoknak ...” „... Ezen példa (a revolúció – AE) ... rettentőbb fog lenni a többi nemzetekre való nézvést, mint minden egyéb erőszakos eszközök ... számkivetettetés és inquisitio ...”

– így a társaság másik tagja. A felvilágosult filozófusokat, „Voltért,” Rousseaut hibáztatja a társaság a „revolutionális szellem” terjedéséért

„Hibás vélekedés!” – replikázik az angol. – „A vakbuzgóság szülte a jelen való hitetlenséget! Az elnyomatott emberi elme kezdi a maga jussait oltalmazni... A nép... látta már, mely csúfosan vonszoltatta a babonáságnak pórázán... (de)... ahelyett, hogy okos keresztények váltak volna belőlük, egy ugrást tettek a nem kevésbé veszélyes hitetlenségbe...”

Siennában a javíthatatlan Diego ismét szerelmi kalandba keveredik régi párizsi ismerősével, ismét pórul jár, menekülnie kell a hazatérő férj elől, a gyanús alakot az éjszakai rendőrnjárőr fogságra veti, miközben az angol folytatja útját. Kiszabadulva barátja után ered Diego, ám alig találkoznak, az angolt orvul legyilkolja egy bandita. A gyilkos a templomba menekül az őt üldöző Diego elől, aki mit se törődve azzal, hogy ott éppen mise folyik, a gyilkosra ront, de botrány támad, az istenfélő tömeg és a pápai katonák leszerelik emberünket. Olyan személy, aki templomgyalázó, passzusa nincsen, fülei hiányoznak, verekszik a katonákkal, csakis gonosztevő lehet: megkorbácsolják, fogházra vetik. „... Ó, Diego, Diego, mely nagyon megtsaltál engemet!” – jajdul kétségbeesetten Diego, keseregve hajdani boldog életének elvesztén. Csekély elégtétel, hogy a börtönben találkozik felesége csábítójával, akit sok irdatlan gazzattéért gályarabságra ítélték.

A civilizációból kiábrándult, testileg-lelkileg tönkrement fiatalember végképp öngyilkosságra szánja magát, de váratlanul egy nyomorult zárandokban felismeri hűtlen feleségét, aki csábítójától kifosztva, halálos betegen, bűnbánóan, férje felkeresésére indult. Diego mindent feledve, megbocsátón még egy utolsó erőfeszítést tesz, hogy újra kezdjék az életet, de már késő: az asszony az első éjszakán meghal, s a rengeteg megpróbáltatásban kimerült Diegónak ez megadja a kegyelemdőfést: szerettének holtteste fölött az ő szíve is meghasad.

*

Talán a vázlatos ismertetésből is sejthető, hogy a bemutatott regény tartalmával, mondanivalójával, stílusával és a feldolgozás módjával egyaránt kiemelkedő produkció a korszak magyar románirodalmában.

Legszembetűnőbb éles antiklerikalizmusa: a hangvétel merészsége a francia felvilágosodás hasonló szellemű alkotásait is szinte túlszárnyalja. A szerző a katolikus egyházat valósággal ördögi mechanizmusként ábrázolja, felelőssé teszi a tömegek tudatlanságáért, a zsarnokság szentesítéséért s még az egyes emberekben kifejlődő rossz hajlamokért is. (Vö. a hittérítő szereplése a szigeten.) Érdekes, hogy még a hitetlenség, a „revolucionális szellem” terjedését is az egyház számlájára írja, minthogy az általa terjesztett vakbuzgóság szükségszerűen csap át a nem kevésbé veszélyes hitetlenségbe. (Vö.: az angol véleménye beszélgetőtársaival.)

Maradéktalanul érvényesül a történetben az emberi személység szabad kibontakozását gátló előítéletek gyűlöletének felvilágosult indulata. Az író elveti a formális erkölcsöket, mint természetellenes, az egészséges ösztönöket megrontó erőszak-tételt az egyéniségen, ennek tulajdonítja az emberi kapcsolatok torzulásait is. Ez érvényesül a főhős szerelmi kalandjaiban s azokban az epizódokban, ahol eredendő jóhiszeműsége, romlatlan becsületessége konfrontálódik a rosszindulattal, képmutatással.

A különböző országok társadalmi rendjének ábrázolásában a felvilágosodás kritikus társadalomszemléletének érdekes megnyilvánulását figyelhetjük meg. A magyar lírában ekkor már hangot kapott a felvilágosult abszolutizmus bírálata, az elégtelennek bizonyult, megmerevedett racionalizmusból való kiábrándulás, ami – pl. Dayka, Ányos költészetében – főként a rousseau-i elemeket őrizte meg az aufklárizmus eredményeiből. De a magyar próza nyelvén itt először szól olyan író, akiben a „szabadság, egyenlőség” hite, akcióvágya már kihűlt, de aki nem konzervatív-retrográd alapról támadja ezen eszméket, hanem meghaladva azokat, csüggedten konstatálja elégtelen-

ségüket, a gyakorlati megvalósulás torzulásait. Főként a forradalmi Franciaország ábrázolásában ölt testet ez a kiábrándult szemlélet. A francia felvilágosodás, Voltaire és köre számára még program és cél volt a polgárosodás, amelyben példát mutattak Bessenyei és Kazinczy táborának is. A mi szerzőnk azonban, Diegóval már megfogalmaztatja a polgári egyenlőség lehetetlenülését: „... ha egyrészlül bőség, másrészlül szűkölködés uralkodik, vége van minden egyenlőségnek és testvéri szeretetnek”, s az öreg spanyol szavaival felteszi a kérdést: mit nyer a francia nép azáltal, ha eltörlik a rangkülönbségeket, de megmaradnak a vagyoni különbségek? Már tudja, hogy a „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszava csak jámbor óhaj, ha nem párosul az anyagi javak igazságos elosztásával. A fejlett, polgárosult Angliában „a napvilágért is fizetni kell”, és sejti, hogy a kapitalizálódás példája „rettentőbb fog lenni a többi nemzetekre” mint egyéb erőszakos eszközök, – vagyis az új rend sem oldja meg az emberiség alapvető problémáit, sőt, újabbakkal tetézi azt: a polgárság uralomrajutásával „egy despota helyett ezerkétszáz” ül a nép nyakára.

Nyilvánvaló, hogy ekkor még nem lehet számon kérni az írótól a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek tudományos ismeretét, amelynek birtokában a polgári fejlődés szükségességét megfelelően értékelhetné. Mindazonáltal ezekben a gondolatokban a kritikai realizmus előhangját vélem megcsendülni, s ha igazam van, ez némileg motiválhatja az irodalmunk „megkésetttségéről” kialakult általános felfogást.

A romlatlan természet harmonikus rendjébe való visszavágyódás, Rousseau nyomán számos külföldi robinzonádot, vadember-históriát ihletett, amelyekkel a mi történetünk motívumai rokoníthatók. Itt azonban a rousseau-i nosztalgianál súlyosabb az írói problémafelvetés. Úgy tűnik, a főhős vadember-személye, naiv baleksége csupán ürügy, hogy valami abszolút tiszta, egyszerű logika nézőpontjából mutathassa be a környező világ állapotát, geográfiai értelemben is tág területen,

különböző társadalmi formációk lényeges vonásainak realiztikus rajzolatával. Diego pokoljárása ily módon, a művészi általánosítás szintjén szimbolizálódik az emberiség elért vívmányainak* nagy kérdőjelévé. (A szerző a „vadember” kifejezést véletlenül sem használja a főhős megjelölésére, érezhetően méltánytalannak tartva azt a „civilizált” emberekkel való összehasonlításban.)

A jelentős hazai alkotók életművében a felvilágosodás sok árnyalatú ideológiája szorosan összefonódott a speciális magyar sorskérdésekkel: az idegen elnyomás, a nemzetté válás, a magyarság öntudatra ébresztésének, az egységes nemzeti kultúra kialakításának problematikájával. A mi szerzőnk vizsgálódásának középpontjában a nemzeti determinációktól független, egyetemes emberi gondok állnak: az emberi jogok önkényes értelmezése, az ebből eredő zsarnokság, anarchia, szociális igazságtalanság, a tömegek manipulálhatósága. Magyar szerző esetében azt a felfogást jelentheti ez, hogy a nemzeti kérdést az egyetemes emberi haladás függvényének tekinti és csak azzal összefüggésben tartja megoldhatónak. Szemléletének ez az „internacionalizmusa” teljességgel egyedülálló az egykorú magyar irodalomban.

Az ember szerepének, lehetőségeinek megítélésében a szerző világképe lesújtóan komor: problematikus számára, hogy a nagy tömeg alkalmas-e, érett-e a szabadságra, képes-e azzal helyesen élni a világ megváltoztatása érdekében. Válasza negatív: az ember utálatos állat, nincs annyi tehetsége, hogy felszabadítsa önmagát, megvalósítsa az igazságos társadalmat. Itt mindenki szenved, mindenki áldozat: a spanyol főúr csakúgy, mint a gazdag angol polgár, prostitúcióra kényszerülő lányok, kivégzett arisztokraták és a gazdagok menekülése miatt munka nélkül maradt mesteremberek, koldusbotra jutott katonák, – és sehol egy biztató jel, a jobb jövő reményének felvillanása. De visszafelé sincs út: megszűnt a békés, természetes élet lehetősége. A szerző európai műveltségű gondolkodó: műve a direkt utalásokból is nyilvánvalóan, a nagy francia felvilá-

gosítók, főként Voltaire alapos ismeretében, erős hatása alatt készült, anélkül azonban, hogy mechanikusan adaptálná azok koncepcióját és módszerét. Mondanivalója egészen más konzekvenciákban csúcsosodik ki, mint például a *Candide* harsány szatírája, amely szerzőnk helyes megállapítása szerint az „optimizmus remeke” –, ellentétben e hazai alkotással.

A művészi módszer értékelésénél elsőnek említendő a fegyelmezett szerkezet: a cselekmény mindvégig töretlenül egyenesvonalú, világos. A rövid fejezetek mindegyike a történet egy-egy új epizóddal továbbvivő, s valami új gondolati bizonyítást hordozó tagozódás. Imponáló művészetre vall a mód, amellyel a szerző a saját tárgyilagosságát szuggerálja: az elbeszélés harmadik személyben íródott, mindvégig a főhős szemével láttatja a világot, vele és a többi szereplőkkel fogalmaztatja meg a tapasztalatok tanulságát. Az író sehol sem bocsátkozik dagályos, moralizáló fejtegetésekbe, hagyja, hogy maga a történet hasson a leverő tanulság hiteles erejével. Ugyanakkor a rövid, narratív írói kiszólások mindvégig érzékeltetik az olvasókkal való kontaktust: „Megengedjenek, szép olvasónéim, csak egy kis meglepés volt ez . . .” „. . . látták már, édes szépeim, hogy sokat lehet Louise mentségére felhozni . . .” Hasonlóak a fejezetcímek: „Kedvére esne a könyvszerzőnek, ha az asszonyi szépek ezen cikkelyt elfordítanák,” „Egyedül egy Párizs van a világon!” „Aki örömet nevet, ezen cikkelyt átalugorhattya.” Ilyen szerzői közbevetések teszik lehetővé, hogy a komor, pesszimista mondanivaló végig szelíd, anekdotázó, enyhén ironikus hangszerelésben szól, harmonizálva a cselekmény drámai fordulataival.

*

A szerző személyének kiderítése további kutatást igényel, annál is inkább, mert néhány megfontolás alapján nem zárható

ki annak lehetősége, hogy eredeti magyar alkotással van dolgunk.

Az első érvet ehhez a lehetőséghez az író előszóban kifejtett saját vallomása szolgáltatja, amelyben több okunk van megbízni, mint kételkedni. Csekély tájékozottságom szerint a korban ismert irodalmi anyag, továbbá a használatos magyar és külföldi bibliográfiák, szakmunkák nem tartalmazznak olyan művet, amely ennek a regénynek direkt forrása lehetne. Erre vonatkozó érdeklődő levelem megfordult francia szakértők kezén, míg végül a D'Aix-en-Provence-i (Marseille) egyetem irodalomtudományi fakultásának tanárától, Henri Coulet-től kaptam választ, aki *A francia regény a forradalom előtt* címmel 1967-ben nagyobb terjedelmű tanulmányt publikált. A francia tudós rövid ismertetésem alapján azonnal számos hasonló szellemű francia regény motívumaira asszociált és közölt egy rövid bibliográfiát – kivétel nélkül olyan művekről, amelyeket a magyar szakirodalom is jól ismer –, amelyek a forráskutató egybevetésnél számításba jöhetnek. Ezzel együtt leszögezi, hogy a cselekmény és a jellemző stílusjegyek alapján egyetlen francia regényt sem tud azonosítani –, bár tudósi szerénységgel és óvatossággal megjegyzi, hogy ő maga „távolról sem ismeri” az egész francia regényirodalmat. Kifejezi meggyőződését, hogy az ismertetett regény eredeti magyar alkotás. Véleményét arra alapozza, hogy a cselekmény sok helyszínen játszódik és igen sok olvasmányélményre utal. Ez paradoxonnak tűnhet – írja Coulet – azonban egy korabeli eredeti francia regény nem idézhetné fel ennyiféle idegen alkotás emlékét, nem tükrözhetne ilyen sokféle eszmei hatást. Ezzel szemben egy magyar író, aki új műfajt honosít meg hazája irodalmában, természetsszerűleg ötvözi egybe sokféle idegen alkotás ötletmozaikjait, szellemi befolyását egy új alkotói konstrukcióba.

Csak felületesen konzultáltam a német irodalom néhány jó ismerőjével, akik a cselekményvázlat alapján szintén nem ismertek fel német eredetet, noha a regénytípus sok változatá-

ról tudnak. A regény olyan értékes alkotás, hogy francia vagy német forrásának feltehetőleg ismertebb publicitása lenne. Természetesen azzal a fenntartással mondom ezt, hogy a további kutatás felderítheti a mű közvetlen ihletforrását – esetleg az angol irodalom hasonló tematikájú termésében.

A magyar eredetiség lehetősége mellett érvel a ma is jól élvezhető, gördülékeny nyelvezet, amelyen nem érződik a korabeli fordítások nehézkessége, ami ebben a korban könnyen felismerhetővé teszi a románok idegen eredetű alap-témáját még olyan esetekben is, amikor a szerző titkolni igyekszik ezt vagy az eredeti művet nem ismerjük. A kor szerzői gyakorlatában szokásos „magyarításról” sem lehet szó, hiszen a cselekmény mindvégig idegen környezetben játszódik, olyan direkt módon ábrázolt kritikus társadalomrajzzal, amely csak áttételesen, a problémafelvetés általános érvénye okán vonatkoztatható a magyar viszonyokra.

A regény eredetének felderítésénél figyelmet érdemel Fekete János gróf és környezetének fellelhető hagyatéka. A Voltaire-rel közvetlenül is kapcsolatban álló, erősen franciás műveltségű, szabad szellemű társaságban az irodalomtörténet számon tartja a gróf Mátyási nevezetű titkárát, aki szűk körben ismert volt irodalmi kísérleteiről. (Mezei Márta szíves közlése.) Több irodalmi utalás szerint gyanítható, hogy Verseghy Ferenc a Martynovics-mozgalom bukását követő fogsága idején, az ismert fordítások mellett nagyobb vállalkozásba kezdett, s a regény beleillik az ő kései írói oeuvre-jébe. (Bíró Ferenc értékes tájékoztatása.) Egy ismeretlen, kéziratban maradt Verseghy-regényről Tarnai Andor is megemlékezik *A magyar irodalom története* 1965. évi hatkötetes kiadásának megfelelő fejezetében. Ez a nyom azért is figyelmet érdemel, mert az írásmód megegyezik Verseghynek a Révaival folytatott híres helyesírási vitában kifejtett elveivel.

A regény keletkezésének közelebbi meghatározásához talán tájékoztatóul szolgálhat az, hogy a francia forradalomból olyan eseményekre utal, amelyek *már* a terror idején (1792.

aug. 10 után) de még XVI. Lajos és Égalité Fülöp életében (1793 előtt) történtek; és ezt követő történelmi eseményeket (francia háborúk, Napóleon) már nem említ.

Ha a magyar irodalomtörténet kiváló szakembergárdája megállapítja e ma még porosodó regénykézirat eredetét és valódi értékét, irodalmi örökségünk tárházába sorolva, újabb adalékkal gazdagíthatja nemzeti kultúránk ismeretanyagát.

PETŐFI, AZ „EMBER” ÉS A „POLGÁR”

A KÖLTŐ FORRADALMISÁGÁNAK KÉRDÉSÉHEZ*

„... amely percekben végképp felejttem, hogy hazám is van, tökéletesen boldog vagyok” – írja Arany Jánosnak 1849 júliusában Mezőberényből. S néhány hét múlva Bem seregének katonájaként – mégis – csatába indul, Segesvár felé. A konkrét élethelyzet sokoldalú meghatározottságában fogant vallo-más és a szikár biográfiai tény éles szembesítése, az így kibomló antinómia, tudjuk, felette szélsőséges, a valóság összefüggéseitől végtelenül elvonatkoztatott példa, mely *önmagában* aligha alkalmas általánosítható következtetések levonására. De véle egy *folyamatosan létező* kontrasztot, töprengésre késztető ellentmondást poentírozhatunk, mintegy szemléltetésképp. Mert Petőfi *egész* kései költészetében a téma- és hangulatvilág, az élménykör és ihlető eszmények különös hullámmozgásának, tendenciaszerűen *mindvégig* érvényesülő kettősségnek lehetünk tanúi. A forradalom és szabadságharc forgatagában született művek kronológiai rendjében szinte periodikus váltásokkal követik egymást a véres küzdelmekre, az ellenséggel való *kíméletlen* leszámolásra buzdító és – sajátos ellenpontokként – a pillanat önfeledtségének, a természet s a szerelem ígézetének élményét (vagy inkább: ezen élmények iránti csillapíthatatlan nosztalgiát) kifejező költemények. A *Tudod, midőn először ültünk*... – például – a percnyi harmónia „végtelen boldogságát” marasztalja, a vers egésze csendes rezignációval átszőtt meghittséget áraszt. S rögtön utána: *Élet vagy*

*A cikk egy nagyobb tanulmány rövidített változata.

halál! – a helytállásra szólítás néptribuni pátoszával, a „vérbe fult ellenség” borzongató víziójával. A pusztulás, a pusztítás iszonytatát – „Romba dőlt a fél világ . . . kietlen / Látomány, mely szemet, s szívet bánt!” – a megkezdett hősie harc könyörtelen végigvitelének radikalizmusa váltja föl: „Hadd legyen az egész világ ellenünk!” De a „szilaj lelkesedéssel” fogadott csaták kavargásából – rövid időre – kiszakadván, pacsirtaszó indítja el ihletét, az „emlékezet s remény” a költészet és szerelem áhított birodalmába vonja, ahonnan a katona – „gyilkos eszköz” csupán. *Mintha* két Petőfi volna: egy *tyrtaosi* és egy *anakreoni* elhivatottságú . . .

Tudjuk, a fentebb idézett versek *közvetlen* ihletésében egy-egy konkrét helyzet teljessége (tűnő hangulatok, nehezen racionalizálható érzelmek, lényeges vagy jelentékteleneknek tűnő élettrajzi mozzanatok nem ismétlődő ötvözete) válik motíváló erejűvé. A kései művek folytonosságából, egymásra utaló tanulságaikból kifejlő kettősség tehát – hangsúlyozzuk – olyan *absztrakció*, amely a költői helyzettudat általánosabb sajátosságait rejtí magában. S amelyet maga Petőfi is világosan fölismert és konzekvensen *vállalt*. Mert törekvéseinek és vágyainak e reprezentatív érvényű dualitását a költő eszmeileg is alátámasztotta, és sajátos értelmű kategóriákkal – az *ember* és *polgár* fogalmával – érett, forradalmári világképének szerves részévé avatta. Állításunk fordítottja ugyancsak igaz: e kettősség – s ez gondolatmenetünk egyik, kifejtendő alap-tézise – tudatosan választott, következetesen képviselt eszményeket és értékeket is kifejez. E tudatosságot pedig nyilvánvalóan mutatják azok a lírai vallomások, melyekben a kettőszakítottság élménye maga válik a művészi reflexió tárgyává.¹

¹ Dolgozatunk műfaja: *értelmezés*, mely fogalmak rendszerére, gondolati konstrukciókra, értékállításokra épül, magatartásmodelleket, ideológiai típusokat szembesít. Fejtegetéseink így – miképp kisebb-nagyobb mértékben valamennyi interpretációnál – elvont és spekulatív jellegűek is. Ennek hangsúlyozása mindenekelőtt azért szükséges, mert gondolatmenetünk, következtetéseink sora *látszólag* szembekerül a

„Ember és polgár vagyok” – nánitgy másfél évvel a forradalom, a fegyveres küzdés történelmi próbatétele előtt Petőfi ekképp határozta meg kiforrott személyiségének *többé föl nem oldott* kötöttségeit, melyekkel – egyeztetésük esélyeit is keresvén – időről időre szembenéz. S remélt összhangjuk lehetőségének szertefoszlása, fájdalmasan törvényszerűnek tűnő illuzórikussága vívódások forrását alkotja, válságos pillanatok sorát okozza. 1848 májusában, *egész embert* követelő politikai-forradalmi küzdelmek közepette elemi erővel tör ki a „munkás hazaszeretet” (a forradalmi cselekvés) elszakíthatatlan béklyóiba szorított lélek – be nem teljesülő – vágya: „Oh hadd feledjem, hogy polgár vagyok!”² Mert – *Az apostol* megélt konfliktust fölizzító, a kettősséghez való elemi ragaszkodást tanúsító sorait idézve – „Az ember nemcsak polgár, / Egyszersmind ember is.” De amikor Szilveszter *polgárként* küzd és gondolkodik, az *embernek* – mégis – meg kell „halnia” benne. *Nem ért engem a világ*: ezt a címet adta Petőfi ama költeményének, melyben e közkeletű fogalmakkal először tudósított individualitása kötődéseiről. S meggyőződésünk,

szakirodalom ama tényével, hogy Petőfi kései költészetének ideái, lírikusi-forradalmári magatartásának elvei, politikai eszméi és törekvései szorosan kötődnek, elevenen igazodnak a gyorsan változó konkrét eseményekhez, a történelmi pillanat közvetlen alternatíváihoz. Forradalmiságától, miként ezt – mások mellett – Spira György meggyőzően bizonyította, korántsem volt idegen a taktika (*Petőfi kardja és Petőfi életéről és történelmi szerepéről*, in: *A negyvennyolcas nemzedék nyomában* Bp. 1973.) Dolgozatunk azonban más dimenziókban: a viszonylagos önállósággal rendelkező forradalmári *ideológia* átfogóbb övezeteiben, a *világkép* általánosabb – a pillanatnyi helyzet meghatározottságain túlmutató – tanulságaiban kíván tájékozódni. Vállalva a „belemagyarázás” itt nehezen elkerülhető veszélyét is.

²Az itt idézett költeményt (*Miért kísérsz . . .*) részletesen elemzi Dávidházi Péter mélyenszántó tanulmánya (in: *Petőfi állomásai*, Szerk: Pándi Pál Bp. 1976.). Konzekvenciáit azonban épp a polgárlét közelebbi meghatározásában, a kibomló vágyak értéktartományának, a költői vívódás tartalmának kérdésében ítéljük kiegészítendőnek.

hogy e kategóriák sajátos jelentéstartományának, eszmetörténeti háttérének föltérképezése, szembenállásuk és egymásra való vonatkoztatásuk értelmezése *valóban* a költő-forradalmári egyéniség hív megértésének *egyik* kikerülhetetlen előfeltétele.³

*

Nagyszabású művében már Horváth János is érintette Petőfi ideáinak és magatartásának ezen ellentmondásos egységet alkotó kettősségét.⁴ Természetesen, célkitűzésének, a „lyrai jellem” fejlődésrajzának megfelelően, a koncepciója egészét mozgató ideológia szellemében. Számunkra — itt és most — elsősorban az válik lényegessé, hogy Horváth János az *ember* és *polgár* szembenállását a „magánember erkölcsi kötöttségének” és a „hazafi sokszor fogadott kötelezettségének” összeütközéseként, azaz a magánélet s a forradalmári küldetésteljesítés kollíziójaként értelmezi.⁵ S úgy tűnik: korántsem alaptalanul. Mert valóban, e konfliktus többnyire — s leginkább szembezőkően — a privát lét (az érzelmi bensőség jellemezte intim-szféra) és a maximális áldozatvállalásra, az elkülönült magánélet megszüntetésére készítő társadalmi cselekvés érdekkörének szembefordulásában *jelenik meg*. De mindenekelőtt amaz értelemben, hogy a lényeg — valamilyen konkrét formában — *mindig megjelenik*. S egy újabb összefüggésre utalva, hozzáfűz-

³ A továbbiakban e két fogalom, a mögötte rejlő eszmények, értékek és törekvések ellentmondásos kapcsolatát értelmezzük. Vizsgálódási körünkön kívül marad tehát e kategóriák kialakulásának története, alkalmazásuk filológiai háttere. Tájékozódásunk kronológiai határait jobbra a forradalom és szabadságharc periódusára szűkítjük. Az *ember* és *polgár* különbsége, érdekellentéte ugyanis ekkor válik *megélt* konfliktussá. Az ideológiai előzmények — természetesen — már a korábbi pályaszakaszokban megjelennek, párhuzamosan az élet- és magatartáscszmények kikristályosodásával.

⁴ Petőfi Sándor Bp. 1922.

⁵ I. m. 474.

hetjük: e közvetlen élettényekben, sokoldalúan meghatározott konkrét helyzetekben általánosabb tendenciák tükröződnek. Bennük a valóság kihívásaira érzékenyen reagáló és viszonyait öntudatosan alakító egyéniség modellérvényű sajátosságai is kirajzolódnak. Horváth János konklúziója tehát gondolatmenetünknek, elvontabb közelítésmódunknak csupán kiindulópontja lehet.

Az *ember és polgár* rendszeres megkülönböztetésében – egyelőre a legáltalánosabban fogalmazva – az ellentmondásos társadalmi valósághoz (s követelményeihez) fűződő kettős viszony fejeződik ki. Más szavakkal: a történelmi változás, a forradalmári társadalom-alakítás objektív szükségleteinek és a cselekvő szubjektum összetett igényrendszerének megélt *antinomikusságára* Petőfi e kettősség – korábban még inkább spontán, később mind tudatosabbá váló – hangsúlyozásával válaszolt. Kikristályosodott helyzettudatának azt a fölismerését hirdetve, hogy – mai fogalmakkal értelmezve – a társadalmi haladás (historikusan meghatározott alkatú) forradalmári szolgálata és az egyéniség (történelmileg ugyancsak körülhatárolt esélyű) kiteljesítése, az önmegvalósítás elemi szükséglete *nem esik maradéktalanul egybe*. Sőt, e két, objektív értékeket rejtő törekvés Petőfinél – mint látni fogjuk: szükségképp – *ki is zárja* olykor egymást. A személyiség így törvényszerűen szakad ketté, a mindennapok valóságában és az eszményekben egyaránt.

A szkizist jelölő fogalmak – az „homme” és a „citoyen” – az európai felvilágosodás és a francia forradalom ideológiájának kategóriatárából származnak. De a költő alkalmazásában szuverén jelentést kapnak, hiszen különös tartalmukat és kapcsolattuk módját a hazai viszonyok sajátosságai alakítják. E fogalmak ugyanakkor *ideologikus absztrakció* szülöttei. Vagyis: jelentéstartományuk valamennyi részlete – az eszmék mozgásának relatív önállósága folytán – nem vezethető le közvetlenül az elmaradott, de épp a forradalom és szabadságharc küzdelmeiben hátrányát csökkentő magyar fejlődés emberi lehetőségei-

ből. A világnézeti általánosítások vizsgálata ezt — a sematikus megfeleltetések elkerülése végett — sosem feledheti. (Noha tudjuk: a reformkori Magyarországon — a polgárosodás megkésettisége és ellentmondásossága következtében — *még és már* időszerű célok és eszmények rendkívül széles skálája bontakozhatott ki úgy, hogy a társadalmi valóságban volt reális fedezete.)⁶ Magától értetődik továbbá, hogy az *ember* és *polgár* kategóriájával jelzett kötődések, vágyak és törekvések együttesen képviselik az egyéniség teljességét. Erkölcsiségét pedig egymáshoz való viszonyuk is minősíti. Így pusztán metodikai szempontok követelik, hogy előbb külön-külön, kölcsönhatásaikból kiszakítva értelmezzük a személyiség e két oldalát. A magánvaló adalékoktól a számunkra való tanulságokhoz közeledve.

A *polgár* tehát a politikai közösségben tevékenykedő Én-t jelöli, az egyéniséget a kollektíva tagjaként, társadalmi eszmények — ügyek — elkötelezettjeként manifesztálja. S ekként Petőfi specifikus fogalomhasználatában a *polgár*: a *forradalmár* és (vele elválaszthatatlanul, a történelmi helyzet lényegi szükségleteképp összefonódva) a *hazafi* sajátos szempontból, a cselekvő szubjektum felől közelített ekvivalense is. Mert fölismerve és megszüntethetőnek ítélve a milliók szenvedését és megaláztatását, a feudális társadalom igazságtalanságát, a *polgár* egyedüli méltó, maradéktalan tisztességgű küldetését az elnyomottak — a nép — ügyével való teljes azonosulásban látja. Célja a történelmi haladás, a „világsszellem” fokozatos előrelépésének maximális önzetlenségű szolgálata — a társadalmi

⁶Pándi Pál — például — meggyőzően, hatalmas apparátussal bizonyította, hogy a kor ideológiai tudatát milyen sokoldalúan befolyásolták az „új-szociális” eszmék, melyek már a kibomló polgári társadalom antagonizmusainak — utópikus — föloldására törekednek (*„Kísértetjárás” Magyarországon* Bp. 1972.) Hazai jelentkezésük arra az objektív folyamatra is utal, hogy a polgárosodás már kezdeti stádiumaiban létrehívja önnön meghaladásának történelmi szükségletét.

viszonyok radikális átalakításával. Célja és reménye egy embe-
ribb holnap feltételeinek megteremtése, az „átalános boldog-
ság” majdani világának mielőbbi elérése.. A *polgár* tehát mindig
mások – a vállalt közösség egészének – sorsában van involvál-
va, a jelen megváltoztatásával kiváltképp a jövőnek él. S ez a
hívás, *Az apostol* emlékezetes sorainak tanúságaként, a
személyiség könyörtelen – s állandó – homogenizációját,
vagyis a *más* irányú vágyak és törekvések teljes elfojtását köve-
teli, *ezt követelné*:

Viseld békén a rideg életet;
Tégy *másokat* boldoggá, ha lehet,
S maradj *magad* boldogtalan.
Légy föld, amely gabonát terem,
Hogy *mások* learassák;
Légy lámpa, mely míg *másoknak* világít,
Tulajdon életét fogyasztja el.

(magunk kiemelése)

Ezt, az öncsonkító *aszkézis*, a „rideg élet” programszerű
vállalását igényli-parancsolja a polgárlét – belső lényegéből
fakadó – esélyeinek következetes kiteljesítése. S ezzel szükség-
képp együtt: a küzdelemre sarkalló társadalmi eszmények ki-
zárólagos, tehát *fanatikus* képviselését. Szilveszter magatartása
– midőn a *polgár* hegemonná válik benne – híven példázza ezt
a félelmetes és tragikus következményekhez vezető elvakult-
ságot. (Nyilvánvaló számunkra, hogy a Szilveszter képviselte
forradalmártípus, a küzdelemre sarkalló helyzetek – ezáltal a
cselekvésmód, a választási lehetőségek – különbségeiből faka-
dóan, *nem azonos* a Petőfiével. De az *ember* és *polgár* szem-
benállásának jelentéssíkjai a költő személyes élményeken ala-
puló eszményeit tükrözik. E fogalmak tartalma – ha elvonat-
koztatunk a műben megelevenedő szélsőséges szituációtól – itt
is épp az, mint a kései versek világában. *Az apostol* főhőse,

miként erre már Horváth János utalt, e „békétlen kettősség” tekintetében: romantikusan végletesített hasonmás.⁷

Szilveszter idevágó gondolatai, emóciói, választásának eszmei alapjai – Petőfi ideológiáját sejtetvén – elemzett kérdéskörünk nem mellőzhető tanulságait nyújtják. A *polgár* e rigórus, életidegen követelése azonban – distancia nélkül, szívvel-lélekkel – megvalósíthatatlan. Az ifjú Szilveszter szívének *természetes* „szomjúsága” ugyanis már önmagában jelzi másnemű – s korántsem lényegtelen – emberi igények cselekvésre készítő, tudatosult létezését. Híven tanúsítva, hogy a „rideg élet” elviselése csak elkerülhetetlen kompromisszum lehet. De a *vágyakat* hozzáidomítani akkor sem szabad, ha benne a forradalmári misszió végigvitelének egyik szükséges követelménye rejlik – sugalmazza Petőfi. És Szilveszter *valóban* nem törődik bele e kényszerbe: szembeszegülve hivatástudatának intésével, megkísérli önnön boldogságát kivívni, megpróbálja – *szükségszerű* illúziók talajáról – küldetése és személyes élete érdekeit összeegyeztetni.⁸ Tudatos választásával, a korán jött forradalmár reményeinek megcsalattatásától elválaszthatatlanul, tragédiák sorozatát okozza. Petőfi *ennek ellenére* törvényszerűként és természetesként igazolja, s korántsem a vak elfogultság, hanem a tudatos – világnézeti alapozottságú – együttérzés gesztusaival övezi hőse végzetszerűnek tetsző döntését. Mert az ember – tudjuk – *nemcsak polgár* . . .

Petőfi szemléletében az individuum, mint *ember*, folyvást a tovatűnő jelen, az *itt és most* közvetlenségének világában törekszik reális lehetőségeinek és szárnyaló vágyainak mind teljesebb valóra váltására. A *polgár* – említettük – a jövőnek él, az elutasított, meghaladandó jelen számára mindenkifölött: küzdőtér. De az *ember* fel-feltörő és sürgető nosztalgiája sze-

⁷I. m. 481.

⁸Szilveszter törekvéseit, forradalmiságának sajátosságait részletesebben értelmeztük *Szilveszter antinómiái* c. dolgozatunkban (*Studia Litteraria* 1979. 83–101.)

rint: „minden óra, mit el nem vevék, / Egy elpazarlott örök üdvösség” (*Miért kísérsz . . .*). S egyik legszembeszökőbb igé- nye: az életértékek foglatatává magasodó, beteljesült *szerelem* – semmivel sem pótolható – boldogsága, a *Szeretlek, kedve- sem!* intenzív feltétlensége és kizárólagossága, a másik ember- ben való maradéktalan föloldódás kivételes eufóriája.⁹ Amely mindig magában rejtí a mindennapokból való kiemelkedés esélyét, egy más – szebb és tisztább – életvitel mélyen humá- nus vágyát és reményét (vö. *Azokon a szép kék hegyeken túl . . .*). A *polgár* – saját boldogtalansága árán – az „átalános boldogságért” küzd. Az *ember*: kedvesének és ezáltal – s *csak* ezáltal – önnön boldogságáért. A *polgár* minden szenvedélye az eszményekből dedukált ügyre irányul. Az *emberé*: a konk- rétet Te ingenlésére. A szerelem megváltoztathatja – s többnyire meg is változtatja – az egyéniség más emberekhez való viszo- nyát, átrendezheti értékeit, fogékonnyá tesz újabb eszmények befogadására – de mindez az Én és Te közvetlenségéből konstituálódik. Újra meg újra kiragad a hétköznapi meg- szokottságából, de sohasem szakít el az itt és most konkrétségá- tól, hiszen magasba lendítő energiáját szüntelen belőle meríti. Földhözköttöttség és égbenjárás állandó kölcsönhatása: a szere- lem természetének egyik – s számunkra a továbbiakban messzemenően funkcionális – sajátossága. Az „homme” öveze- tét nem csupán a szerelem alkotja. De a szerelem érdekköre az *ember* és *polgár* konfliktusának leggyakoribb kiobbantója. Mert a polgárlét törvényei épp ezt tagadják a legközvet- lenebbül – s a legkíméletlenebb módon. Petőfi azonban teljes- séggel sohasem áldozza föl e kötődését, vágyaiban mint *értéket* őrzí, megtörve ezzel a *polgár* egyeduralmát. A szerelem jogai- nak lehetőségekhez szabott védelmezése így ideológiai szerepet is nyer.

⁹ A *feltétlenség* és *kizárólagosság* fogalmát Lukács György alkalmazza a szerelem ismérveinek meghatározásakor (*Az esztétikum sajátossága* II. Bp. 1965. 558.)

A forradalmárrá vált *polgár* világa: a tiszta *nembeli* tevékenység szférája. Mert e cselekvés, legyen bármily ellentmondásos, a történelmi haladást, az *emberi lényeg* kibontakozásának – ugyancsak ellentmondásos – folyamatát szolgálja.¹⁰ A szerelmet egyik középponti értékévé emelő *ember* viszont – az „amour passion” főntebb említett kettős természete folytán – elválaszthatatlan a mindennapok világától, azaz a *partikularitáshoz* is kötődik. Mert a szerelem valamennyi létformája – Lukács György egyik középponti kategóriáját és meggyőződését idézve – két *egész ember* kapcsolatában lobban föl, beteljesülésének valódi közege pedig a relative elkülönült intimszféra.¹¹ Eredendő-fogantató bázisa és folytonos, nélkülözhetetlen fedezete tehát *mindig* a partikularitás. (Számunkra viszont ebből még nem következik Lukács György egyoldalú, sommás – sejtetően ideologikus háttérű – ítélete: a szerelem *lényege* a „partikularitás feltétlen, fenntartás nélküli igenlése”.¹² Igaz, a nembeliség és a partikularitás kölcsönhatásos kettősségének relevanciája az emberi létezés egészét átöleli, az innen közelített szerelem-értelmezés így vitathatatlanul képes valóságos tulajdonságok és tendenciák megragadására. Ugyanakkor e kategóriákkal – s épp általánosságuk miatt – nem bontható ki a szerelem különös, a partikularitás alapsímerveivel már nem minősíthető jegyeket is fölmutató természetének teljessége, heterogén alkatú sajátosságainak összessége.) A szerelem tehát törvényszerűen készlet a mindennapok közvetlenségének, az intimszféra háborítatlanságának védelmezésére, spontán vagy tudatosult módon. Az *ember* és a *polgár* entitásának viszonya – ennyiben s egyfelől – a *tisztán* nembeli és a mindennapok közvetlenségéhez szorosan tapadó kötődé-

¹⁰ Az *Emberi lényeg* kategóriáját Márkus György – némely filozófiai-ideológiai vetületében vitatott – Marx-interpretációja nyomán alkalmazzuk (*Marxizmus és „atropológia”* Bp. 1971.)

¹¹ I. m. 557–58.

¹² Uo.

sek összeütközéseként is értelmezhető. S e konfliktus-zóna közelebbi tartalmának megvilágítása a *polgár* nembeliségének tüzetesebb vizsgálatát igényli. Mert az itt rejlő érdekellentét előfeltevésszerűen optimális – azaz egyértelműen a nembeli tevékenység javára történő – feloldása ugyanis csak *látszólag* magától értetődő.

A polgárlét következetes teljesítése – „Az ember meghalt benne s él a polgár” – minden személyes érdek, minden partikuláris jellegű érzélem, hajlam, viszonyulás kiölését követeli. Pontosabban: elfojtását *mindannak*, ami nem közvetlenül kapcsolódik az *ügy*, az *Eszme* szolgálatához. De e mindenképp kegyetlen *szükséglet* fenntartások nélküli elfogadása és ki-elégítése többirányú s nem is lényegtelen veszélyforrást rejt. Mindenekelőtt: a hétköznapi közvetlenségétől, a konkrét emberek életétől való radikálisan végletes – s potenciálisan mindig végzetes – elszakadáshoz vezet. S ennek pedig immánens következménye: a személyiség torzulása, zárt egyoldalúsága.

Tudjuk, az „ember egészévé” válás, vagyis minden tudatos nembeli tevékenység – a politikai cselekvéstől a művészet kiváltotta katarzis átéléséig – az egyéniség célra irányított-ságát, *homogenizációját* feltételezi. Követelményszerűen érvényesül e kritérium a forradalmárok, az emberiség haladásáért küzdő történelmi személyiségek magatartásában és tetteiben. Mert *enthuziazmus*, az általános célban való feloldódás, a feladatra összpontosító szenvedély nélkül – Hegel nevezetes megállapítása értelmében – semmiképp sem lehet történelmi méretű tettet véghezvinni.¹³ De fogalmazzunk inkább így: ilyen enthuziaszták – ilyen emberek csoportjai – is szükségese-k, szubjektív feltételként, ahhoz, hogy az objektív fejlődés érvényre juthasson. A mindennapokon való fölülelmedés tehát nélkülözhetetlen, lényegi sajátossága a *polgár* küldetésének – Petőfi forradalmiságának – is. E kiválás konkrét módja

¹³ *Előadások a világtörténet filozófiájáról* Bp. 1966. 74.

és tartalma viszont történelmileg szigorúan meghatározott, az eddigi társadalomfejlődés minőségileg eltérő változatok, típusok sokaságát hívta létre.

A forradalmárrá érlelődött *polgár* nembelisége – legalábbis tendenciaszerűen – az *elvont enthuziazmusban* ölt testet, csaknem egyedüli reális történelmi lehetőségként.¹⁴ A nembeliséghez fűződő *tudatos* viszony e szükségképp ellentmondásos formája a polgári forradalmak legkövetkezetesebb harcosainak cselekedeteiben, ideológiájában és magatartásában objektíválódik. S kiteljesedett – klasszikus – példáját a jakobinus mentalitás nyújtja. Létrejöttének objektív történelmi fundamentumát a valóságos gazdasági-társadalmi-ember *fejlődés* és a fokozódó, mind totálisabbá váló *elidegenedés* átfogó antinómiája alkotja, mely már a megszülető és küzdelmeivel uralmára berendezkedő polgári világot és lényegszerűen jellemzi. S amelynek egyik – számunkra itt feltétlen kiemelkedő – sajátosságát a fiatal Marx ekképp értelmezi:

„Ahol a politikai állam elérte igazi kialakultságát, ott az ember nemcsak gondolatban, a tudatban, hanem a *valóságban*, az *életben* is kettős életet él, egy égit és egy földit, a *politikai közösségben* való életet, amelyben önmaga előtt *közösségi lénynek* számít, és a *polgári társadalomban* való életet, amelyben *magánemberként* tevékenykedik . . . Az ember a maga *legközelebbi* valóságában, a polgári társadalomban, profán lény. Itt, ahol önmaga és mások számára valóságos egyéniségnek számít, *nem-igaz* jelenség. Az államban ellenben, ahol az ember nembeli lénynek számít ott imaginárius tagja egy képzeletbeli szuverenitásnak, meg van fosztva a valóságos egyéni életétől és telítve van nem-valóságos általánossággal.”¹⁵

¹⁴ Az *elvont enthuziazmus* – számunkra *Kulcsfontosságú* – fogalmát Heller Ágnes értelmezésében szerepeltetjük. (*Az érzelmek elmélete*. Bp. 1978.)

¹⁵ A *zsidókérdéshez* MEM I. 356–57. Az idézett marx-i gondolatot értelmezi Lukács György a *Schiller elmélete a modern irodalomról* c. tanulmányában (in: *Goethe és kora* Bp. é. n.)

Vagyis a polgári forradalom harcba hívó eszményeit — szabadság, egyenlőség stb. — csak a társadalomtól, az emberek valóságos életétől elkülönült, az osztályérdekeket ezzel szolgáló politikai állam szférájában „válthatók valóra”, pusztán itt képviselhetők, s a tőke világában így mindössze elvont, teljességgel be nem váltható *lehetőségekként* léteznek. A „képzeletbeli szuverenitás” nevében küzdő, érette a legnagyobb áldozatot is vállaló citoyen-forradalmárok tehát törvényszerűen az Eszményekből merítik — kizárólag innen meríthetik — a harc végigviteléhez nélkülözhetetlen pátoszt, s az ideáikban is megjelenő nembeliséghez csak a mindennapok érdekhálózatát zárójelbe tevő *elvont entuziazmus* lendítőerejével képesek föl-emelkedni.

De nem feledhetjük: a feudalizmussal vagy az idegen elnyomással való leszámoláshoz épp olyan entuziaszták kellenek, akik — szükséges és szükségszerű illúzióként — bizonyosak abban, hogy halálmegvető bátorsággal vívott küzdelmük eredményeként valóban a teljes szabadság és egyenlőség, az ész és az erkölcs eszményi birodalma születik meg. S céljaik illuzórikussága, a remélt holnapot festő utópiáik ellenére, heroikus magatartásuk lényegi mozgóatója elvitathatatlanul a nembeliséghez való tudatos — és messzemenően öntudatos — kapcsolódás. De e nembeliség kibontásának, a deklarált eszmények valóra válthatóságának történelmileg meghatározott korlátozottsága, érvényesítésük és képviselésük ebből fakadó absztrakt jellege objektív ellentmondások sorát hívja létre, melyek így a citoyen-forradalmárok magatartásideáljait — a személyiség övezetét — is át meg átszövik. Hiszen az elvont *Eszme* töretlen hűségű, a szubjektív moralitás csúcsait példázó vállalása tendenciájában szinte mindig *fanatizmus*hoz, az *askézis* életidegenségéhez vezet. A citoyen-entuziaszta így érzéketlenné és türelmetlenné válik az emberi hétköznapi örömei és gondjai iránt, mert az ügy szolgálatán kívül minden mást fölöslegesnek vagy mellékesnek ítél. Nem véletlen, hogy a jakobinus diktatúra egyben a szélsőséges intolerancia megteste-

sülése: az *Eszme* maradéktalan megvalósulását – merev etikai racionalizmussal – a mindennapok világán is számon kérte, így törvényszerűen el kellett jutnia a legvégtetesebb terror radikalizmusáig, a szabadságra való kényszerítés rousseau-i gondolatáig. A jakobinus magatartást elemző Hegel szerint a konkrét erkölctől elszakadó „szubjektív erény, amely csupán az érzület alapján kormányoz, a legfélelmetesebb zsarnokságot hozza magával” (magunk kiemelése).¹⁶ – S mindezt saját szempontunkból értelmezve: aki szívesen fojtja el vágyait, hajlamait, a „természetét”, az – többnyire – mások személyes szükségletei, mások boldogságigénye iránt sem lesz toleráns. Vagy: „aki nem tud örülni, az lenézi mások örömeit, aki nem tudja élvezni az életet, az lenézi azokat, akik élvezni akarják”.¹⁷ De az eszme szolgálata – ismételjük – szükségyszerűen a partikularitás érdekeinek kíméletlen visszafojtását követelte. A megszüntetett mindennapiság pedig közvetetten, de törvényszerűen érintkezik a „szabadság zsarnokságával”.

Petőfi „csaknem kirekesztőleges olvasmányának”, „mindennapi kenyerének” nevezte a francia forradalom történetét, „a világnak ez új evangéliomát”. Számára, miként ez közsímet, a jakobinus mentalitás a forradalmi magatartást közvetítette. S természetesen, nem pusztá véletlen, és korántsem csupán a szubjektum függvényében magyarázható az, hogy egy alkotó vagy gondolkodó világnézetét kik, milyen eszmeáramlatok, ideológiai rendszerek formálják. E hatások befogadásának elsődleges közege, a politikai-ideológiai tudat ugyanis mindig – vélt vagy hiteles – *érdekeket* tükröz, s így a konkrét társadalmi valóság mozgásának lényegi vagy másodlagos tendenciáit fejezi ki (noha olykor elkerülhetetlenül ellentmondásosan, sőt: hamisan). A polgárosodó, a rendiség világát már szűknek ítéllő, tőle szenvedő rétegek érdekképviselte tehát szükségképp

¹⁶ I. m. 739.

¹⁷ Heller Ágnes: *Ludwig Feuerbach redivivus*, in: *Portrévázlatok az etika történetéből*, Bp. 1976. 368.

merítette önnön történelmi igazolását a francia forradalom példájából. A fölismert antagonizmusok megszüntetésének *feladattá* kristályosodó szándéka és az ideológia-teremtést segítő történelmi *tájékozódás* konzekvenciája – e kettő kölcsönhatásos egysége – a hazai viszonyok egyik reális lehetőségét és szükségletét mutatja. E hatás tényéből tehát semmiképp sem vonhatjuk le azt a Horváth János-i konklúziót, hogy Petőfi „forradalmi eszménye nem a nemzet talajából nőtt ki”.¹⁸ Mert az ebben megnyilvánuló – a nemzetet abszolút egységnek tekintő, ezért magától értetődően revolúcióellenes – szemlélet megfordítja a valóságos folyamatot. A *szuverén* forradalmi célok és magatartásezmények kialakításához a jakobinus világnézet *akkor* nyújtott továbbgondolható mintát Petőfi számára, amikor már – belső fejlődése, mély és sokoldalú empirikus élményei eredményeképp – ráébredt a magyar társadalmi viszonyok igazságtalanságára, fejlődésgátló antinómikusságára. A költő forradalmiságának különossége épp abból is fakad, hogy határozott meggyőződése, eszméinek és törekvéseinek rendszere „*a nemzet talajából nőtt ki*”.¹⁹

Petőfi tettei és eszményei – híven tehát a konkrét történelmi és társadalmi helyzet szükségletéhez – a polgári forradalmiság általános sajátosságait is megtestesítik. Aktív politikai cselekvésre, a gyorsan pergő események alakítására csak *e* típus némely törvényszerű meghatározottságát képviselve vállalkozhatott. Középponti eszményei (szabadság, boldogság, nép stb.) – például – legalább annyira absztraktak, mint jakobinus megfelelőik, de ezen elvontság a polgári forradalmiság objektív ismérve és feltétele. (Hangsúlyoznunk kell viszont, hogy Petőfinél *e* kiemelt ideák *tartalmának* jelentékeny övezetei már messzemenően autonómak.) S azt sem ítélni szabad, hogy Petőfi végső célkitűzéseiben par excellence hatásának, hogy Petőfi végső célkitűzéseiben

¹⁸ I. m. 441.

¹⁹ Vö. Fekete Sándor: *Petőfi és a kommunizmus*, in: *Számadás az ünnepről*, Bp. 1975. 101.

más is szerepelt, mint amit a történelem végül valóra váltott. Mert ez az ellentmondás ugyancsak a *citoyen*-forradalmiság általános ontológiai vonása, egyben az ideológia önmozgásának, relatív függetlenségének eleven tanúbizonysága. Ugyanakkor – s számunkra itt ez a lényeges – a költő a maga sem tekintette ellentmondásmentesnek tevékenysége ama magatartásvonzatait, melyek a polgári forradalmiság általános tulajdonságait alkotják, feléljük közelítenek.

A klasszikus polgári forradalmárok elvont eszményeinek és céljainak, a belőlük fakadó cselekvésnek – tudjuk – törvényszerű magatartásbeli követelménye a fanatizmus, az askézis, a személyes élet igényeinek – s általában: a mindennapok partikuláris és „néma”, nem tudatosult nembeli mozzanatainak – egyoldalú és radikális meghaladása. Elkerülhetetlen következménye az egyéniség „elvonttá” válása, az a folyamat, melyben az Eszmék világának gazdagodását a személyiség elszegényedése kíséri. Petőfi – a *polgár* érdekköreit megvonva – elismeri és *tendenciaszerűen*, azaz a változó szituációk igényeihez szabottan, vállalja is forradalmiságának e szükségletét. De teljességgel – robespierre-i vagy Saint-Just-i módon – sohasem azonosul vele, sőt: meg-megújuló kísérleteket tesz a polgárlét egyoldalúságának meghaladására. Folyvást – s egyre intenzívebben – hirdetve az elfojthatatlan vágyak különvéleményét. A jakobinus szemlélet a *citoyen* és *homme* azonosságát feltételezi, a kitűzött célok jogosultságának, megvalósíthatóságának ideologikus alátámasztásaként.²⁰ Petőfi viszont – csöndes rezignációval vagy kitörő fájdalommal – az eredendő különbségükre mutat rá. Természetellenesnek és így képtelenségnek ítélve az emberi hajlamok megszüntetését, a veszélyeztetett közvetlenség teljes – és fanatikus hittel való – feláldozását.

²⁰ Saint-Just műve, *A köztársasági intézményekről* ezt az identifikációt is sejteti, elveinek és elképzeléseinek kifejtésekor valójában ezt előfeltételezi.

Mert számára épp az a természetes, hogy az ember „nemcsak polgár . . .”

Az *ember* szférájának, feladhatatlan érdekeinek szüntelen jelenléte viszont jelentékenyen módosítja a polgárélet immanens esélyeinek kibontakozását. A mindennapok közvetlenségének védelmezése, az ebben megnyilvánuló mély és természetes *életszeretet* ugyanis már önmagában visszafogja – megváltoztatja – az elvont enthuziasmus antinómiáinak érvényesülését; az érzelmi melegség, a szerelem elidegeníthetetlen emberközelsége oldja és dúsítja a *polgár* rideg nembeliségét.²¹ Petőfi – ellentétben az igazi citoyen enthuziasztákkal – sohasem válik idegenné, otthontalanná a jelen, a való élet világában. S e konzekvenciákat sorolva, korántsem vitatjuk azt a kézenfekvően fölvethető érvet, hogy Petőfi azért érezte szűkösnek, olykor nyomasztóan egyoldalúnak a küldetésteljesítés nyújtotta önmegvalósítási lehetőséget, mert – véletlenül – a *polgár* cselekvésének, tértnyerésének időszaka egyben épp szerelme kiteljesedésének periódusa is. De ennek fordítottja számunkra ugyancsak igaz: azért őrizhette meg maradéktalanul a szerelem felé való nyitottságát, mivel nem elégitette ki eszményeinek rendületlen hűségű szolgálata. Azért törte meg újra s újra a polgárlét eszmeifanatizmushoz vezető egyeduralmát, mert úgy vélte, a forradalmári hivatás életének csupán *egyik* – noha domináns – részét alkothatja.

A szerelem, mint korábban említettük, mindenekelőtt az intimszférát uralja, természetéből fakadóan készlet tehát e létkör sértetlenségének megóvására. A kései költemények zaklatott világában e lényegi sajátossága és hivatása mind intenzívebbé válik. Mert a súlyos konfliktusok, gyötrő kudarcok ellenreakciójaként, a személyiség fenyegetett integritásának és folytonosságának védelmezéseként a szerelem – az általa teremtetett „kis világ” – a vágyott emberi melegség, a nélkülo-

²¹ Ehhez társul amaz „életbizalom”, amelyet joggal hangsúlyoz Németh G. Béla (*Türelmetlen és késlekedő fél század*, Bp. 1971. 60.)

zött harmónia egyedüli birodalmává lényegül (vö. *Itt benn vagyok a férfikor nyarában...*). A „rideg valóság szigorú kezének” mind fojtogatóbb szorításában a biztonság és bizonyosság áhított élményét sugározza, olyan menedéket, maradék oltalmat kínál, mely – Lukács György fogalmával – „archimédesi pontként” a gyötrelmek sorát is okozó küldetés-telejesítés személyes bázisát alkotja.²² S a magánszféra, a benne kibomló szerelem e mással nem helyettesíthető hivatását távolról sem becsüljük le azzal, hogy a partikularitás megnyilvánulásaként jellemezzük. Hiszen a partikularitás ezen övezetének és szerepének megszüntetése, minden sajnálat nélküli föláldozása – így a polgárlét totális hegemoniája – a *dehumanizálódás* fokozott veszélyét rejt, rejtene magában.

De az *ember* szférája nem szűkíthető le az „amour passion” – bármennyire kitüntetett jelentőségű – világára. Jól körülhatárolható érdekköre – az idevonható kései költemények (pl. *Miért kísérsz...*, *A hegyek közt*, *A bokor a viharhoz*, *Mit daloltok még ti, jámbor költők?* stb.) tanúsága szerint – a sajátos értelmű *alkotást* és a *természetközelség* iránti nosztalgiát is átfogja. Nyilvánvaló, hogy az alkotás, a „költészet istenének” vágyott szolgálata itt nem a líra agitatív-mozgósító, harcra buzdító funkciójának – s ezzel összhangban a váteszi, néptribuni attitűdök – kiteljesítését jelenti. Mert mindez a *polgár* küzdelmével is szoros, konfliktusmentes egységbe fonható. Az *ember* igényeiben és reményeiben élő poézis a „zavaros földi zajjal” szemben „tisza égi hangot” kíván megszólaltatni: e költészet a rendteremtés és gyönyörködtetés céljai szerint alakítaná ihletét, a létezés teljességének szépségeit, az egyetemesség távlataiba emelt múltó pillanat vissza nem térő élményeit fejezné ki. Az *ember* számára kaotikusnak is tűnő valóságot a művészi komponálás öntudattal teremtett harmóniájával ellentpontozná, a líra amaz értékörző és humanitásvédelmező funkcióját bontaná ki, mely – *Balassitól József*

²²I. m. 559.

Attilaig – a legnagyobb költőink életművében kap küldetés-szerűen vállalt szerepet.

A *természet* pedig e költeményekben – egyéb szemantikai mezői mellett – a *természetes élet* szimbóluma is, olyan környezet, mely szembenáll a társadalommal, az általa nyújtott emberi lehetőségekkel.²³ S így – az *ember* terrénumának egészében – a szerelem hivatása sem redukálható a magánlét (főntebb elemzett) integritásvédő elkülönültségének fokozására, erősítésére: mást, többet is kifejez, mint a szeretett lény feltétlen igenlését. A *polgár* viszontagságos, a személyiség mereven egyoldalú kifejlődését engedélyező küzdelmei közepette az *ember* heterogén övezete – a szerelem, költészet és természet érintett dimenzióinak *ideológiává is emelt* kapcsolat-rendszere – egy *teljesebb*, gazdag és harmonikus élet iránti vágyat sugároz. A jakobinus alkatú, elvont entuziazmusra sarkalló *polgárral* tehát a goethei értelmezéshez közelítő „komplett ember” ideája áll szemben – ha e konfrontációt a legelvontabban kívánjuk jellemezni.²⁴ S e teljességeszményt Petőfi olyan alapértéknek tekinti, mely *méltó* módon válhat a *polgár* heroikus küldetésének – jobbára vágyakban élő, ide kényszerülő – eleven opponensévé. Ez az eszmény pedig – mégha maradéktalan megvalósulásában a jövőt feltételezi is – nem lehet elvont (e szó általunk alkalmazott jelentésében), mert mindig a konkrét ember konkrét szükségleteit fejezi ki, belőlük absztrahálódik: szerelem, alkotás, a világ felé való nyitottság, önmagunk harmonikus kiművelése. Az individuum sokoldalú kifejllesztésének – a reneszánsz és a felvilágosodás

²³ A természet e funkciója Csokonai lírájával villant föl fontos párhuzamokat. S épp az *ember* és *polgár* vonatkozásában: *A tihanyi ekhóhoz*.

²⁴ A *Wilhelm Meister tanulóévei* c. műve – például – épp a *teljes ember* eszményét és valóra váltásának útját, lehetőségét állítja középpontba. (Vö. Lukács György: *Meister Vilmos tanulóévei*, in: *Goethe és kora*.)

ideológiájában, törekvéseiben is tükröződő – igénye, e formájában, ugyancsak a polgári evolúció terméke, az *univerzalitás* nembeliségének egyik megtestesítőjeként. Petőfi így az *ember* övezetében is – közvetve bár – a *nembeli értékejlődés* objektív folyamatát képviseli: a minden kvalitását kibontani vágyó, lehetőségeit maximálisan kiteljesítő, a közönyös létben otthont teremtő személyiséget.

Petőfi – mint *ember és polgár* – ugyanakkor világosan látja, hogy e lenyűgöző teljesség, legalábbis az eszmékben kirajzoló alakjában, még elérhetetlen. Hiszen megvalósítása eleve nemcsak a szubjektum szándékainak, hanem a társadalmi viszonyokból fakadó objektív lehetőségek függvénye is. S Petőfi szerint a tágabb értelemben vett *jelen* – az emberi esélyek nézőszögéből tekintve – a kényszerű és súlyos „meghasonlottság” birodalma, melyben az egyénnek és közösségnek egyaránt a szárnyaló ideák és a sivár valóság szakadécai között kell vergődnie.²⁵ Szigorú – ideologikus tartalmú – kritikájában az a mélyen hiteles felismerés rejlik, hogy életének, tevékenységének közege, a feudális kötöttségekkel teli magyar társadalom csak felette töredékes esélyeket nyújthat a polgárosuló egyén kvalitásainak méltó érvényesítésére, cselekvő kiteljesítésére. (Petőfi idézett-értelmezett társadalomkritikája 1847-ben született, a meghatározott körű képességeket igénylő-kifejlesztő forradalmi cselekvés bár jelentősen módosítja, mégsem hatálytalanítja a költő korábbi ítéletét. Mert e tevékenységmód – miként épp az *ember és polgár* konfliktusa jelzi – más, távolról sem lényegtelen szükségleteket eleve nem elégíthet ki. Mert az individuális képességek egész körének érvényesülését akadályozza.) A jelen tehát az elképzelhető, hiszen a szubjektum vágyaiban már létező emberi lehetőségeknek mindössze töredékét kínálja, s e tekintetben a költő számára a forradalom sem egyéb, mint – csupán – ígérete,

²⁵ A meghasonlottság élményére az *Előszó az Összes Költeményekhez* c. írása alapján utalunk.

történelmi *eszköze* egy szabadabb és boldogabb holnapnak. Egy olyan jövőendőnek, melyben az öntudatos személyiség nem válik *törvényszerűen* meghasonlottá. Amelyben ugyanis *természetes lehetőség* nyílik a teljes élet értékeszményének valóra váltására.

De Petőfi szemléletében a kritika, az elutasítás a jelenhez fűződő viszonynak csak *egyik* oldalát alkotja. Mert kietlensége ellenére mégis *ez* az a világ — az itt és most világa —, melyben meg *kell* kísérlni legalább a boldogság maradék reményeinek beváltását — az *ember* érdekövei egyrészt ezt sugalmazzák. S a boldogságellenesnek tekintett társadalomban az *ember* törekvései szükségképp az elkülönült magánszférában jelennek meg. Ezért alakulhat ki az a *látszat*, hogy az *ember* és *polgár* szembenállásának lényege — s nem pusztán megnyilvánítója — a privát élet és a forradalmári cselekvés érdekellentéte.²⁶ Petőfi tisztában van viszont e szféra kiszolgáltatottságával, a „kis világ” társadalmi meghatározottságával, az ide menekített értékek veszendőségével. Az igényeit mementószzerűen hirdető *ember* folytonos — és perdöntő — jelenbeli élménye tehát, hogy társadalmi szabadság nélkül nincs — nem is lehet — igazi személyes boldogság. A boldogságra való törekvés így elválaszthatatlan a szabadság kiküzdésétől. Az *ember* mélyebb és perspektivikus érdekei itt találkozhatnak a *polgár* céljaival. A valóság és lehetőség szakadéka, a „meggyilkolt remények” elviselhetetlensége a humanizált élet feltételeiért — azaz egy igazságos társadalomért — vívandó harcba szólít. A *szabadság-szerelem* megfontolt hierarchiája — más motívumok sora mellett — azért diadalmaskodhat az *ember* (nem feledett) szükségletein, mert a küzdelem majdani teljesebb kielégítésükért is folyik, valójában ezt a célt szolgálja — közösségi méretekben. Ez a sorrend azonban, mely a polgárlét preferenciáját jelenti, nem időtlen és már a jelenben sem feltétlen érvényességű — ezt mutatja az *ember* és *polgár* kettőssége.

²⁶ Vö. Horváth János: i. m. 474.

Nyilvánvaló, hogy *e* premisszákból korántsem vezethető le a költő forradalmiságának, cselekvésének teljes, összetett indítékrendszere, hiszen a *mások* fájdalmának, a nép fölismert megalázottságának elsődlegesen mozgósító ereje, a „nagy lélek” – végtelen önzetlenségű – radikális-plebejus elkötelezettségének lényegi övezete jobbra kívül esik *e* következtetéseoron. Az egyéniség *emberi* inspirációinak kizárólagossá tétele, a csupán belőle levezetett közösségi cselekvés ahhoz a – messzemenően hamis – konklúzióhoz közelítene, hogy a költő forradalmárráérését, a *polgár* nembeli tevékenységét valami féle sívár „értelmes önzés” motiválja. Előbbi következtetéseink *e* korlátozottsága azonban nem módosítja eredendő meggyőződésünket: az értékeket rejtő emberi vágyak és törekvések intenzíven befolyásolják a forradalmár ideológiáját és magatartását, cselekvésre is sarkallnak. S az előttünk föltáruló kettősség Petőfi öntörvényű – a történelmi helyzet leginkább előremutató sajátosságait és esélyeit reprezentáló – forradalmiságának egyik *karakterspecifikus* vonása.

Az *ember* és *polgár* kölcsönhatásából is egyértelműen levezethető viszont az, hogy Petőfi – ellentétben a jakobinus típusú forradalmárokkal és gyökeresen különbözve mindenfajta anarchikus-terrorisztikus társadalomalakítás képviselőitől – kétféleképp viszonyul az *erőszakhoz*.²⁷ Elkerülhetetlennek ítéli – „Átalakulásunk mindenestre vérbe fog kerülni” –, nem fél tőle, sőt másokat is az ellenséggel szembeni könyörtelenségre buzdít: „A tíz parancsolatból csak egyet tarts meg, annak az egy parancsolatnak is csak egyetlen szavát, azt, hogy 'ölj!', mert ha nem te ölsz, téged ölnek.” S *e* kegyetlen egyszerűségű felszólítás a történelmi helyzet valóban *elemi* szükségletét közvetíti, az ennek megfelelő élességgel felvillantott alternatíva pedig – ölj *vagy* téged ölnek meg – az erőszak feltétlen jogosultságának, megfellebbezhetetlen követelménnyé

²⁷ E témát érinti Fekete Sándor is *Petőfi jakobinusai* c. tanulmányában (in: *Számadás az ünnepről* 75–77.)

emelésének ultima ratiója. Egy emberibb jövődő ígéretei – Petőfi megéli e vívódásokra készítő történelmi ellentmondást – csak tengernyi szenvedést okozó küzdelmekben válthatók be. De ezt a harcot, más esély nem lévén, mindenképp vállalni kell – Berzsenyi maximaszerű gondolata így Petőfi meggyőződésének erkölcsi vetületét is jellemezheti: „az kegyetlen, / Aki szelíd, mikor ölni szentség”. *Ugyanakkor* elborzad a pusztulás-pusztítás láttán, s mind szilárdabbá váló nézete szerint arra kell törekedni, hogy a remélt döntő társadalmi fordulat „minél kevesebb vérbe kerüljön”. Magatartását tehát amaz „egyidejű tudás” is irányítja, mely nem tűri a fölösleges vérontást, az értelmetlen áldozatot. Amelytől – e forradalmiság messze-menően *paradigmatikus* vonásaként – idegen a megtorlás kegyetlensége.²⁸

Petőfi magatartásának, elveinek és törekvéseinek elemzett kettőssége – az *eszmétörténeti* háttér aspektusából – a polgári fejlődés kimagasló jelentőségű hagyományöveit szembesíti. Mindenekelőtt: a felvilágosodás (a szentimentalizmus) – középponti értéket képviselő – *teljességeszményét* és a *jacobinus forradalmiság* továbbvihető princípiumait vonja öntörvényű, szükségképp ellentmondásos egységbe. Termékenyen kölcsönhatásos konfrontációjukkal Petőfi világnézete mindkettő jellegzetes egyoldalúságának *meghaladására* tesz kísérletet. A kibontakozó eredmény objektív lehetőségeinek csúcsait hódítja meg, előremutató tanulságok sorát kínálja. Az összefüggéseikből sarjadó, *minőségileg új* célok és eszmények szervesen illeszkednek a forradalmi ideológia – a világkép – más övezeteihez, rendszerük egészéhez. A citoyen-entuziasmus ridegségével, a személyes vágyak, alapvető értékek iránti veszedelmes közönyével szemben Petőfi az életszeretetet, a belőle is fakadó teljességigényt hirdeti. S ezzel az „aufkléristák” – kiváltképp Diderot és Goethe által kifejtett – esz-

²⁸ Az „egyidejű tudás” fogalmát Ancsel Éva tanulmánya nyomán alkalmazzuk (*A történelem hallgatása*, Világosság, 1978. 11.)

ményeit viszi tovább, ennyiben ahhoz a centrális szerepű fejlődésvonalhoz kapcsolódik, amely a reneszánszból – közvetett előzményeiben még távolabbról – indulva, a felvilágosodáson át egészen napjainkig ível, és e folytonosság őrzése a jövőben is: *feladat*. (Nagyszabású tanulmánykötetének már a címével – *Werthertől Szilveszterig* – Sötér István épp e haladás irányára, lényegi csomópontjaira utal, benünket a nembeli értékevolúció egyik jelentékeny európai útjára, Petőfi életművének ilyen értelmű reprezentativitására is figyelmeztet.)²⁹ A költő privát céljait, forradalmi törekvéseit befolyásoló vágyait nem a Saint-Just-i eszmefanatikus életvitel vonzza és irányítja, hanem – mutatis mutandis – a hivatásteljesítés és életélvezet amaz egysége, melyet például – lehetőségeihez szabottan – Diderot teremtett meg.³⁰ (S amelyet a francia forradalom legendás hírű alakjai közül leginkább a tragikus sorsú *Camille Desmoulins* képviselt.) De a felvilágosodás teljességideája többnyire csak elvont esély marad, s amikor *kivételesen* megvalósítható, törvényszerűen *arisztokratikussá* válik, miként ezt Goethe életének példája mutatja. Petőfi plebejus forradalmi demokratizmusa az egész nép életének humanizálását követeli. Azt, hogy e szép esély – majdan – mindenki számára reálissá szélesedjen. De evégett – a felvilágosodás reformizmusával szemben – a jakobinusok forradalmi örökségét kell vállalni.

Petőfi világnézetében – kettős kötöttsége folytán – olyan antinómiák és dilemmák oldódnak föl, amelyek a felvilágosodásban vagy a jakobinus szemléletben objektíve meghaladhatatlanok.

²⁹ *Werthertől Szilveszterig*, Bp. 1976.

³⁰ Vö. Diderot: *Rameau unokaöccse* Bp. 1958.

FORUM

MŰVELŐDÉS A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

KOSÁRY DOMOKOS KÖNYVÉRŐL

Külön öröm a jószándékú, építő kritikus számára, ha valamely új tudományos mű nem csupán a maga egyedi mivoltában, tartalmi súlyában jelent új értéket, szakmai gyarapodást, de túl ezen, jelzi egyben az illető szakma (jelen esetben a magyar történetírás) pozitív irányban való fejlődését is. Tudnivaló, hogy ez nem könnyű dolog, hiszen – éppen történelmi-társadalmi tudományokban – a marxizmus követelménye olyan magasra helyezett mérce, melyet már nagyon sokan „leverték”, hol jobbról, hol balról futva neki a magasságnak. Biztos, hogy a neves szerző, valamivel bőbeszédűbb előszóban, mind a „Habent sua fata libelli,” mind a „Historia calamitatum mearum” címei jegyében érdekes és fontos dolgokat mondhatott volna el a jobb megértés kedvéért -- de ez már a 20., nem pedig a 18. század művelődéstörténetének illetékessége alá tartozik.

Helyette a kritikusnak kell elmondania azt, ami e mű eredményeinek és hibáinak objektív értékeléséhez szükséges, túl magán a szövegen, amely végső soron önmagáért áll helyt. Kosáry műve, lévén művelődéstörténet, a maga nemében, a maga műfajában hiánycikk. Ismeretes, hogy legújabbkori történetírásunkban a kultúrhistoria nem tartozott a népszerű, intenzíven művelt és támogatott műfajok közé.

A felszabadulással kezdődő forradalmi változások, a radikális politikai és gazdasági változások logikus módon hoztak létre a kulturális életben is olyan változásokat, melyeket olyan erős ideológiai kötésű tudománynak, mint a történetírás – az

átlagosnál nagyobb mértékben kellett követnie. Természetes tehát, hogy a felszabadulás után a történeti tudományoknak az az ága került leghamarabb előtérbe, majd túlsúlyba, amely tárgyi és ideológiai szempontból eleve legszélesebb fronton érintkezett a materialista történetfelfogással: a gazdaságtörténet. Ugyanezen indokokból következett viszont a megfordított folyamat is, hogy ti. a művelődéstörténet, esztétikátörténet, pszichológia stb. valósággal anathéma alá került, hiszen több, mint gyanús rokonságban állt a levitézlett fasiszta rendszer uralkodó történelemfelfogásával, az ún. szellemtörténettel (amely tudvalevőleg antimaterialista módon a szellemi tényezőkből vélte levezethetőnek a társadalmi mozgás, fejlődés más tényezőit). Közvetlenül a felszabadulás után ez a „kiátkozás” oly mértékű volt, hogy a politikai- és gazdaságtörténet monopolhelyzete szinte elnyeléssel fenyegette a történeti diszciplínák összes többi ágát, együtt a többi társadalomtudomány (szociológia, pszichológia stb.) kellő művelésével. Végül is magának a tudományok fejlődéséért felelős Akadémiának kellett vállalnia a népszerűtlen feladatot, hogy felhívja a figyelmet az egyoldalú fejlődés tudományos és politikai veszélyeire: az 50-es évek eleitől kezdve a Filozófiai és történeti tudományok Osztálya, bár halk és általánosító formával tompított módon – egyre sűrűbben veti fel a „szubjektív tényezők objektív társadalmi fontosságának” kérdését. És bár a helyes felismerések térhódítása jóval lassúbb és nehezebb, mint a téves koncepcióké – mégis egyre inkább szóhoz jutottak az elhanyagolt diszciplínák, s ma már ott tartunk, hogy az egykor exkommunikált művelődéstörténet nem csupán szalonképes lett, de egyenest divatcikké vált – ami persze magában rejt a felhígulás veszélyét, hiszen a kultúrhistoria nagyon munkáigényes diszciplína, melynek eredményes művelése több területről származó igen sok részismeretet kíván (vagyis az egyre többet emlegetett interdiszciplinaritást), ugyanakkor megkívánja a számos és heterogén „centrifugális” részlet együttlításának, a szintézisnek a képességét is. Ez pedig még ritkább történetírói

erény, mint a szakma másik alapkövetelménye: a korszakra jellemző tények gazdag és elmélyült ismerete.

Ebben az összefüggésben mérhető le Kosáry Domokos könyvének igazi jelentősége: mint első monografikus terméke a végre mégis megszületett magyar művelődéstörténetnek. Növeli a mű jelentőségét, hogy a készülő marxista *Magyarország története* 18. századi kötetének részeként készült el. Mivel azonban ennek a demokratikus történeti szintézisnek az elkészülése igen nagy vállalkozás: a mű egésze csak évek múlva fog elkészülni, hiszen mindeztideig csak három kötete jelent meg. A készülő nagy kollektív munkának is hasznára lesz, hogy Kosáry ezzel az önálló, monográfiával is felérő kötettel most kiugrott a sorból, hiszen egyrészt égető szükségletet elégít legalább részben ki, másrészt művének fogadtatása, kritikai visszhangja komoly tanulságokat jelenthet a szintézisnek még ezután megjelenendő kötetei számára. Olyan tanulságokat, melyeket az ugyancsak most és ugyancsak nagy nehézségek közt készülő Irodalomtörténet második, javított kiadásának szerkesztői és szerzői is nagyon jól fognak hasznosítani.

A könyv legnagyobb értéke az a páratlan gazdagság, amely Kosáry fölényes birtokában van, amely előtt barátnak, ellenfélnek egyaránt tisztelettel kell meghajolnia, mert az adatoknak, tényeknek, összefüggéseknek ez a gazdagsága nem egyszerűen a régimódi adatgyűjtő szorgalom (egyébként önmagában sem megvetendő) eredménye, hanem egy kutatói szenvedélyben megalkotott életmű kézzel fogható dokumentuma. Aki valaha megpróbált a 18. századi magyar műveltség írásbeli vagy egyéb dokumentumaihoz közelebb férkőzni, megküzdeni a jórészt latin nyelvű, tartalmukban legtöbbször teológiai ötvözetű, bár tudományos szándékú műveknek sokszor igen kevés, de ilyen vagy amolyan irányban legtöbbször konformista mondanivalóját megismerni – csak az tudja igazában értékelni azt, hogy: íme valaki, aki tényleg elolvasta a 18. század magyar irodalmát és a század magyar műveltségére vonatkozó *teljes(!)* irodalmat. Ez nem csupán mint teljesítmény, mint eredmény

kivételes, de túl ezen, mint metodikai, tudományetikai példamutatás is fölöttébb aktuális, különösen a fiatal, ambiciózus kutatók számára. Furcsa paradoxája ugyanis napjaink tudományos közéletének, hogy folytonosan panaszkodunk az „információ-robbanás” okozta nehézségekre, de ugyanakkor nem használjuk fel, nem foglaljuk kritikai szintézisbe a téma, vagy a szakma újabb eredményeit: a téma új kutatói nem építenek a már meglevő eredményekre, sőt nemegyszer rosszul megírják azt, amit előttük mások már sokkal jobban megírtak.

Ez a veszély Kosáry munkamódszerét nem fenyegeti. Sőt: az az imponáló gond, amellyel a magyar 18. század direkt és másodlagos irodalmát emberileg lehetséges és kritikailag elérhető teljességgel egybegyűjti és egybefoglalja — magas és ritka tudományos etikára vall és túlzás nélkül tiszteletre méltónak nevezhető.

Persze az így összegyűlő nagy értékű művelődéstörténeti „anyag” csak tovahömpölygő áradat maradna, ha nem fognák szilárd, világos, a laikus által is áttekinthető pontok közé valamely logikus kategóriarendszer koordinátái. Ezek persze nem lehetnek a történetfilozófiai spekuláció ódon vagy akár divatos fogalmi fikciói, hanem csakis olyan kategóriák, melyeknek hitelességét, adekvát voltát a kultúra életében valóban meglevő vonatkozási és vonatkoztatási rendszerek reális létezése igazolja. Kosáry a maga kultúra-koncepcióját (amelytől művének a szerkezete nagymértékben függ) nem hosszas fejtegetésekkel vezeti be, hanem ezt részben a filozófusokra bízva (kissé nagyvonalúan), részben saját művének hatalmas bizonyíték tömegére, jogosan gondolván, hogy akit ennyi érv nem győz meg, avval nem érdemes elméleti vitát folytatni.

A könyv szerkezetét átfogó alapfogalom „a 18. század”. Bátran mondhatná egy fogalmi pontosságot követelő kritikus, hogy az évszázad nem művelődéstörténeti, hanem naptári fogalom. A kollektív munkával készülő szintézisekkel együttjáró kellemetlen, de — úgy látszik — nélkülözhetetlen periodizációs viták azt mutatják, hogy a periodizáció kérdése mögött súlyos

történetfilozófiai, sőt ideológiai és politikai problémák várnak még megoldásra. Ezeknek tisztázásáig az óvatosabb történészek, akár félénkségből, akár igényességből, megmaradnak a semlegesebb naptári felfogás mellett, már csak azért is, hogy elkerüljék az átlag-szellemtörténészeknek azt a tipikus hibáját (amit egyébként maga Horváth János is bírált), hogy a történelmi folyamat egy-egy jellegzetes, de nem általánosan meghatározó tartalmi elemét teszik meg az egész korszak nevének. A neutrális, naptári korszakjelölésre jellemző tény, hogy a polgári nyugat-európai történetírásnak két olyan tekintélyes szakfolyóirata is van, amely címként megelégszik egy-egy század nevével. (A francia „XVIIe Siècle” és az angol „XVIIIth Century Studies.”)

Ha Kosáry könyvének címe kelthetné is ezzel kapcsolatban azt a gyanút, hogy a szerző is beleesik abba a hibába, amit történet- és irodalomtörténetírásunk hagyományos és nehezen gyógyuló „filozófiátlanságának” szoktunk nevezni: művének tartalma és szerkezete azt mutatja, hogy nem erről van szó, hanem arról a filozófiai szempontból nagyon is indokolt metodológiai állásponttól, hogy a „*principia non sunt praeter necessitatem multiplicanda*”, vagyis nem szükséges az elméletek számát szaporítani, különösen ma, mikor az erre elsősorban hivatott filozófusok maguk is bizonytalanságban leledznek, többek között éppen a történetfilozófia alapkérdéseiben.

Kosáry jól tudja, hogy a 18. század üres naptári keret marad akkor, ha nem jellemzi valamiképpen azokat a kulturális „tartalmakat”, melyek ezt a keretet a maguk kultúrhistoriai valóságával kitöltik. Mivel nem politikai történetet ír és a gazdasági-társadalmi alaphoz való kötődés közelmúlt szektás túlzásait is módszeresen, tudatosan el kívánja kerülni: leginkább elfogadhatónak azt találja, hogy két *kultúrhistoriai* kategóriával jellemzi a század első és második felének műveltségét. Ez a két kategória a *barokk* és a *felvilágosodás*. Az egyik művészettörténeti stílusváltozat, a másik alapvető eszmetörténeti kategória, a magyar történelem naptári adataival kifejezve:

1711–1750 és 1750–1790. Mikor úgy látjuk, hogy Kosáry itt egy eszmeáramlatot vagy egyenest egy művészi stílusirányzatot tesz meg egy-egy egész történeti korszak névadójának: ne siessen a kritikus annak gyors és olcsó metodológiai „leleplezésével”, hogy íme: itt a szellemtörténet klasszikus iskola-példája, mikor a történész szellemi tényezőkből, a kulturális felépítmény ilyen vagy olyan részeiből „vezeti le” egy korszak teljes történeti egészét.

Ilyen olcsó támadási felületet nem nyújt Kosáry a mégoly „éber” kritikusnak sem. Míg ugyanis – mint erre már céloztunk – bölcs óvatossággal elkerüli a történetfilozófiai-metodológiai-ideológiai vitákat és nem kívánja történész létére és egymaga elvégezni azt az igen igényes munkát, amelyet filozófusainknak kellett volna már réges-régen elvégezniök: annyit mégis vállal, hogy az ún. szellemtörténetnek itt szereplő típushibáját tudatosan megtagadja és önmagától – joggal – elhárítja. Amennyire helyes is ez önmagában, annyira helytelen (s ez legyen első kritikai megjegyzésünk Kosáryval szemben) a típushibát (ld. 78. és 648.) éppen Szerb Antal példája szemléltetni, mert ha volt a bűnös magyar szellemtörténetnek progresszív „baloldala” is, akkor éppen ezt a vonást kell Szerb Antal tiszta alakjáról megjegyeznünk, nem pedig reá hárítanunk egy olyan világnézeti terhet, amelyet Van Tieghem-től Thienemann Tivadaron, Zolnai Bélán, akár Németh Lászlón vagy Farkas Gyulán keresztül sok mindenkinek viselnie lehet és kell, de Szerb Antalnak semmiképpen sem!

Azért szükséges megtennünk ezt a korrekciót, mert Kosáry nagy művét éppen az igazságos értékítéletre való kérlelhetetlen törekvés jellemzi mindvégig. Talán különösnek hat, hogy tudományos műnél ezt külön hangsúlyoznunk kell hiszen mi más lenne a tudomány elvitathatatlan célja, mint éppen az igazság? Hogy ezt itt és most külön is ki kell emelnünk, annak oka, hogy túl minden történetírás eredendően „világnézeti”, ideológiai természetén, a 18. századi magyar és európai történelem különösen terhelt világnézeti értékproblémákkal, melyek

között eligazodni és az olvasót eligazítani súlyos és felelős kritikai feladat.

Tudjuk, hogy éppen ezeknek az értékrendszereknek a megítélése nagymértékben függ magának a szerzőnek a legbensőbb filozófiai meggyőződésétől de ez egyáltalán nem kívánja meg, hogy a történész pl. Dilhelyt, Toynbeet, vagy Spenglert követve végső történetfilozófiai rendszert konstruáljon értékfelfogásának elfogadtatására. Sőt: gyakorta egyszerűen a használt terminológia önmagában elárulja, hogy a történész szíve melyik oldalon dobog és miben látja egyáltalán az emberiség történetének értelmét. És ez alól a legóvatosabb szaktörténész sem bújhat ki és nem utalhatja át e világnézeti, ideológiai terhet a filozófusok számlájára, hiszen, jól tudjuk, hogy az ilyen filozófiátlanság már magában véve is telivér filozófia, csak éppen szemérmes, félénk vagy fölényeskedő formában.

Említettem már, hogy bár bevezető fejezetében Kosáry könyve nagyon gondosan, igényesen foglalkozik a kultúra és kultúrhistória definíciójával és metodológiájával, de részletesen nem keveredik bele a kérdés késhegyig menő bonyodalmaiba – e vonatkozásban is bölcsen tartva magát minden jó (tudományos) írásmű klasszikus arany szabályához: „*im Masse zeigt sich der Meister*”.

Hogy vállalkozásának tényleges eredményeit és értékeit félre ne interpretáljuk, ahhoz szükséges még egy megjegyzést fűznünk, éppen a terminológia kérdésében. Ismételjük, hogy éppen a gondolkodás és a nyelv szerves összetartozása miatt a használt terminológia és a vele kifejezett tartalmi, eszmei koncepció egymástól csak bizonyos mértékben választható el, hiszen – éppen a társadalomtudományokban – sokszor már magában is meghatározza, jelentéstani korlátok közé szorítja magát az eszmei, világnézeti mondanivalót is. Ugyanakkor hiba az is, ha terminológia és eszmei tendencia kapcsolatát annyira szorosnak véljük, hogy egy bizonyos gondolatrendszert csakis ugyanazon terminológia révén gondolunk egyértelműen kifejezhetőnek.

Fontos mindezt Kosáry könyvét elemezve hangsúlyoznunk, nehogy hibáztassuk az általa használt, néha nálunk szokatlan terminológia miatt a mű eszmei mondanivalójának helyét és rangját a mai magyar és nemzetközi történetírás értékrendjében. Kosáry ugyanis nem szívesen használja a marxista történetírás „hivatalos” terminológiáját s így egykönnyen olcsó támadási felületet nyújthat olyan kritikusoknak, akik ezért egykettőre fejére olvashatják a vádat, hogy az eltérő terminológia miatt egész koncepciója is eltér a történelmi materializmus szilárd történetfilozófiájától. *Gyakorlati* szempontból okozhat nehézségeket (de ez már a szerző baja) hogy az olvasó elsősorban a marxista fogalomkészletben járatos, ez az amit különféle formában és mélységben elsajátított; *elméleti* szempontból, vagyis ami a mű végső eszmei mondanivalóját, világnézeti hovatartozását illeti: arról az értő olvasó örömmel fogja megállapítani, hogy a szokványos terminológiától való eltérés nem jelenti a marxista történet szemlélettől való lényegi eltérést. Hogy ez mennyire így van, azt bizonyítja, hogy valóságos konkordancia állítható fel a Kosáry által használt terminológia és annak marxista tartalma között. Ahol pl. a szerző a „műveltség szektorairól” szól, ott a társadalmi tudatformákat elemzi, ahol az „angol, a francia, vagy a német modell”-ről beszél, ott az illető népnek a polgári fejlődéséhez való viszonyáról, a társadalmi formációk változatairól stb.

Az a háromdimenziós kategóriarendszer, melynek segítségével Kosáry a maga hatalmas művelődéstörténeti tényanyagát átvilágítja, lehetővé teszi számára, hogy minden kulturális jelenségnek a tartalmát, megjelenési formáját és az osztályharcban betöltött szerepét értékelő módon elemezze. Ezzel pedig eleget tett a marxista művelődéstörténet tárgyi és eszmei célkitűzéseinek.

Túljutva ezeken a kritikai aggályokon: az értő és szakértő olvasó kétségkívül azt az összebenyomást fogja érezni, hogy Kosáry műve eredeti és nagyszabású alkotás, nagy tudású történész és (Erdei Ferenc kifejezését használva) próbált ember

érett, felelős alkotása. Ezzé teszi elsősorban az az egyre ritkább erudíció, amely a 18. század magyarországi műveltségének minden területét át tudja tekinteni és összefüggésrendszerének minden bonyolultsága ellenére világos összképben tudja ábrázolni. Hogy ez az összkép teljességre törekvő gazdagsága ellenére is világos és világossága ellenére is gazdag: ezt örömmel fogja megállapítani e könyvnek minden olvasója, aki a tudományos írásműben is elsősorban az igazságot, a valósághoz való hűséget keresi és becsüli.

És ugyanezt fogja becsülni e műben nemcsak a „nyájas olvasó”, de a nem mindig nyájas szakmai kritika is. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert mióta Kolozsvári-Grandpierre Emil halált megvető bátorsággal le merte írni, hogy a magyar irodalom története voltaképpen írói klikkek története: azóta kimondhatjuk azt is, hogy a tudományos közvélemény, egy-egy szakma benső értékrendje is a különféle csoportok szimpátiái és antipátiái szerint oszlik meg, vagyis eléggé kiszámíthatatlanul.

Ennek ellenére sok objektív érv szól amellett, hogy Kosáry könyve — belső értékei révén — át tudja lépni a csoportok kohézióinak ezeket a demarkációs vonalait. Ennek az optimista kívánságnak az indoka meglepően egyszerű: Kosáry e könyve megalkotásakor puritán szigorúsággal tartotta magát a tudományos tényismeret gazdagságának és elmélyült elemzésének klasszikus követelményeihez. Szerb Antal ezt, a maga bűbájos ironiájával úgy mondta volna: „Végre egy szerző, aki végigolvasta a XVIII. századot!”

Nincs tehát Kosárynak valamiféle titka, hogy olyan művet tudott alkotni, amelyről a legszigorúbb kritikus is (beleértve a legszigorúbbat, mai fiatalságunkat is) kimondhatja a ritkán használt, magas intellektuális névértékű jelzőt: magisztrális alkotás!

A dicsérő jelzők halmozása helyett hasznosabb, ha a kötet néhány olyan vonatkozására hívjuk fel a figyelmet, amely „első látásra” nemigen tűnhet szemünkbe, de távolabbra te-

kintve mégis különálló, eredeti jelentőséget ad a műnek. A ma olyan sokat emlegetett interdiszciplinaritást illetően irigyen kell megállapítania minden érdekeltnek, hogy a művelődés történetével foglalkozó diszciplínák egybenlátása e műben több mint módszertani elmélet: olyan gyakorlati próbatétel, melynek pozitív visszhangzása távolabbra fog továbbgyűrűzni az érdekelt szakmák körében.

Kosáry sikeres szintézisének egyik „titka”, hogy a rokon-szakmák eredményeiből elsősorban azokra épít, amelyek hasonló módszertani szigorral jöttek létre, mint a saját következtetései. Elsősorban a történészek és irodalomtörténészek újabb eredményeire kell építenie, a téma természeténél fogva, azaz volens-nolens két olyan diszciplínára, amely mindegyike a már említett hagyományos filozófiátlanságban leledzik hazánkban. Ebből ered történetírásunk bizonyos ökonomizmusa, irodalomtörténetünknek – újabb keletű – formalizmusa: mind az autark gazdaságtörténet, mind az ugyancsak egyoldalú spekulatív esztéticizmus nehézzé teszi eredményeinek szerves beillesztését egy művelődéstörténeti összkép egészébe. Kosáry – és ebben jómaga is követi szakmája filozófiátlan hagyományát – nem folytat filozófiai vitát ezekben a bonyolult módszertani-ideológiai kérdésekben, hanem azt az utat követi, hogy csak azokat az eredményeket fogadja el, amelyek a magáéhoz hasonló szigorú forráskritikai alapon jöttek létre. Ily módon minden szervezeti, intézményes vagy szerkesztési forma nélkül olyan új eredmények gazdagítják a Kosáry-féle szintézist, melyek a maguk forráskritikai alaposságával és igényességével nemcsak hitelessé, de egészen újszerűvé teszik a 18. század műveltségéről alkotott képünket, hiszen a történettudományban újat alkotni, sőt valami újnak a megalkotásához hozzájárulni csak az tud, aki áldozatos munkával a tényeket és a forrásokat közvetlenül tanulmányozta. Nem véletlen, hogy Kosáry „főmunkatársai” (vagyis akiknek új eredményeire legtöbbit épít) valamennyien olyan kutatók, akik maguk is levéltárban, könyvtárban, múzeumban tanulmányozták a kulturális

múlt dokumentumait, vagyis úgy jutottak új eredményekhez, hogy aszkétikus forráskutatás és bátor, kreatív forráskritika alapján valami újat és eredetit tudtak hozzáadni addigi tudásunkhoz. Ilyennek történészeinknek és irodalmárainknak csak egy kisebb része mondható, s ezért új eredményeik újszerűsége miatt rendszerint szakmájukon belül is csak lassabban és csak szűkebb körben válnak közismertté, logikus következményeként a hírnévképződés művelődéslélektani szabályainak. Viszont egy történeti korszak szerves egészébe illesztve jelentőségük megnő: a monografikus rész egy szintézis egészének nagyobb nemzeti és nemzetközi összefüggérendszerébe kerülve új szint és távlatot nyer.

Így épít Kosáry pl. H. Balázs Évának a szabadkőművesség osztrák és magyar szerepére vonatkozó új és gazdag eredményeire, amelyek túl a szerzőnek a szabadkőműves Berzeviczy Gergelyről szóló korábbi monográfiáján ezúttal ennek a fontos felvilágosító mozgalomnak újabb osztrák vonatkozásait tárja fel. A szabadkőművesség kitűnő példa a Kosáry-féle „háromdimenziós” kategória-rendszer „társadalmi tengelyének” illusztrálására, a kultúra különféle „szintjeinek” reális bemutatására. Fontos szerephez jutnak továbbá – az újabb irodalomtörténeti kutatások közül – Szauder József, Klaniczay Tibor és Köpeczy Béla eredményei, melyek a magyar 18. század eszméi mozgalmait és stílustörekvéseit új módon kapcsolják be az európai gondolkodásnak nemcsak akkor adott egészébe, de a humanizmusból és reneszánszból való eredet eszmetörténeti főáramlataiba is. Külön figyelmet szentel Kosáry Tarnai Andor eredményeinek is; mindez nem csupán a Habsburg-monarchiától függő 18. századi magyar gondolkodás és a magyar tudományos nyelv kérdését világítja meg új oldalról, de az összeurópai felvilágosodás színeképét is gazdagítja; mindezeket Kosáry úgy integrálja művelődéstörténeti összképpé, hogy a magyar barokk és a magyar felvilágosodás szerves része a reneszánszsal kezdődő kapitalizálódásnak és annak nyomában a gondolkodás elvilágiasodásának, de – és ezt igen

fontos hozzátennünk – nem egyszerűen az Itáliában és Nyugat-Európában kezdődő fejlődésnek utánpótlása és átvétele, hanem a maga sokat emlegetett elmaradottságában is (sokszor éppen ezért): önálló modell, melynek Európa-szerte közelebbi vagy távolabbi rokonai vagy hasonlóságai akadnak, de azonosnak egyikkel sem mondható. Éppen ebben, a kultúrhistóriai komparasztika kérdésében kell megfogalmaznunk Kosáry könyvének legfontosabb eredményét: hogy a 18. századi művelődés történetében sajátosan magyar „modell” létéről kell beszélnünk, a kulturális felépítménynek egy olyan specifikumáról, amelynek mélyen kell gyökereznie hazánk társadalomtörténetében. Első lépésnek ebben az irányban a három „kulturális szintnek” többé-kevésbé következetes megkülönböztetését kell tekintenünk. Ez voltaképpen a társadalmi-gazdasági alap és a kulturális felépítmény viszonyának az eddiginél differenciáltabb elemzésére tesz konkrét kísérletet s ezzel a vonatkozó szaktudományoknak juttat fontos új kutatási feladatokat, de mint jól megalapozott művelődésszociológiai kísérlet elvi, ideológiai szempontból is figyelemre méltó. Szerencsére a „barokk” esetében ez teljesen meggyőző, mert pl. az építészet terén már eddig is teljes joggal lehetett és kellett pl. paraszbarokkról beszélnünk. Kevésbé világos már a „felvilágosodás” vagy a rokokó szinteződése, ahol – úgy érezzük – hogy az iparművészet tényeire bátrabban építhetett volna Kosáry, hiszen pl. Szabolcsi Hedvig, általa is ismert bútortörténete szilárd bázist adott volna ahhoz, s ez egyben jó átmenetet jelenthetett volna a mindennapi élet, (valljuk be, kissé elhanyagolt) művelődésszociológiai kérdéseire is, ami hozzá még modern is lett volna, a szónak jó, metodológiai értelmében (amit nem mindig mondhatunk el a „mentalitás”-kutatás eddigi hazai kísérleteiről).

A gondolkodásmódnak, a szellemtörténészek által (Dilthey óta) oly könnyedén világnézetnek nevezett tudati jelenségkörnek a különféle társadalmi rétegekhez, csoportokhoz, osztályokhoz való kötődése a 18. században különösen fontos

művelődéstörténeti probléma, éppen ebben a században, azoknak az ugyancsak forradalmi változásoknak a nyomán, melyeket a feudalizmust legyőző polgári társadalmi rend „szép új világa” hozott az emberiségnek.

Nem azért volt különös jelentőségű éppen ez a század, mert (ahogy szokták mondani) tipikus, valóságos, átmeneti korszak volt, hiszen a maga módján minden korszak átmenet valamiből valami másba – hanem azért, mert az összes korábbi formációktól eltért abban, hogy (legalábbis elvben) függetleníttette magát a vallásos kötöttségektől.

Így különbözik egymástól a barokk és a felvilágosodás. Ez pedig a szokottnál nagyobb eszmei terhet ró a század kulturális változásainak kutatójára, hiszen a mélyen vallásos barokk és a valásellenes felvilágosodás két külön világot egyaránt ismernie kell ahhoz, hogy ezeknek az ellentétes erőknek a vitáját érteni és értékelni tudja.

Maga az évszázad a szokottnál jóval terheltebb ellentmondásokkal és önellentmondásokkal, feszültségekkel és paradoxialakkal. Ilyen kifejezések, mint „felvilágosult abszolutizmus”, „reformkatolicizmus” és hasonlók annyira önellentmondók, hogy logikai mesterünk, Pauler Ákos nyomán bizvást rájuk olvasható volna a „*contradictio in adiecto*” (alsó szinten: fából vaskarika) logikai botlásának hibája, akárcsak a „galamblelkű hóhér” vagy egyéb abszurdumokra. Ezekben a nehéz, mondhatjuk végső kérdésekben nyíltan állást kell foglalnia annak is, aki egyébként jó okkal tartózkodik a filozófiai vitáktól, ismervé azok hajlamát az ortodoxiára és dogmatizmusra.

Kosáry művének eszmei mondanivalójáról van tehát végül is szó, arról, hogy a vitán felül nagyértékű tudományos tényanyag milyen eszmei tendenciákat hordoz és sugall, lévén történelem: vajon minek a tanítómestere?

Explicit történetfilozófiára, mint mondtuk, Kosáry nem vállalkozik, s ez érthető. Amin azonban a művében rejlő, implicit értékrendet illeti: erre nézve a műve félreérthetetlen, világos választ ad. Egyrészt a végső értékelésben, mikor a

barokkot egy hanyatló társadalmi rend hanyatló kultúrájának tartja, szemben a felvilágosodással, amely önellentmondások dolgában ugyancsak bővelkedik, de lényegét, az emberi szabadsághoz való alapviszonyát és a fejlődésre irányuló tendenciáit félreérthetetlenül pozitívnak tartja és vallja (712–4.). Talán még fontosabb az, amit e vonatkozásban szerzőnk Szekfű Gyuláról, egykori tanítómesteréről mond, arról a történészről, akinek éppen a barokk, a refeudalizáció és rekatolizáció kérdésében, a Habsburg-monarchiához való viszonyunkra vonatkozóan voltak nagyhatású, de fölöttébb problematikus eszméi és téveszméi. Nagyhatású emlékének árnyéka óhatatlanul rávetült éppen legjobb tanítványainak alakjára is; Kosáry, megőrizve a mesternek kijáró tapintatot, puritán világossággal mondja ki jelen álláspontját, élesen szembenállva egykori mesterével:

„a mai olvasó, ha Szekfű szövegét – és nemcsak késői bírálóiét – valóban lapozni kezdi, talán inkább azon fog meglepődni, hogy még mindig mennyi azonosulást talál benne a magyar rendiséggel és annak olyan egykorú vezetőivel, akik – a Habsburg-monarchiát és a rendi kompromisszumot elvből elfogadva – határozottan a rendi „nemzeti” hagyományok hívei voltak. *Szekfű koncepciója* . . . nem a Habsburg-kérdés. hanem *a felvilágosodás megítélésében tévedett. Abban, hogy a felvilágosodás ellen foglalt állást*” (36.).

A főnemesség „a felvilágosodás és a szabadkőművesség hatására” elfordult a vallásos, szilárd erkölcsöktől, s ezzel az ország romlását idézte elő. Akárcsak a régi Hóman–Szekfű Thienemann által írt egykori fejezetét olvasnánk, amely *Erasmus* racionalista humanizmusát vádolta meg azzal, hogy tolerancia-gondolata „a vallási közömbösség szörnyű mérgével” fertőzte meg a magyar gondolkodást s lett ezzel okozója a Mohácsi vésznek!

Ha erre gondolunk, hogy ma is akadnak filozófálók, akik a felvilágosodásra próbálják hárítani a fasiszta terror előkészítésének terhét, vagyis a tolerancia klasszikus eszmevilágát az intolerancia, az antihumanista barbárság felsőfokának próbál-

ják megrágalmazni: akkor látjuk, hogy milyen ideológiai horderejű az olyan világos, őszinte és egyértelmű állásfoglalás, melyet Kosáry könyve képvisel a progresszió oldalán, ezúttal is szembefordulva a jobboldali obskurantizmussal, amely Erasmus humanizmusától a felvilágosodás racionalizmusáig ívelve szembefordul a haladás gondolatával és kísérletével.

Hogy a felvilágosodásról való nyílt, világos és gazdagon megalapozott beszédnek a nemzetközi tudományosság számára is van jelentősége, azt a Mátrafüredi-konferencián kívül (amely Köpeczy Béla rendezésében jött létre) most Kosáry kötete is bizonyítja. Az a mód ugyanis, ahogyan a szerző az NDK-ban működő osztrák történésznek, a Nationalpreisträger Eduard Winternek a tévedéseivel szembeszáll, példa lehet arra, hogy miként lehet tudományos toleranciával, de mégis világos kritikával érvényre juttatni az igaz álláspontot a nyilvánvalóan tévessel szemben. Winter jónevű, termékeny történetíró, aki előszeretettel foglalkozik az ún. átmeneti korszakok eszmétörténetével, a kései barokk, a korai felvilágosodás, a jozefinizmus stb. elemzésével, tehát szükségképpen szembe kell néznie, különösen a 18. században az olyan radikális eszmei konfliktusokkal, mint a vallás és a tudomány ősrégi küzdelme, amelynek kulminációs szakasza éppen a barokk és a felvilágosodás.

Eduard Winter maga exjezsuita, aki éveket töltvén számos európai levéltár kutató termeiben, majd a berlini Humboldt Egyetem Kelet-Európai Történelem tanszékén: objektív és szubjektív oldalról egyaránt jól ismeri a jezsuitizmus, a Vatikán, a katolicizmus történetét. Jól dokumentált művei gazdag tényanyagot téves eszmei orientáció alapján dolgoznak fel, s ezek a művei, szerzőjük tudományos tekintélye és politikai jóhiszemősége alapján, eléggé széles körben hatottak az eszmék történetének kutatóira, elsősorban az érdekelt Kelet- és Közép-Európában s így nálunk is.

Kosáry már évek óta bírálta Winter tévedéseit, jelen művében azonban nyíltan és világosan levonja vitájuk konzekvenciáit, hiszen a felvilágosodás alapkérdéseinek tisztázásához,

a további kutatások helyes eszmetörténeti programjához nélkülözhetetlen immár az eléggé elterjedt alaptévedések világos és radikális cáfolata.

Winter azt a hibát követi el, hogy az ausztro-szlavizmus problematikus irányzatának hatása alatt a „korai felvilágosodás”, majd az egész felvilágosodás kultúrhistóriáját a Habsburg-monarchia osztrák, német és szlávok lakta területeire korlátozza. Ez nem csupán a magyar „nemzeti becsület” megsértése, hanem az egyetemes történet felvilágosodás-konceptióját is alaposan elferdítő tévedés, amennyiben a tényleges felvilágosodás konkrét elemzése helyébe a „német szláv találkozás” absztrakt és fiktív közös nevezőjét hozza. (Meg kell dicsérni ezzel kapcsolatban Kosáry önuralmát, hogy nem teszi szóvá e téves eszme magyarázatául, hogy a tudós szerzőnek exjezsuita múltja miatt kellett a „német szláv találkozást” hamis reaktualizálás árán is túlhangsúlyoznia...) „E módszerrel azután, írja Kosáry, valóban sikerül a XVIII. sz. magyar művelődését valami alig létező, mellőzhető jelenségtörmelékké szétmorzsolni.” (262.)

„A koncepció Magyarországot érintő kihatásai külföldi bírálóknak is feltűntek (Hans Wagner, 1967.), de hazai kutatóinknak, úgy látszik nem... Örömmel kell megjegyeznünk, hogy a szerző legújabb munkájában (Winter: Barock, Absolutismus u. Aufklärung in der Donaumonarchie, 1971.) szemmel láthatólag már elejtette az általunk bírált koncepciót, sajnos azonban anélkül, hogy álláspontjának e lényeges változásáról, annak indokairól, vagy arról tájékoztatná az olvasót, hogy helyette milyen új koncepciót alakított ki” (Kosáry: 262. 1. jegyzet).

Még további lényeges kérdésekben folytat a szerző éles vitát E. Winterrel (pl. a jozefinizmusnak „reformkatolicizmusként” való szintén leegyszerűsítő felfogása ellen stb.): e vitákat a további, a részletes szakmai kritikának kell majd verifikálnia, hiszen ezekben nem csupán eszmei tévedések, de kellemtlen tárgyilag hamis adatok is sűrűn előfordulnak (umso schlimmer für die Tatsachen? ...)

Tudományetikai szempontból nagyon sokra kell értékelnünk azt a kritikai szigort, mellyel Kosáry számon kéri a helyes adatokat és helyes eszmétörténeti elveket a nemzetközi tekintélyű külföldi tudóson: a nem szakmabeli olvasó számára is öröm ez a bátor és világos kritikai hang és lendület, ami eléggé ritka tudományos életünkben és amihez persze a bírálónak nagyon felkészültnek kell lennie.

A nem szakmabeli olvasót is meg fogja lepni, hogy az E. Wintertől eredő téves eszmék milyen könnyen, kellő kritika nélkül és milyen széles körben terjedtek el, persze elsősorban az ausztro-szlavizmusban érdekelt történészek között. Említetük már a jozefinizmusnak reform-katolicizmusként való téves felfogását; nem kevésbé téves az osztrák felvilágosodás forrásai után kutatva azt hirdetni, hogy Mária Terézia a holland Van Swieten közvetítésével janzenista hatás alá kerülve, a vallásos kegyesség morálját követve tett engedményeket és intézkedéseket a korai felvilágosodás javára. (284.)

A szellemtörténeti felfogás legrosszabb éveire emlékeztető illetően koncepciókat Kosáry ugyancsak jó okkal utasítja el, hiszen – egyrészt – a holland–francia viszonyokat tükröző gallikanizmus a katolicizmuson belüli „eretnek” mozgalom volt, amelynek eszmei tendenciája – túl a kronológiai tévedéseken – semmiképp nem egyeztethető össze Mária Terézia ortodox katolicizmusával; másrészt Van Swieten, a derék császári udvari orvos, ha valamit importált a forradalmi Németalföldről, az egyáltalán nem lehetett a janzenista, Pascal-féle kegyesség, hiszen Van Swieten – éppen megfordítva – a természettudományos felvilágosodás híve volt, magas erkölcsi elveket valló szabadkőműves, aki nagy szerepet játszott az osztrák felvilágosodás kibontakozásában.

Éppen mert a 18. század volt a kor, amelyben az addig szükségképpen vallásos mezben megjelenő szellemi mozgalmak lehántják magukról ezt a mezt és rendre szembefordulnak a gondolkodó, vallási kötelekeivel: éppen ezért növekszik meg az eszmei küzdelmeknek s így a művelődéstörténetnek is a jelen-

tősege a legtöbb európai nép történetében. Vonatkozik ez nem „csupán” egy-egy kultúra egészére, de annak minden intézményére, közvéleményére stb. is, beleértve magát az egyedi gondolkodó embert is, de legfőképpen a kulturális „csoportok”, szövetségek, írói iskolák közös és jellegzetes „mentálitását”, filozófiáját, eszme- és értékrendszerét.

Jelentős érdeme Kosáry könyvének, hogy az eddig szokásosnál nagyobb figyelmet szentel (anélkül, hogy ezzel művének szerkezeti arányait eltorzítaná) a szabadkőművességnek, első sorban H. Balázs Éva idevonatkozó magyar és osztrák kutatásaira építve. Mái is bizonyos köd veszi körül ezt a politikai és kulturális mozgalmat. Hogy ez a köd máig sem oszlott el, jele annak, hogy sok országban és sok tekintetben a vallás és a gondolatszabadság küzdelme máig sem tűnt el és sokan és sokhelyt ma is úgy gondolják el a lelkiismereti és gondolkodási szabadságot, hogy minden gondolat (és vallás) szabad, csupán a szabadgondolkodás (az ateizmus) nem . . .

A művelt ember, vagyis a saját korának műveltségét el-sajátító személyiség, minden korban választásra kényszerült a kor különféle és egymással gyakran ellentétben álló értékfelfogások, világnézeti irányzatok között. Ez a választás a 18. században az addigiaknál jóval gyorsabb ütemű és az ellentéteknek nagyobb végletei között mozog. Ezért ez a század az eszmei páfördülőknak, konverzióknak, – mondjuk ki – áru-lásoknak és megtéréseknek, dilemmáknak és paradoxonoknak, igényléseknek és tagadásoknak sokkal nagyobb lehetőségeit kényszeríti az eszmék körében mozgó, gondolkodó emberre, mint a korábbi századok, pedig a legtöbb azok között sem szűkölködött a késhegyig és máglyáig menő „eszmei” harcokban.

Hogy a már említett terminológiai aggályok eloszlatása után végül is mi a mű eszmei irányzata és így helye napjaink világnézeti spektrumában: arra végső soron félreérthetetlenül rávilágít az a pár záró gondolat a kötet végén, ahol Kosáry megvonja az értékrendi mérleget barokk és felvilágosodás

között s a mérleg egyértelműen az emberi haladás javára billen. De nemcsak ez a kimondott általános értékítélet, hanem az a mód is, ahogyan egy-egy ideológiai szempontból releváns részletkérdést kritikai élel elemez: — megnyugtathatja a leginkább aggályos olvasót is arról, hogy Kosáry szíve baloldalt dobog, hogy van a gondolkodásában valami eredendően, alkati módon progresszív, ami miatt azon történetírók sorába tartozik, akiknek a tévedéseikből is tanulni lehet. Ami pedig a történetírónak a saját múltjához és mestereihez való viszonyát illeti: Kosáry teljes joggal bírálhatta E. Winter ausztro-szlavista és egyéb eszmei elfogultságait, mert saját magának a Szekfü iskolához való viszonyát ugyanilyen szigorúan és világosan ítéli meg: élesen elkülöníti magát mestere hírhedt „tudománypolitikai”, katolikus és Habsburg-barát gondolkodásától. Megtagadja tehát mesterének hibáit, s csak erényeit hajlandó követni: a pozitív tények első kézből való kritikai ismeretét és hogy az aszkétikus fáradtsággal megszerzett tényismeretek birtokában az egyetemes történet nagy távlatában egyesítse a konklúziókat szintézissé. Mindezt elegánsan tárgyilagos hangnemben, de félreérthetetlenül teszi. Persze éppen a 18. század éles eszmei feszültségei néha nagyon is megkívánnák a keményebb polémikus hangnemet, kissé visszaidézni egy keveset az előző évszázad hitvitázó káromkodó-durva hangneméből. E. Winter téves eszméivel kapcsolatban láthattuk, hogy Kosáry nem ismeri a tréfát, ha a tárgyi igazságot eltorzító, tudományon kívüli befolyással találkozunk. Ám ha a durva hangnem végképp indokolt (mint pl. a janzenizmus felvilágosító jellegének felnagyítása): Kosáry akkor is igyekszik a tudományos elegancia stíluszabályait betartani oly módon, hogy Voltaire-t idézi maga helyett, mondván, hogy „1761-ben azt a nem nagyon ízléses kijelentést tette, hogy az utolsó jezsuitát az utolsó janzenista beleivel kellene megfojtani”. (87.)

Nem kétséges, hogy a 18. század végsőikig kiélezett eszmei harcainak igaz megismeréséhez, fokozott jelentősége van a kultúrhistoriai kategóriarendszer „szociális” dimenziójának

minél teljesebb megismerésének, kezdve a társadalmi osztályok eszmei orientációjától egészen az egyes gondolkodók eszmei hitvallásáig, ill. (s e korban a többszám nagyon is indokolt) hitvallásáig. Mivel pedig a lehetséges értékek közti választás intellektuális kényszeréről van itt (és volt is mindig) szó: nélkülözhetetlen bizonyos filozófiai, pszichológiai, szociálpszichológiai vonatkozások felderítése. Hogy ez milyen szükséges, sokat ígérő és nagyon aktuális kutatási terület, azt Kosáry könyve, a benne képviselt koncepció, meggyőzően jelzi. A megvalósítás útján azonban komoly nehézséget jelent történeti és irodalomtörténeti szakmáink hagyományos, de soha nyíltan ki nem mondott eredendő filozófiátlansága. (Hogy e kérdésben ma hol tart közműveltségünk, vagyis jelenlegi társadalmi tudatunk, annak megítélése nem reám tartozik, de bárki megítélheti, ha két társadalomtudományi „nagyberuházásunk” a 10 kötetre tervezett *Magyarország története* és a hatkötetes *Magyar irodalom története* eddig megjelent kötetit egybeveti.)

Az igazságpárti olvasó szívét megdobogtatja az a lendület, mellyel Kosáry visszaperli Van Swieten alakját a janzenizmustól a szabadkőművesség javára (az alperes: ezúttal is E. Winter). Jelentős vonatkozásokat tár fel báró Born Ignác alakjának elfogultság nélküli előtérbe állítása is; ő ugyanis világhírű geodéta, geokémikus és bányaszakértő volt, Erdélyben született, Prágában volt egyetemi tanár, a Royal Society egyik legrégebbi tagja (az osztrák feudalizmus genealógiai bizonytalanságai miatt egyik lexikon bárónak, a másik lovagnak titulálja), de ami a legfontosabb; a bécsi szabadkőműves nagypáholy elnöke; feltehetően vonzó és jótékony személyiség lehetett, mert – Kosáry ezt is tudja – róla mintázta meg a bécsi színingazgató Schikaneder Mozart *Varázsfuvolájának* Sarastro alakját. Emellett, hogy teljesebb legyen a 18. század ideológiai pradoxonjainak száma, jezsuita is volt, – de csak egy évig s aztán kilépett . . . Itt kell megemlítenie a kritikusnak azt a furcsa tényállást, hogy Kosáry az irodalomról szólva, egy

szóval sem említi meg, hogy a magyar felvilágosodás legnagyobb költője, Csokonai teljes egészében lefordította a *Varázsfuvolát* s a fordítás meg is jelent a Gulyás József–Harsányi István-féle modern kiadásban!

Nem hibáztatva azt, hogy itt Kosáry esetleg a magyar felvilágosodás eszmei vonatkozásainak egy további eredményekkel biztató nyomvonalát szalasztotta el (éppen napjainkban kezdik emlegetni egyes folyóirataink a „Sarastro-problémát”) – de fel kell hívni szakértőink figyelmét arra, hogy itt történészek és irodalmárok közös mulasztásáról van szó, melyben a főszerep mégis az irodalmároké (anélkül, hogy ez alakomból az elfelejtés Freud-féle mélylélektani okaira kívánnánk rámutatni). A póre igazság ti. az, hogy Csokonai *Varázsfuvola*-fordítását sem a „demokratikus nagy Pintér” II. kötetének Cs. V. M. fejezete nem említi meg, sem pedig az ugyancsak irodalmárok szerkesztette *Magyar életrajzi lexikon* Csokonai címszava, bár az előbbi nyíltan szól bevezető fejezetében arról, hogy Csokonait, többek között a szabadkőművesség eszméi is befolyásolták fejlődésében; de nem szól e fontos fordításról a *Magyar irodalmi lexikon* 5 oldalas Csokonai címszava sem, ami azért igen különös, mert e kitűnő mű főszerkesztője maga Benedek Marcell volt, akiről még én is tudom, hogy komoly szálak fűzték a magyar szabadkőműves mozgalomhoz . . . Az egyetlen lexikális mű, amely Csokonai *Varázsfuvola*-fordítását ismeri: a Berei Andor szerkesztette *Új magyar lexikon*. Kosáry azonban nyilván csak az ennél tudományosabb és igényesebb irodalmi szaklexikonokat konzultálta meg. Tehát nem a saját mulasztásáról van szó, hanem irodalomtörténetünk idevonatkozó mulasztásának „transzfer-hatásáról”.

Nem volna stílszerű Kosáry kiváló művének ismertetését azzal fejezni be, hogy a kultúrtörténeti adatok teljességre törekvő és mintaszerű gazdagsága ellenére sikerült egyetlen részletkérdésben hiányt felfedeznünk. Megjegyzésünk nem Kosáry ellen, hanem Mozart, Csokonai, Born Ignác és a felvilágosodás mellett való állásfoglalás kívánt lenni és remél-

hetően a gondolkodó olvasó egyetértésével találkozik. Annál is inkább kell méltatása során figyelni arra, hogy minden történetírás óhatatlanul ideológiával terhelt műfaj, még akkor is, ha némely szerző lehetségesnek vélné is a dezideologizálását; de kiváltképp ideológiai ötvözetű a művelődéstörténet, hiszen ennek kikerülhetetlen feladata az adott nép és korszak kulturális alkotásait, intézményeit, eszméit stb. elemezni és elhelyezni abban az értékrendben, melyet az egykori és mai szerző a magáénak vallott, ill. vall. Ebben a bonyolult problematikában (és erre példa Csokonai *Varázsfuvolájának* idézett irodalomtörténeti „sorsa”: hiszen az eszmék és téveszmék, elfogultságok utóhatása hallatlanul makacs). És ezen a területen a filozófiai igényesség sokat segíthet a történésznek, de ma még nem tud kellő mértékben besegíteni az egyéni és csoport-értékrendek kialakulásának pszichológiája sem, hiszen – ami ezzel egyet jelent – máig sem rendelkezünk személyiség-lélektannal, melyre pedagógus és történész, de különösen a művelődéstörténész komolyan építhetne, különösen olyan korszakokban, mint a reformáció és a felvilágosodás: vagyis amelyekben döntő jelenség az eszmékhez való hűség vagy az „ideológiai pályamódosítás”, kezdve a csalódástól az elidegenedésen keresztül egészen a gyűlöletig meg az árulásig. Kosáry nem tér ki ezek elől a kényes kérdések elől. Ezért jósolhatunk neki nagy sikert: mert van értékítélete és azt meri is kimondani. És ennek tudományos, írói és etikai szempontból egyaránt nagy a ritkaságértéke. (Akadémiai, 1980.)

MÁTRAI LÁSZLÓ

POLITIKAI ELMÉLET – POLITIKAI GYAKORLAT*

A *Magyar gondolkodók a 17. században*** kötet impozáns terjedelemben közöl részleteket államelméleti művekből a *Fejedelmi abszolútizmus teoretikusai* címmel. Úgy hat ez, mintha egyenesen a történettudománynak címzett kihívás lenne.

Közismert, hogy a klasszikus értelemben vett abszolutista államelmélet hazai jelenlétéről nagyon megoszlik a történészek véleménye. S ha tudjuk, hogy a kötet csak szemelvényes válogatást adhatott a hazai államelméleti irodalom gazdag anyagából, akkor méginkább indokolt a kérdés: Vajon ennek a még feudális, de már a korakapitalizmus küszöbére érkezett Európa talaján kialakult országkormányzási módszernek lehetett-e létjogosultsága Erdélyben és Magyarországon. Kibontakozhatott-e a nyugati fejlődéshez képest elmaradottabb közepkelet-európai viszonyok között?

Időt rabló elvi fejtegetések helyett, most talán egyetlen példa is elegendő, hogy érzékeltessük a probléma lényegét. Ismeretes, hogy gróf Forgách Simon generális négy évig ült Rákóczi fogságában. Kevésbé ismeretes, hogy ezalatt – 1706–1710 között – szinte mániákus megszállottsággal foglalkozott az állam, a hatalom, a kormányzás kérdéseivel. Az eredmény egy államelméleti művecske, a *Discursusok* és temérdek töredékes feljegyzés. Közöttük Forgách egyik álmának a leírása. Eszerint Rákóczi maga elé vezettette őt a tömlőcből. Azt hitte, hogy ütött az utolsó órája, mert jött a hóhér. De legnagyobb megrökönyödésére az nem őt, hanem a fejedelmet fejezte le. Hallotta az ítéletet is és ez így hangzott: mert tyrannus vagy, mert zsarnoki módon kormányozol. Forgách letartóztatásának a körülményei némileg megmagyarázzák,

*Elhangzott az Irodalomtörténeti Társaság 1980. június 12-i ülésén.

**Szerk.: Tarnóc Márton, Bp. 1979.

hogy Rákóczi kormányzási módszerét ilyen vulgárisan elítélő földesúri véleményről álmódott államelméleti álmot. A körülmények összessége azonban mélyebb összefüggésekre világít. Forgách az egyik legképzettebb híve volt Rákóczinak. Kezdetben következetesen magáévá tette a központi hatalom rendelkezéseit. Ő adta ki a *Török Áfiumot*. Korábban maga is írt egy abszolutista elvekkel áthatott művet: *Projectum az országok konserválásáról*. S mégis, ha elfojtottan, áttételesen, de megélte a fejedelmi abszolutizmus durván leegyszerűsített demagóg kritikáját. Ugyanazt, amit Machiavelli Fejedelme ellen hangoztatnak.

Nyílt tehát a kérdés is, hogy vajon ez az olasz, angol, francia, holland szerzők tollán formálódott államelmélet nálunk doktrinér teória lehetett csupán, vagy a 17. századi Magyarországon is reális követelményeket megfogalmazó hazai elmélet volt. Vagyis történelmi alternatíva.

A *Magyar gondolkodók a 17. században* című kötettről szólva e nagy kérdéskörből csupán egyetlen gondolatot ragadhatunk ki. Azt vázoljuk, hogy az abszolutista államelmélet hazai eredetiségének társadalmi genezisést és társadalmi befogadását az irodalom és történettudomány határterületén milyen úton és mennyiben világíthatjuk meg.

A kulcskérdés, az abszolutista államelméletek eredetisége Magyarországon és Erdélyben így is feltehető, mi magyar ebben az eredendően nemzetközi politikai teóriában? Ebben a már születésében sem zárt és egységes teóriában? Hiszen – amint az újabb kutatások meggyőzően hangsúlyozzák – az abszolutista államkormányzási gyakorlatnak is több változata alakult ki. Ma már nyilvánvaló, hogy a francia, az angol, a svéd, a Habsburg és a Közép-Európa keleti részén levő országok abszolutista gyakorlatai sok részletben eltérnek egymástól.

Magyarországra fordítva szemünket öncsalás lenne több ténynt nem tudomásul venni. A teoretikus összefoglaló művek nálunk kevés kivétellel lényegében fordítások. Az aktuális politikai célokat szolgáló, különböző műfajú hazai műveket

nagyon sok esetben nem magyarul, hanem legtöbbször latinul írták. Valamennyi eszmefuttatás nemzetközi toposzok tömegével dolgozik. Az opiniók, röpiratok, projektumok szövegében is minduntalanul antik szerzők műveiből vett idézetekre, Machiavelli, Justus Lipsius, Grotius és mások gondolataira lapozhatunk. Ismerve néhány író könyvtárát, vagy áttekintve olvasmányain, nem túlzó állítás, hogy a legsajátabb alkotások szerzői is mélyen merítenek a gondolatok friss nemzetközi forrásaiból. Történelmi jelentősége mindennek különös figyelmet érdemel. A fordításokban kovácsolódott ki pl. a korabeli politikai elmélet magyar szókincse. „Közügy,” „közönséges ügy”, „polgári társaság”, „emberi társaság”, „közjó”, „köz-nép”, „a köznép értelme”, „a szegény együgyű jobbagyság”, „közönséges teher”, „közteher” és sok más fogalom először itt kapcsolódik elméleti rendszerbe. Itt tűnik fel „az országlás tudománya” kifejezés, a korabeli államelmélet egyik első magyar nevezete. A fogalmak korabeli tartalmáról lehet, sőt kellene is vitakozni. Csak egyet nem lehet: tudomásul nem venni, kitérni a fogalmak reális tartalmát feltáró elméleti és forráskutató munka elől s így akarva akaratlanul tápot adni a szűk prakticzizmusnak, mely szerint egyszerűbben szorítható sémákba a magyar múlt, ha a sémákat zavaró történelmi jelenségekről nem veszünk tudomást. Annál is inkább, mert már Erdélyi János leszögezte az 1850-es években, hogy a 17. századi magyar nyelv sokkal gazdagabb, hajlékonyabb, alkalmasabb volt a lét és tudat bonyolult kérdéseinek kifejezésére, mint a 19. század nyelve. A pozitivistá történetiszemlélet hazai útján végigtekintve pedig bizonyítható, hogy Szalay László, Eötvös József és Szilágyi Sándor nemzedéke iszonyatos erőfeszítésekkel próbálta megtalálni, sőt megteremteni a letűnt évszázadok állami életének alapfogalmait, magyar szókincsét. Elgondolkasztató, hogy a 17. században Sepsi Koroc Györgytől Esterházy Pálig, Bethlen Gábertől Rákócziig milyen ott-honosan, könnyedén és árnyaltan tudták már kifejezni magyarul az állam és társadalom bonyolult kapcsolatait.

A hazai államelméleti művek nyelve nagyrészt attól is függött, hogy milyen célt szolgáltak, kinek szóltak. Kézenfekvő, hogy a külföld tájékoztatására tudatosan latinul írtak és közhely, hogy az államról sok eredeti, nemzetközi értelemben véve új gondolat öltött így formát Magyarországon és Erdélyben. A gazdag olvasmányanyag pedig önmagában is műveltségi szintet jelez, Európa jelenlétét bizonyítja Magyarországon. Az pedig korjellemző általános alkotói szabály egész Európában, hogy antik szerzőket, kortárs szerzőket és az *Ó- és Újszövetséget* több kevesebb bőséggel idézzék. Ez a kor világnézeti dualizmusából is következett. Összességében tehát az államelméleti művek nyelve, az hogy fordítások, vagy hazai szerző tollán latinul íródtak, még nem ad választ arra, hogy mennyiben fejezik ki reálisan az ország igényeit. A klasszikus értelemben vett abszolutista államelmélet magyarországi eredetisége az alkalmazásban rejlik. Mit emelnek ki különösképpen az általános követelményekből, mit hangsúlyoznak? Mire érzékenyek? Milyen műveltségi közegben építve, milyen műfajokban fejtik ki gondolataikat? Röviden: miben és hogyan látják a nyugat-európaihoz képest szegényebb, másabb hazai viszonyok között – ahogyan sokszor megfogalmazzák – „a közönséges társaságok megmaradásának” legfőbb követelményeit.

Az alkalmazásra kész befogadásnak megvannak a karakterisztikus szemléleti, műveltségbeli és társadalmi feltételei. Ismeretes, hogy az abszolutizmus filozófiai alapszövegét a reneszánsz, majd a 17. századi racionalizmus alkotja. Isten a „nagy órásmester” visszavonult és az emberre bízta, hogy működőképessé tegye a társadalmat. Az égboltozaton uralkodó rend, vagy a természetben tapasztalható célszerűség szerint a közösség, az ország, az államérdek, a nemzet érdekében. Isten letéteményese, a központi hatalom képviselője az uralkodó, de bírálható és ha nem teljesíti kötelességét, elveszti szuverenitását. Az állam feladatai közül ebben az elméletben az organizációs feladatokra különösen nagy hangsúly esik: az államhatalom

képviselőinek az a dolga, hogy működőképessé tegyék a társadalmat. Természetesen a feudális rend keretei között. A politika tudomány, a vallástól elválasztandó, az egyének érdekeit a közügynek kell alárendelni. Heliocentrikus világkép, rejtett racionalizmus, szekularizáció, mechanikus és atropologikus szemlélet valamennyi hazai műben is kimutatható. Érthető, hogy nálunk az államról mint alakítható, igazítható szerkezetről gondolkodók többnyire a külföldi egyetemeken képzettséget nyert egyháziak és világiak, művelt főurak, polgárok, nemesek, értelmiségiek.

Ezeket az elméleti igazságokat kora valóságos viszonyaira alkalmazva megfogalmazni azonban csak bizonyos társadalmi feltételek esetében lehet. Olyan társadalmi, világlátási helyzetből, ahonnan tágasabb áttekintés nyílik az ország viszonyaira, felismerhetőek a változást követelő necessitások.

Ebben az időben a hivatali nemesség, a katonai nemesség, vagy a kereskedelem, ipari vállalkozással foglalkozók érdekei már nem esnek egészen egybe a régi típusú földesurak érdekeivel. Megjelenik a hivatásos politikus. Műveltség, világlátás, továbbá társadalom és országismeretre alkalmas hivatal kevés szerencsés esetben van mindig együtt, egyetlen személyben nálunk. A példák közismertebbek, mintsem hogy említeni kelljen

Az alkalmazás milyenségét erőteljesen meghatározza a társadalmi közeg. Descartes tudatosan kerülte kora tekintélyeivel a nyílt összeütközést:

„Harmadik vezérelvem az volt, hogy mindig arra törekedjem, hogy inkább magamat győzzem le, mint a sorsot, inkább kívánságaimat változtassam meg mint a világ rendjét; s egyáltalán ahhoz a hithez szoktam, hogy csakis gondolataink vannak egészen hatalmunkban úgy, hogy ha külső dolgokra nézve megteszünk mindent, ami tőlünk telt, akkor mindaz ami hiányzik a sikerhez, számunkra teljesen lehetetlen.”¹

¹ Descartes: *Discours de la méthode. Troisième partie*. Fordította Szemere Samu. *Descartes Válogatott Filozófiai művek*. A bevezető tanulmányt írta Rozsnyai Ervin. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Nádor György. Bp. 1961.

Nemzetközi méretekben vita tárgya ma is, hogy lehet-e egyáltalán beszélni Descartes politikai elméletéről, s ha igen, ez milyen. Hiszen a politika és az erkölcs tárgykörébe vágó gondolatai tele vannak ellentmondással. Viszont az ellentmondások feloldhatóak, ha filozófiájának lényegében és az alkalmazás módszerében keressük az új politikai gondolkozás gyökerétét.

Többé kevésbé minden korai abszolutista államelmélet álcázott. Hiszen lényege az, hogy az ország csak úgy lendíthető ki a megreketségből, csak úgy lesz fejlődőképes, ha új, értelmesebb rendbe szervezik át a társadalmat. Az állam csakis a jövedelmek és a terhek új elosztási rendszerében tudja ellátni organizációs feladatait. Feudális keretek között, az osztályrend érdekében. De mégis az uralkodó osztály minden rétegét érinti, némely csoportot nagyon érzékenyen, hiszen a terhek összehasonlíthatatlanul megnövekedtek. Érthető, hogy az új mondanivalót felfoghatóan és elfogadhatóan kell tudomására hozni a társadalom érintett csoportjainak. Érdemes lenne végigtekinteni az államelméleti irodalom műfaji kérdésein. Machiavelli *Fejedelmének* műfaja szinte napjainkig vita tárgya. Nevezik emlékiratnak, értekezésnek, az uralkodás kézikönyvének, vagy miként Gramsci – stílusa alapján minősítve – kiáltványnak. Ha pedig számba vennénk az abszolutista elméletek történelmi példatárait, sokszor a gondolatmenet fegyelmének is fittyet hányó történelmi hivatkozásokat, eljuthatnánk a politikai teóriák korabeli társadalmi összefüggéseinek több rejtett törvényszerűségéig. Látnánk, hogy a befogadó közeg igényeihez a teória milyen leleményesen alkalmazkodik.

Magyarországon és Erdélyben hatalmas közegellenállásba ütközött minden új gondolat. A skolasztika erős hadállásokkal rendelkezik. Az uralkodók és főurak, nemesek, főhivatalnokok bírálhatatlansága isteni parancsként él a társadalom különböző rétegeinek tudatában. A társadalom hatalmi hovatartozás, státus, anyagi helyzet, nyelv, etnikum, műveltség, vallás tekintetében páratlanul megosztott. Szívós a rendiség szervezete.

Oligarchák és provinciális közösségek hatalmas anyagi érdekei fűződnek hozzá. Az igazsághoz tartozik, hogy a 16. század vége óta már az abszolutista módszert is próbálgató Habsburg-dinasztia csalódást okozott. Kormányzási metódus és a vele szemben rendi szervezésben kibontakozó ellenállás több szempontból kompromittálta, vulgárisan leegyszerűsítette, bizonyos mértékig lejáratta az abszolutizmust. Elmélet és gyakorlat kölcsönhatása a történeti valóság közegében talán megmagyarázza, hogy például miért virágzik nálunk egy sajátos műfajcsoport: a politikai eszmékkel áthatott ima, testamentum, könyörgés, oráció, prédikáció. Hajszályökerei ennek a jelenségnek a messzi múltba nyúlnak vissza; az egyház bírálói jogát a politikai hatalommal szemben a reformáció új alapokra helyezi és az erdélyi és a magyarországi protestáns egyházak a 16. század vége óta tudatosan és változatos formában élnek ezzel a kötelességgel még saját patrónusokkal szemben is. Így érthető azután, hogy vannak felekezet szerint szinte besorolhatatlan vallásos formába öntött írások. Rákóczi imájáról azt mondtuk: felekezet feletti. Ma inkább így fogalmaznánk: államelméleti-ima – a politikai gondolatközlés sajátos műfaja. Némely prédikáció pogány mítoszokkal, antik szerzőkkel van teletűzdelve. Bethlen Gábor udvari prédikátora Milotai Nyilas István *Husztadik zsoltár* címmel közreadott 10 prédikációja például Homérosz, Plinius, Plutarchos és más antik szövegrészek segítségével fejti ki a fejedelem és tanácsosainak kötelességét. Művek sokaságán lehetne kimutatni, hogy az ókor tekintélyeit miként bábáskodtatják korszerű államelméleti eszmék világrahozatala körül és bibliai idézetekkel miként hordoztatnak már merőben világi tartalmat. Egyetlen példát idézünk, Bethlen Miklós imájában olvasható:

„Megveréd ezt a hazát a fejétől fogva a sarkáig, talpáig boldogtalan tanácsalansággal . . . ” kezdetű gondolatsort a hatalmaskodások ostromozása után így folytatja: „de ki tudná kimondani s elészámlálni magunknak a nagyobbaknak a nép közönséges terhek alkalmatosságával való sokszínű – formájú, fukar kereskedésünket, a terhek felvetésében való

nagy igazságtalanságot, rendetlenséget és azáltal való egymás szörnyű megcsalását, rontását és azért a népen s egymáson való sok húzás-vonás, ajándék és saccoltatást, a közönséges jóra és a nép oltalmazására való nagy tunya vigyázatlanságunkat, sőt mások nyomorúságával való gonosz élésünket . . . világi haszontalan mulatságaink és utazásaink alkalmas-ságával való terhelését a népnek és . . . mezőkön, szőlőkben, erdőkön, minden majorkodásainkban éjjel-nappal, éhen-szomjan, minden bér és jutalom nélkül, sőt mondani köszönet nélkül epedő, fáradó sok száz és ezer klákást, dolgost és minden egyéb nyomorgatásainknak és gazdagulásainknak csudálatos ezer mesterséges formáit és gondjait, amelyekkel – megevíők ezt a népet, mint a kenyeret és megemesztők”.²

A Zsoltárok könyvéből vett ismert régi kép a korabeli társadalmi valóság kontextusába kerül és modern értelmet nyer: az a társadalom, ahol a magánérdek uralkodik, ahol a földesúr féktelenül robotoltat, ahol minden terhet a népre hárítanak, önmagát emészt meg. Vagyis elpusztul a hatalmasokat megfékezni képtelen ország. Az anarchia nem más mint az állam, a közösség halála.

Ha a fejedelmi abszolutizmus elméletekben kifejtett hazai viselkedési normáit, az etikát, vagy a konkrét politikai programok változatait vizsgáljuk, nagyrészt még ismeretlen földön találjuk magunkat. Látni fogjuk, hogy történelmi térképünkön milyen fontos egyetemes érvényű tájékozási pontok várnak még berajzolásra. Itt egyetlen gondolatvonulatot vázolunk. Talán elegendő, hogy további következtetésekre jussunk. A 17. századi Magyarországon a legfőbb necessitas, a nagy álom az önálló államiság átmentése, az állami egység megteremtése volt. Tudjuk, hogy Lipsius fordítását Laskai János Madarász György eperjesi polgárnak ajánlotta, de úgy, hogy a *Polgári társaságnak tudományáról* c. mű bevezetésében Mátyás király példáját idézi fel és hangsúlyozza, hogy a mohácsi csata évfordulóján indítja útnak a művet. Ez a három gondolati egység

² Béthlen Miklós: *Imádságos könyve*, Mindennapi reggeli imádságom. *Béthlen Miklós Önéletrajza*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: V. Windisch Éva. Bp. 1955. 206–209.

szinte valamennyi államelméleti mű ajánlásában kitapaintható: az önálló magyar állam Mohácsnál összeomlott. Újjáteremteni csakis modern, korszerű kormányzási direktívák alapján lehet, – s végül a lényeg – ezek a direktívák nem is újak Magyarországon. 1612-ben Szepsi Korotz Györgynek Jakab angol király műve elé írt ajánlásában olvasható:

„semmi kétségünk nincs ebben is, hogy ezen ékes tudományokkal meg nem volt volna ékesítettén, amaz magyarok élteig tartó jó hírű nevű Hunyadi Mátyás király is, aki Magyarországnak hű gondviselő atyjának³ méltán mondatik . . . ”

Közismert, hogy a katonaság reformja, a reguláris, állandó, jó fegyelemben tartott hadsereg ügye mennyire központi helyet foglal el a magyar államelméleti irodalomban. Megteremtése a legszélesebb körű társadalmi érdek: végvári vitézek, parasztkatonák, nemesek nyernék el biztos egzisztenciájukat és városok, mezővárosok, mezővárosok, uradalmak biztonságukat. De amíg az állandó hadsereg a 17. századi Európa nyugati hatalmaiban az új területszerzés eszköze, nálunk a török feltartóztatásának és kiűzésének, az ország létének feltétele. Érdekes megfigyelni, hogy magyar művekben mennyire központi kérdés a háború és a béke ügye. Mennyire érzékenyen reagálnak a sem tiszta béke, sem nyílt háború magyarországi viszonyaira. Bizonyítható: Zrínyi látása a hazai körülményeket vizsgálva élesedett annyira, hogy már a westfáliai béke évtizedében észrevegye az európai hatalmi átrendeződést célzó, több évtizedes háborúk előjeleit. Báni beiktatása alkalmával mondott beszédében ezt így fejtette ki:

„Ebben a nyomorúságos időben, mikor sem biztos béke, sem nyílt háború nincsen, de mindenfelől csel fenyeget, minden ország vagy magának, vagy másoknak romlást kohol. Im Európa minden országa a

³Szepsi Korotz György: *Királyi ajándék*, Oppenheim 1612. *Magyar gondolkodók 17. század*. i. m. 51.

szerencse csodálatos állhatatlansága következtében végveszedelembé, utolsó romlásba keveredik egymással.”⁴

A westfáliai béke után egész Európát több mint fél évszázadon át fegyverben tartó hatalmi átrendeződés a magyar politikai gondolkozásban is nyomokat hagyott. Az *Elmélkedés* (1664–1665) már Magyarország, Erdély és a szomszédos országok konföderációjának tervét vázolja fel. Majd Bethlen Gábor nyomdokain tovább lépve Apafi kancellárja Bethlen János, később fia Bethlen Miklós, főleg pedig II. Rákóczi Ferenc és diplomatái a nemzetközi garancia elvét hangsúlyozzák és az európai hatalmi egyensúly tényezőjeként próbálják Magyarországot és Erdély nemzetközi helyét meghatározni.

A hazai berendezkedéssel foglalkozó politikai eszmefuttatásokban nagy hangsúlyt kap a feltűnően heves, sőt indulatos társadalomkritika. Főúr, nemes, végvári vitéz, tisztségviselő, tanító, pap, ispán és főméltóság egyaránt bírálatok kereszt-tűzébe kerül. Ébresztőt kiáltozva ostoroztatik az egész tunya és álmos társadalom. A nemesség bírálatáról garmadányit olvashatunk. Nádasdy *Oratiója* elítéli a főrendeket „kik józan elmével töltik a haza javábul erszényeket, alattomban való praktikákkal ártanak édes nemzeteknek . . . magokra vonszák az haza java harácsolását”.⁵ Még a különben erős rendi szemlélettel áthatott Cserei is így ír: „kevély, gögös, vakmerő, istentelen, szegény-nyomorgató, a magad véredet gyűlölő, üldöző, prédáló, káromkodó ország vagy”.⁶ Azonban, ha csak a kritikát látnánk, nagyon leegyszerűsíténénk és el is torzítanánk a fejedelmi abszolutizmus társadalmi programját Magyarországon. Az állam a magánföldesuraság rovasára növeli a kincstári birtokot, kiemeli a földesúr birtokairól katonának a

⁴G. Ráttkay: *Memoria Regnum et Banorum*. Bécs, 1772. 228.

⁵Nádasdy Ferenc: *Oratio az ország négy rendjéhez*. Magyar gondolkodók 17. század, i. m. 278.

⁶Szádeczky Lajos: *Cserei történetbölcseleti műve*. Történelmi Tár, 1906. 468.

jobbágyot, megcsapolja a nemes úrbéri jövedelmeit, sőt igyekszik őt magát is az állandó és rendszeres adófizetésre kényszeríteni. A teória szintjén változatos érvek bizonyítják, hogy az uralkodó osztály tagjai egyénileg hiába vannak meggyőződve, hogy adót fizetni, gazdaságukból a munkaerőt, a jobbágyot katonának átengedni az államnak számukra mérhetetlen áldozat és nehezen érthető, valójában ez a természeti törvény folyamánya, mert erős belső rendet, külső biztonságot csak így képes tartani az állam; így tehát a hadsereg, a „közteherviselés” országos érdek. Meggyőző erejű példázatot talán leggyakrabban az antropologikus szemlélet eszköztárából vesznek. Pl. Tolnai István írja a *Haza békessége* c. kevésbé ismert művében: „Ha a testben az egyik tagnak vagyon nyavalyája és fájdalma, az egész test azon szomorkodik, bánkódik, és orvosság felől értekezik.”⁷ Az országról, mint emberi testről szólni, a társadalmi bajokra orvosságot ajánlani általános motívum végig a 17. század folyamán a politikai művekben. Pázmánytól az erdélyi protestáns írókig, katolikus főuraktól Rákóczi evangélikus gazdaságpolitikai szakértőjéig könnyen kimutatható, hogy a korábbi századok gondolati kereteit miként telítik új tartalommal.

A hazai fejedelmi abszolutizmus-elméletekben különösen nagy hangsúly esik az uralkodó és az országlakosok viszonyára. Különösen figyelemre méltó, hogy miként a központi akarat elfogadását intő érdekazonosságot, a bírálat és ellenállás jogát is milyen széles skálán, milyen sokféle érveléssel bizonyítják. Nemcsak nálunk fordul elő, hogy régi rendi törvényekkel támogatják meg. Sokszor a lényegét elfedő mértékben.

Az adópolitikáról a francia teoretikusok szigorú felfogásával szemben Lipsius változata népszerű. Az adó elkerülhetetlen, de legyen „mértékletes”, nem ajánlatos az adókat gyakran változtatni, új meg új terheket rakni a nép vállaira.⁸ A szegény-

⁷ Tolnai F. István: *Haza békessége* . . . Szeben, 1664. 17.

⁸ Justus Lipsius: *A polgári társaság tudományáról*. Fordította: Laskai János. Bártfa, 1646. *Laskai János válogatott művei*. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Tarnóc Márton. Bp. 1970. 281–282.

seget zsaroló adószedőket pedig büntesse meg a társadalom. A nemesség megadóztatásának gondolata óvatosan alakul ki, de a század közepétől Zrínyi írásaiban és azután Apafi fejedelem politikájában is már következetesen érvényesülő követelmény. Rendi érveket hiába keresnénk itt, annál hevesebb a bírálat, olyannyira, hogy Rákóczi állama főleg a közteherviselés kimondása miatt veszti el majd nemesi tömegbázisát.

Hadserég és adózás két nagy feladata követeli meg az abszolutizmus sajátos jobbágypolitikáját. Nálunk a közép-kelet-európai viszonyoknak megfelelően kirajzolódó fejedelmi jobbágyvédelem teóriáiban a racionális érveket erős érzelmek hajták át. Méginkább túlsúlyba kerülnek az érzelmi motívumok az államgazdaság központi megszervezését, ellenőrzését követelő írásokban. Sok figyelmet érdemel az ország kincseit, gazdaságföldrajzi adottságait számba vevő korabeli eszmefuttatások töredékességükben is érdekes csoportja. Mennyi ezekben a realitás? Mélyreható kutatásokkal és összehasonlító vizsgálatokkal kell majd még pontos választ adnunk. Annyi bizonyos, hogy a korai merkantilizmus szellemében fogantak és ideje lenne egyszer számbavenni a magyar államgazdasági elmélet első tollpróbálgatásait.

Különösen jellegzetes vonások tűnnek elő az abszolutista államelmélet művelődéspolitikájának magyarországi megjelenésében.

A Bethlen Gábor után magyarul is sokszor elhangzott művelődéspolitikai programot Apafi Mihály fejedelem így fogalmazta meg:

„Tudjuk, miként az egész keresztény világban állam, nemzet, kormányhatalom (soha) nem virágozhatik tartósan s feladatainak meg nem felelhet a szabad tudományok gyakorlása nélkül, melyek az ifjúság tehetségét az egyházi és polgári életre jótékonyan képezik.”⁹

⁹ Apafi Mihály iskolapolitikájáról, Asztalos Miklós: *Az erdélyi állam iskolapolitikája*. Lugos, 1929.

Kitűnő elemzések mutatták ki a 17. századi erdélyi műveltségfelfogás sajátos vonásait. Nagy hangsúlyt kap benne az anyanyelvi alsóoktatás, a pedagógiai reform, a korabeli értelemben vett tömegműveltség. Elég, ha csupán Tótfalusi és köre, vagy Pápai Páriz Ferenc írásaira utalunk. Mindamellett nagyon határozottan és tudatosan politikus műveltségfelfogás ez.

Apáczai szerint a műveltség nem más mint a fejlődés alapvető feltétele. Mert mi a fejlődés? – tette fel a kérdést az 1650-es években. A helyesen használt értelem. Minden nép megjárhatja ezt az utat, ha iskoláiban a tanítás erre az égből lopott tűzre épül. Nem a velünk született tunyaság vetett vissza bennünket a fejlődés hatalmas útján – szögezte le a kartezianizmus hazai úttörője –, hanem saját magunk és vezetőink hibái. S ezért az utókor azokat,

„akik múltunk és jelenünk ily nagy tudatlanságának palástját szőtték, el fogja átkozni, s végül azokat, akik haladásunkat készararva akadályozzák a pokolra fogja kívánni”.¹⁰

Kritikája nem kisebb személyiségeknek, mint II. Rákóczi György fejedelemnek és az ortodox egyházvezetőknek szólt, viszont néhány esztendő tanári pályáját elegendő volt, hogy a korszerű műveltségfelfogást magukénak valló tanítványok serege kerüljön ki a keze alól. Ez a művelődésfelfogás a század végére szinte robbanásig telítődik politikával és kifulladásal küzd. Itt csupán Tótfalusi példájára emlékeztetve idézhetem a jólismert szavakat:

„Én azt akamám, ... hogy a mi nemzetünk ne maradjon abban a nagy írástudatlanságban ... melyben addig” s „ezt lobbanták a szememre, hogy én belgiumi accuratiót álmodozok ebben a hazában, holott ennek

¹⁰ Apáczai Csere János: *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról...* (1655) *Apáczai Csere János Magyar Logikácska és egyéb írások*. Az előszót írta a szöveget válogatta és jegyzetekkel ellátta: Szigeti József. Bukarest, 1975. 140.

jobb csak úgy maradni, amint eddig volt; amivel – úgymond – ami atyáink megérték, nem szükség nekünk tovább iparkodnunk.”¹¹

A jó és működőképes államrendszer megteremtésével viaskodó hazai gondolatokban az egyik állandóan visszatérő motívum az idő. Elmúlik „a drága aranyidő”, a jövőnek kell számot adni a jó alkalmatosságok elmulasztásáért – lapozhatunk rá ilyen és hasonló megállapításokra a *Magyar gondolkodók a 17. században* című kötet lapjain. De az is igaz, hogy a teória és a politikai gyakorlat között minden országban hosszú és gyötrelmes időre van szükség. Megvizsgáltam, hogy pl. Rákóczi a jobbágykatonaság tehermentességét célzó rendeleteit hogyan, milyen fordulatokkal tudta a gyakorlatban érvényesíteni. S nem túlzás, hogy a csataterек világa egyszerű és áttekinthető terepnek tűnik a változást kívánó és a változással szembe-
szegülő társadalmi valóság harcmezejével szemben.

Vajon ezek a politikai elméleti gondolatok milyen széles körben terjedtek el? Szűk elitet foglalkoztattak, vagy átférték a társadalom különböző rétegeit? Szabolcsi Miklós a kérdések kérdését tette fel.* Nem könnyű a felelet. Egyelőre csak figyelemztető adatokkal rendelkezünk. A kor levelezésében több mint gondolnánk a Magyar Seneca, a Lipsius *Constantiájának* vagy más írásoknak gondolatait visszamondó részlet. Lipsius *Politiciájának* egyik példányán II. Rákóczi György és Kemény János cselekedeteire utaló és hasonló széljegyzetek vannak.

Végül néhány szót az előadás szép vezérelvéréről. Arról, hogy a 17. század politikai gondolataiban nemegyszer a reformkor s a 20. századi magyar irodalom eszméire ismerhetünk. Valóban

¹¹ *Misztótfalusi Kis Miklós Teleki Mihálynak*, Amsterdam, 1684. aug. 15. és *Maga Mentsége. Erdélyi Főnix*. *Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1974. 307, 240.

*A felolvasó ülésen Szabolcsi Miklós elhangzott előadására történik utalás. (*A szerk.*)

sok, feltűnően sok az egybecsengés Zrínyi, Apáczai, Pápai Páriz és Kölcsey, Ady, Babits és mások gondolatai között ha az országról írnak. Egyetlen példa: Tolnai Gábor mutatta ki, hogy a „magyar ugar” gondolata először Vizaknai Briccius György tollán Tótfalusi Kis Miklós *Halotti Kartájában* öltött formát.

A 17. század kutatója szívesen keresné a magyarázatot e korabeli politikai elmélet etikai követelményeiben, a közöség, az ország érdekeiért felelős humanista magatartásban.

A 17. század politikai gondolkodása sokáig rejtve maradt a hazai kutatók szeme előtt. Tarnóc Márton sokszor hangsúlyozza a *Magyar gondolkodók 17. század* című kötetében is, hogy Wittmann Tibor úttörő kezdeményezését folytatja. Hozzátehetjük: az első ösztönzést most bőséges kamattal fizette vissza a történettudománynak. Különös elismerés illeti őt azért, hogy volt bátorsága ilyen sokféle műfajú anyagot a 17. század gondolkodói címmel egységbe fogni. Mélyebben beletekintve ugyanis ezekbe az írásokba szépen előtűnnek egy elsüllyedt világ, egy eltűnt gondolatrendszer világos erővonalai.

1936-ban Bartók Béla visszautasítva román támadója nacionalista vádjait, megállapította: „külön kuruc zenei stílus egyáltalában nincs”.^{1 2} Hasonló egyértelműséggel szögezhetjük le: a Bocskai és II. Rákóczi Ferenc kora között elhelyezkedő évszázadban sincs külön kuruc politikai elmélet, hanem egyetemes eszméssel, nemzetközi fogalomrendszerben, európai mértékegységgel igyekeztek tájékozódni a hazájukról felelőséggel gondolkodók.

R. VÁRKONYI ÁGNES

^{1 2} Válasz Petranuék támadására. *Bartók Béla összegyűjtött írásai I.* Közreadja Szöllősy András. Bp., 1966. 655.

SZEMPONTOK A KORAI SZINDBÁD-NOVELLÁK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Szerb Antal óta kényszerítő közhely azzal kezdeni egy Krúdyról szóló írást, hogy „Krúdy a magyar irodalomtörténet nagy adóssága”,¹ hogy életműve nincs föltárva, és nincs megnyugtatóan kijelölve a helye a magyar irodalom fejlődéstörténetében. Az irodalmi közfelfogás elsősorban még mindig magányos ködlovagnak tartja, kitaszítva a kortárs magyar szellemi életből és valóságból, s valamiféle neoromantikus íróként lát benne;² életművét visszautalja a Nyugaton 'inenre',³ vagy művészetében egy helytelen útválasztás kivételes írói eszközökkel történő realizálását látja.⁴ Az irodalomtörténet különös módon előbb talált tetszetős világirodalmi párhuzamokat, mintsem rálelt volna azokra a pontokra, amelyekkel a Krúdy-életmű a kortárs magyar irodalommal és valósággal érintkezik.

Krúdy behelyezését a magyar irodalom fejlődéstörténetébe nemcsak az életmű még mindig nem teljes ismerete, kritikai feldolgozatlansága nehezíti, hanem a pontosabb, teljesebb kép hiánya a már részben feldolgozott kortársakról: Babitsról, Kosztolányiról, Juhász Gyuláról, Kaffkáról. S amíg a kor irodalmáról nincs igazán árnyalt képünk, addig mind elfogadni, mind megcáfolni nehéz az olyan kijelentéseket, melyek Krúdy munkásságát egyedi jelenségnek tartják:

„kései, magányos jelenség Krúdy Gyula és életműve is ... kortársai közt senkit sem említhetnénk, akivel Krúdyt közös harci-eszmei célok

¹ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Bp. 1972. 430.

² Kárpáti Aurél: *Krúdy Gyula*. In: Kárpáti A.: *Kultúra haláltáncával*. Bp. 1947. 96.

³ Vargha Kálmán: *Krúdy-problémák*. In: Vargha K.: *Álom, szecesszió, valóság*. Bp. 1973. 103.

⁴ Czine Mihály: *Krúdy Gyula*. Kortárs, 1965/2. 321–329.

vagy művészi ars poetica elvek egybefűznének”.⁵ „... úgy tetszett, hogy az élet fölött lebeg, és szuverénebb minden kortársánál”.⁶

Az életművek egy kisebb korszakát vizsgálva már könnyebben megtalálhatjuk a közös kérdésfeltevéseket, problémákat. Elsősorban 1906 és 1911 között keressük a közös pontokat, hisz irodalmunkban, annak „egyik leggazdagabb, legszínesebb lustrumában születik meg a Szindbád”,⁷ de eljutunk a világháború kitöréséig, amely majd „új korszak-tudatot” hoz.⁸

Tegyük fel rögtön a kérdést: kicsoda Szindbád s miként érintkezik e jelenség a kortárs irodalommal?

„Szindbád a magyar Casanova, de szimbóllummá emelve, átlíraia-sítva. At ifjúság és a szerelem szimbóluma” – véli Kelemen László.⁹ „Züllő, élveteg dzsentrí? Az álom és valóság közt lebegő írói magatartás kifejezője?” – kérdi Czine Mihály.¹⁰

Rónay György Szabó Edének ad igazat: Szindbádban „senki más, ő maga, Krúdy van jelen.”¹¹ E kijelentések és újra-kezdések inkább nehezítik, mint segítik a válaszadást. Szauder József majd Katona Béla mutatta ki tanulmányában Szindbád „születését” Krúdy korai műveiben:

⁵ Sötér István: *Pályakép Krúdyról*. In: Sötér I.: *Tisztuló tükrök*. Bp. 1966. 164–165.

⁶ Féja Géza: *Krúdy, a lángelme*. In: Féja G.: *Lázadó alkonyat*. Bp. 1975. 125.

⁷ Szauder József: *Szindbád születése*. In: Szauder J.: *A romantika útján*. Bp. 1961. 376.

⁸ Gadamer, M. G.: *Die Grundlagen des 20. Jahrhunderts. Aspekte Modernität*. Hrg.: Hans Steffen, Göttingen, 1975. 78. Idézi Király István: *A megélt imperializmus: a fordulatélmény*. ItK. 1977/4–6. 480.

⁹ Kelemen László: *Krúdy Gyula*. Szeged, 1938. 52.

¹⁰ Czine Mihály: i. m. 324.

¹¹ Rónay György: *Krúdy Gyula: A hídon*. Literatura, 1974/1. 121.

„A kalandos kedvű csodahajós neve csak 1910-ben bukkan fel a Krúdy novellákban, alakja azonban – egyelőre még jellegtelen neveken – már régóta ott bújkál Krúdy írásaiban. Diákköri novellái közt több olyan is található, amelyeknek hőseiben szinte lehetetlen föl nem ismernünk a későbbi Szindbád előképét”.¹²

E kutatások eredményeit elfogadjuk, mégis azt kell mondanunk, hogy a Szindbád-kérdés megértésében nem vezetnek el bennünket. Igazat kell adnunk Bori Imrének, aki szerint

„nem a hasonlóságok a jelentősek a jelzett novella és az első Szindbád-elbeszélések között, hanem a különbségek, elsősorban pedig a Szindbád-írások többlete amazok még erősen anekdotikus jellege ellenében, nem szólva a novelláirányak a Szindbád-történetekben mind egyértelműbbé válásáról. S még a hasonlóságok is problematikusak, amikor a mikro-részleteket nézzük, és csupán a történetnek egy egészen elvonatkoztatott váza kínál érintkezési pontokat”.¹³

Kérdésünkre a választ tágabb körben kell keresnünk.

A személyiség válsága

A század első évtizedének minden új korszak első, döntő fontosságú kérdését, „a személyiség változott helyzetét, szerepét és értékét kellett tisztázni”.¹⁴ A 19. század pszichologizmusának stabil perspektívája, hogy mindent az „én és a világ” antitézisének koordinátarendszerében vizsgál, az új kor emberének kérdéseire más csak a válaszok szűkös alternatíváit nyújtja.¹⁵ Az individuumnak a gondolkodás középpontba kerülését nem szabad úgy értelmeznünk, mint a romantika újraéledését.

¹² Katona Béla: *Krúdy Gyula pályakezdése*. Irodalomtörténeti Füzetek, 75. 1971. 103–104.

¹³ Bori Imre: *Krúdy Gyula „nagy évtizede”*. In: Bori I.: *Fridolin és testvérei*. Novi Sad, 1976. 73.

¹⁴ Pór Péter: *Az irodalmi szecesszió fogalmáról*. Valóság, 1969/8. 80.

¹⁵ Fejér Ádám: *Túl a szecesszión*. In: *A novellaelemzés új módszerei*. Bp. 1971. 53.

Hisz a romantika harca „a személyiség arányos, egyensúlyos, célirányos tudatáért és akarásáért”¹⁶ még pesszimista felhangjaiban is megőrzi az egyéniség tiszteletét és öntudatát. „Az autonóm történeti és társadalmi ember megvalósítására”¹⁷ törő polgár helyett a 20. század elején a végletesen magányos ember áll a középpontban. Már a személyiség önmagára eszmélésében, titkai föltárásában ott a kétely: az egyedüliség nagyszerűsége és a felismerés rettenete:

s rémülve érzem, hogy az ős-titok,
az ősi rejtély, ősi sejtelem,
amit csodálva hallok en-fülemmel:
az én vagyok!

(Én)

– írja Kosztolányi. Ady híres versében így vall:

Vagyok, mint minden ember: fenség,
Észak-fok, titok, idegenség,
Lidérces messze fény,
Lidérces messze fény.

De jaj, nem tudok így maradni,
Szeretném magam megmutatni,
Hogy látva lássanak,
Hogy látva lássanak.

(*Sem utódja, sem boldog őse*)

A csodálat és félelem összetettségéből egyre inkább csak az önmagába zártság, a rabság élménye marad:

Magam vagyok
Nagyon
Kicsordul a könnyem.
Hagyom.
Viaszos vászon az asztalamon,

¹⁶ Németh G. Béla: *Az egyensúly elvesztése*. Bp. 1978. 10.

¹⁷ Uo. 10.

Faricskálok lomhán egy dalom,
Vézna, száználmas figura, én.
Én, én.
S magam vagyok a föld kerekén.

(Meddő órán)

— olvashatjuk Tóth Árpádnál. „De én most rab vagyok, most rab vagyok” — kiáltja keserűen Juhász Gyula a *Szabad hajók* c. versében. Az individuum menekülni akar önmagától — ez a kor íróinak egyik alapélménye:

Magam vagyok a poklom, az erem
Kész csatorna, hol forr a tüzes patak,
Futnék magamtól és nincs, nincs menekvés.

(Kosztolányi: *Én is*)

Magamtól kell remegnem egyre,
Futnék, de merre, hova térjek?
Az örvény zug minden eremben,
Tőlem ki véd meg?

(Juhász Gyula: *Örvény*)

Ady „magamtól távozó önmagamról” beszél a *Margita élni akar*-ban,¹⁸ Babits is ki akar törni „bűvös köréből” (*Lírikus epilógja*), Tábori Elemérje is önmagától menekül: „Nem fogok rágondolni: utazni fogok, menekülni, valóban önmagamtól...”.¹⁹

Gondolatmenetünkbe kapcsoljuk be Krúdyt is, hisz a személyiség kitörési vágya önnön rabságából teremti meg a 10-es évek magyar irodalmában az alteregók sokaságát, köztük talán a legjellegzetesebbet: Szindbádöt. Ady Margitája, Babits *Gólyakalifájának* Tábori Elemérje, Kosztolányi „szegény kisgyermeke”, Krúdy Szindbádja

¹⁸ Ady Endre: *Margita élni akar*. Bp. 1921. 76.

¹⁹ Babits Mihály: *A gólyakalifa*. Bp. 1968. 99.

„csak részben önarckép-alteregó, minthogy nem az alakmáson felfedezhető írói életrajzi mozzanatok szabják meg jellegét, hanem az emberi létezés művészi megragadása modern lehetőségeinek egyike”.²⁰

A Krúdy-Szindbádra is vonatkozik, amit Ady ír a *Margitában*:

E regényben még én sem én vagyok
S igaz csupán e furcsa mese lelke,
Valaki, ki tán én is lehetek.²¹

Orthontalanság

Az imperializmus korába fordult világban a művész nemcsak önmagát érzi börtönnek, ellenségesnek, hanem tehetetlennek érzi magát a külső erőkkal szemben is. Az élet, a világ teljessége helyett nyomasztó bezártságot érez. Babits írja:

„Minden bezárult, a világ egy szűk gömbölyű lyuk volt, szürke sűrű ködök és vizek és nagy bőségek iszonyú közepén, melynek tompa falaira furcsa és vad lelkek verdesték makacs, szenvedő, ügyetlen szárnyait.”²²

A bezártság és a végtelenség ellentéte szól Kosztolányi és Juhász Gyula soraiban is. Az előbbi így ír:

A föld szorít, s fölém végtelenül
tágul ki, mint egy kék üvegharang,
a végtelenbe nyúló kékes űr

(*Egyedül*)

S Juhász Gyula:

És bennem, mint a rab él a végtelen!

(*Az örök visszatérés*)

²⁰ Bori Imre: i. m. 70–71.

²¹ Ady Endre: i. m. 33.

²² Babits Mihály: *Odysseus és a szirének*. In: *Babits Mihály Művei*. Novellák. Bp. 1964. 87.

E bezártságból történő menekülés szándéka szüli az elvágódás motívumát, kapcsolódva a szecesszió nyugtalanság-érzetéhez. „Elvágom onnan, ahol bolygok” — írja Ady a *Kék tenger partján* c. versében. „Más vidékre vágyol innen” — mondja Babits (*Páris*). Kosztolányi így vall:

Hogy vágyom el innen, messzire
hol kanyarog a vonatok síne

(*A szegény kisgyermek panaszai*)

Juhász Gyula is hasonlóképpen ír:

A vágy nyílát úgy hordom én, s a távol
Honvágya fáj örökké, ó Uram!

(*Imitatio Christi*)

De Kaffka Margit hősnője is így kiált fel: „Messzi idegen világok, ismeretlen utak! . . . Ha elvinne egyszer valaki engem!”^{2 3}

Az elvágódás legfőbb iránya Párizs. Ady Párizs-versei ismertek, s a szakirodalom által is feldolgozottak. Most csak a *Margitából* idézzünk egy sort: „És Páris volt hazánk helyett hazánk.”^{2 4} Babits is ír a „Messze szőke Szajna partján” fekvő városról (*Páris*). Juhász Gyulának is álmai városa Párizs:

Életem pusztáján
Már roskadozom,
Pedig vár, vár reám
Napfényes orom,
Ó Párizs, ó Párizs,
Te messze, te szép,
Ó Párizs, ó Párizs
Meglátlak-e még?

(*Nosztalgia . . .!*)

^{2 3} Kaffka Margit: *Színek és évek*. Bp. 1955. 30.

^{2 4} Ady Endre: i. m. 20.

(A véletlenül múltott, hogy Szindbád „már több, gyermekes családját el nem szöktetett Párizsban, ahol majd ismeretlenül, elvonulva és szeretve élhetnek egymásnak, egymásért, és a kitűzött óra nem röppenhet el fecskeszárnyakon”²⁵ — de ez már egyben Krúdy mosolya is a Párizs-mítoszhoz.) Király István figyelmeztet rá, hogy a magyar művész otthontalanság-érzete csak részben kapcsolódik a századvég és a századelő külföldi íróinak esztéta jellegű kivándorlásaihoz, mely Párizsba vitte Rilket és Dariót, Alexandriába Kavafiszt, Angliába Henry Jamest s Eliotot, Rómába Ezra Poundot, társadalmi hitelét a néptömegek kivándorló nyugtalansága adja.²⁶ Király István e megállapítása a valóban esztéta jellegű élményből fakadó versekre is érvényes; az általános európai élmény- és érzetkörből fakadó versek mögött is ott kell éreznünk a kiváltó valóságtartalmat.

Ó mennyi város, mennyi nép.
Ó mennyi messze szép vidék!
Balsorsom milyen mostoha,
Hogy mind nem láthatom soha!

(Babits: *Messze, messze*)

Ó táj, Tahiti, Citere
Álmatlan álmok szigete,
Ó vágyam ligete:
Szent televény, velem rokon,
Be jó volna, túl gondokon
Heverni e homokon!

(Juhász Gyula: *Primitiva*)

Járok japán, olasz, muszka földön,
síró vizen és sívó szárazon.
Távolságok és sínek gombolyagja,
ölembe gombolyul a messzeség.

(Kosztolányi: *A szegény kisgyermek panaszai*)

²⁵ Krúdy Gyula: *Szindbád és a csók*. 63. (Krúdy: *Szindbád*. Szerk.: Kozocsa Sándor. Bp. 1975. A továbbiakban e kiadásra hivatkozunk.)

²⁶ Király István: *Ady Endre*. Bp. 1972. 228–229.

Egy ócska, furcsa térkép . . . s szembe ötlík álmom:
Könnyű hajóval jártam nagycsendű óceánon,
S banános szigeteknél suhantam el az éjjel.

(Tóth Árpád: *Reggel*)

Arra a kérdésre, hogy Szindbád miért utazik, Sötér István így válaszol:

„Ellentéte a korviszonyokkal, . . . jelenével: íme Krúdy néha oly külön: 'területenkívüliségének' magyarázata. Ez az ellentét fordítja művészetét a romantika felé is, mely meglehetősen időszétűtlenül támad fel alkotásaiban.”²⁷

Sötér helyesen látja meg a szindbádi területenkívüliség kialakulásának okát, de — véleményünk szerint — az nem a romantika felé irányítja Krúdyt, hanem azon írók közé, akik a 20. század elejének általános közérzetét, az otthontalanságot fejezik ki.

Mitosz

De a „Szindbád” név- és hősválasztást nemcsak az otthontalanság általános érzete hitelesíti, hanem az ellene való védekezés is kényszeríti az író a keleti mesehős feltámasztására.

„... ugyanaz az írói mozdulat jelenik meg, melyet világirodalmi szinten éppen akkoriban Joyce hitelesített, amikor regénye központi hőisévé Ulyssest tette, aki, akárcsak Szindbád, „hajós”. Krúdynak is örök képzet kellett, ebben a kor mitológia-igénye üzent, s ebből az üzenetből is a modern próza problematikájának a sűrűjére nyílik kilátás: az írói rendteremtés egyik lehetséges formája volt a készen kapott mitológiai életséma alkalmazása . . .”²⁸

Ahogy Babits írja a *Campagna* énekében:

²⁷ Sötér István: im. 166.

²⁸ Bori Imre: i. m. 46.

A múltban – örököt tisztelni küldi
az unt jelen és vonzza őt a rom.

Adynál is az örök képzet keresését kell látnunk a biblikus verseivel egyidejűleg jelentkező bibliai tárgyú novelláiban is (*Mária és Aina, Hiteles történet Pünkösdről*),²⁹ vagy az antik mítoszhoz kapcsolódó történeteiben (*A bizánci történet, Uzso-rás Khiron kertje, Thaiszok tavaszi ünnepe.*) Babits is az emberi 'örök' megragadásáért küzd korai novelláiban (*Mythológia, Mese a Dekameronból, Kezdődik Éliás testvér hiteles története*), mint ahogy a Szindbád megírásához hasonló írói attitűd éleszti fel *Gólyakalifát*, a másik ezeregyéjszakai mese-hőst.

A kor érzéseit leginkább kifejezni tudó hős, a hajós: Szindbád és Odüsszeusz. De nem a feleségéhez megtérő, nyugalmat találó görög hajós, hanem az állandóan elvágódó, a mindig újat, s teljességet kereső hős. Babits Odüsszeusza a szirének énekében véli felfedezni azt, amiért érdemes élni és meghalni – jelezve ezzel írója útkeresésének problematikus voltát is.

„És sokszor elnézett hajója rengő székéből a keserű tenger ködlő szirtjeire, és mindig keserű megbánás ült a lelkén. És többször így elment és visszatért, és egyszer, azt mondják, megint elment és nem tért vissza többet.”³⁰

Juhász Gyula hajósa is hasonlóan érez:

Odysseus, a ravasz és a bátor
Végignézett szomorú szigetén.

.....

S amíg eszébe jut szőkés hajával
Kalipso, a tündéri cimbora,
A lótuszevők álmatag világa

²⁹ Vö. Vezér Erzsébet: *Ady Endre*. Bp. 1977. 374.

³⁰ Babits Mihály: *Odysseus és a szirének*. i. m. 95.

Circé zöldszeme, feákok bora,
 A szirének bódító muzsikája
 És boldos és bátor kalandja mind,
 Szemébe tör sós könnyek tengerárja,
 És elsírat titokba valamit . . .

(Viszatérés)

Krúdy a Szindbád nevet – utaltunk már rá – az *Ezeregyéjszaka* meséiből vette, gyermekkorának kedves olvasmányából. Az első Szindbád-elbeszélések, az első öt út „még struktúrájában is az Ezeregyéjszaka Szindbádjához és történetéhez igazodik”.³¹ A novellák indító szituációja: Szindbád elszegényedése, pontosabban hogy volt gazdag és szegény is, erősen kapcsolódik az eredeti mese indításához.

„ . . . apám kereskedő volt, mégpedig a legelőkelőbb és leggazdagabb a polgárok közül. Még kisgyerek voltam, amikor meghalt, és rám hagyta a vagyont, az ingatlanokat meg a majorokat. Felnőttem és rátettem mindenre a kezemet, finom ételeket ettem, finom italokat ittam, fiatalemberekkel barátkoztam, finom öltözékekben cifrálkodtam, barátaimmal és társaimmal csavarogtam, és azt hittem, hogy ez örökké fog tartani, és hasznomra lesz. És ez így folyt egy jó ideig. Egyszer aztán mégis megjött az eszem: felocsudtam léhaságomból, és észrevettem, hogy e sok kincs – volt, nincs, a sok szép ezüst elszállt, mint a füst; s amim volt, elvándorolt”.³²

Az *Ezeregyéjszaka* hét utazásához képest a Krúdy-Szindbád 5 'igazi' utat tesz meg. Az okot keresve igazat kell adnunk Rónay Györgynek:

„ . . . miután írói fikciójának megszerezte a szindbádi leszármazás hitelesítését, az ezeregyéji (nála „sztambuli”) Szindbád helyébe észrevétlenül belopja Krúdy-Szindbádot, a mítosznak most más nincs szüksége az *Ezeregyéjszaka* kezességére: nagykorúsodott, kezekedik saját magáért.”³³

³¹ Rónay György: i. m. 124.

³² A 'tengerjáró Szindbád első meséje, vagyis az első utazás. In: *Az ezeregyéjszaka meséi*. Ford.: Honti Rezső. Bp. 1961. 438.

³³ Rónay György: i. m. 124.

Részekre hullott egész

„Minden egész eltörött” – kiált fel Ady 1909-ben s fogalmazza meg az új századba fordult világ emberének általános válságérzetét.

„... ember és ember, ember és külvilág feloldhatatlannak érzett ellentéte Ady költészetében jut el a legteljesebb, legátfogóbb és mégis megrázóan élményszerű gondolati általánosításig ... szava az imperialista világrend embertelenségének egészét átélő emberé.”³⁴

Az élmény áthatja az egész 20. századi irodalmat, s az általunk vizsgált időszak minden jelentős írójának szembe kellett néznie ezzel a gyötrő problémával. Mivel a szakirodalom kimerítően foglalkozott már a „törtség”-érzettel, magyar és világirodalmi tükröződését egyaránt vizsgálva, csak Juhász Gyulára utalunk, akinél 1905 és 1910 között a ’tört’ szó fő motívummá válik.³⁵

A régi gyermek játékaik törve,
A régi gyermek kertjei oda,
Régi szüretnek nem jön vissza őse,
Régi majális, hol van már bora?

(Szürkület)

Az új értékrend hiánya s a régiek korlátozott lehetőségei idézik elő a bizonytalanságot. „... valahogy nagyon is hirtelen változott meg a világ” – írja Kaffka Margit.³⁶ S ő fogalmazza meg – szinte tételszerűen –, mennyire szükségszerű ebben a labilis, értékvesztő korban az ember „szerepbe” kényszerülése:

³⁴ Tamás Attila: *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*. Irodalomtörténeti Füzetek 43. Bp. 1964. 98.

³⁵ Vö. még Juhász Gyula: *Nietzsche, Új Faeton, Vigília, Öreg költőnek, Magamhoz*.

³⁶ Kaffka Margit: i. m. 15.

„Ahogy a gyermek azt mondja: boltocskát játszom, vagy papát vagy tengeri vihart – úgy játssza belé magát a felnőtt ember is a célratörő, a szorgos, a léha, a szenvedélyes vagy a gyűlölködő szerepébe. Valamivel ki kell tölteni az időt; el kell hitetni magunkkal egy s más dologról egy időre, hogy az fontos. Mert különben egybekulcsolt kezekkel ülnénk az útszélén, s talán az volna a természetes – minden egyéb csak magahihe-tő fontoskodás.”³⁷

Az egészet, a teljes emberit keresik az írók, ezt már csak a Grószik, a Polyxena tantok, a Cencik hordozzák magukban.

Krúdy nem tételes író, s jogosan figyelmeztet Rákos Sándor, hogy ne dőljünk be kenetes hangjának.³⁸ A világ csonkaságának érzete Krúdnyál a stílus szintjén a legmegragadhatóbb. Krúdy autonóm írói világában különféle stílusjegyeket keresni nem vezethet érdemi eredményre: az impresszionista, szimbolista, szürrealista, szecessziós elemek együtt és elválaszthatatlanul vannak jelen az író munkáiban. Krúdy stílusával többen foglalkoztak már, vizsgálták különböző írói eszközeit; de hogy milyen írói üzenetet fejez ki, illetve próbál elrejtetni a maga különös, egyéni formanyelvével Krúdy, még további vizsgálatok tárgya lehet.

A *Szindbád*-történetek stílusának három tartópillére: a hasonlat, a színekdoché és a sajátos mondat szerkesztés. Kemény Gábor kitűnő stilisztikai tanulmányban mutat rá a Krúdy-hasonlat „külső redundanciájára”; arra, hogy „a redundáns hasonlatok révén nem tájékoztat, hanem atmoszférát teremt; nem szemléltet, hanem hangulati összképet ad; nem közöl, hanem sejtet; nem ábrázol, hanem kifejez”.³⁹ Rónay György is hasonlóan látja: „Minden, amihez az író hasonlít valamit, magával hozza hangulatának egész holdudvarát; minden egyes jelenség táguló körökben fodrozódik a végtelen-

³⁷ Uo. 5.

³⁸ Rákos Sándor: *A halhatatlan Krúdy*. In: Rákos S.: *Elforgó ég*. Magvető, Bp. 1974. 302.

³⁹ Kemény Gábor: *Krúdy képalakítása*. Nyelvtudományi Értekezések 86. Bp. 1974. 70–71.

ség felé.”⁴⁰ Abban, hogy Krúdynamál a hasonlított mindig ismeretebb a hasonlónál, vagy a hasonló teljesen ismeretlen, valójában a bizonytalanság munkál, a világ jelenségeinek megnevezhetetlensége. De a végtelenre állított „asszociáció-távolságban”⁴¹ ott van az írói igény is, hogy az összekuszálódott világban a bizonyosságot megtalálja. A véges és végtelen összeszikkasztása adja az író hasonlatainak különös hangulatát, igazi értékét.

A Krúdyval foglalkozó stílselemzések jórészt megelégedtek azzal, hogy a színekdochében az impresszionista művész írói eszközét lássák.

„Az impresszionista művész a szemléleti egész helyett részletbenyomásokat rögzít, színfoltokra és árnyalatokra bontja a látványt. Valami ilyesmire törekszik az igazi hangját végre megtaláló Krúdy is, ennek az érzékeny és gyöngéd pointilizmusnak pompás kifejezője a színekdoché” – írja Kemény Gábor.⁴²

Ebből fakadnak aztán az impresszionista s így a Krúdy-stílus filmszerűségét valló elképzelések, különösen Huszárik Zoltán kitűnő Szindbád-filmje után.

„... a szenéyliség egészét, a szemantikai szempontból elvont fogalmat kisebb és konkrét egységekre bontja fel. Az érzéki észrevevés szempontjából tekintetbe jövő (látási) elemek helyettesítik a szereplőket... Ez a módszer filmszerű.” – írja Herczeg Gyula.⁴³

Úgy tűnik azonban, hogy a még kialakulatlan filmi technika és Krúdy stílusa csak igen a felszínen érintkezik.⁴⁴ Krúdynamál a színekdoché nem a „film fortélyos eszközeinek” nyelvi vetü-

⁴⁰ Rónay György: *Az idő forradalma (Fejezet a magyar irodalom életrajzából)*. Magyarok, Bp. 1947. 6. sz. 424.

⁴¹ Vö. Balázs Béla: *A hasonlat metafizikája*. Nyugat, 1919. 404–414.

⁴² Kemény Gábor: i. m. 26.

⁴³ Herczeg Gyula: *A modern magyar próza stílusformái*. Bp. 1975. 109.

⁴⁴ A Szindbád-novellák filmszerűségéről vö. még Fekete Elvira: *A Szindbád varázsa*. Üzenet. 1975/5–6. 402–411.

lete,⁴⁵ hanem az író és kortársait leginkább érdeklő kérdés: a rész és egész problémájának feloldási kísérlete. Ugyanúgy a széttörtség-érzet megnyilvánulását kell látnunk a Szindbád-novellák stílusában, mint nyíltan megfogalmazva a kortársaknál. Ebben az ábrázolási módszerben valóban a „pars pro toto” az óhaj,⁴⁶ az elért eredmény azonban ’csak’ az Egész hiányának, a 10-es évek értelmi káoszának felmutatása.

A hasonlattól és a szinekdochétól elválaszthatatlan Krúdy mondatszövése. A mondatkígyóknak, „ennek az igaz jellemző stílusbeli sajátásnak magyarázata Krúdy impresszionizmusa”.⁴⁷ Szerb Antal is hasonlóan látta:

„Krúdy el-elveti az elbeszélés fonalát, végtelen kitérésekbe bonyolódik bele, megfosztja a regény szerkezetét a tűnő pillanat szépsége, az előadás édes és öncélú gyönyörűsége kedvéért.”⁴⁸

Az író indaszerűen kapcsolódó mondatkígyóiban ott az igény a világ teljességének, szépségének megragadására. A szélesen áradó mondatokban a logikai és grammatikai szervező elv hiánya, mely megghiúsítja ezt, nem ok, csak okozat, amennyiben a századforduló embere a világot nem látja, nem láthatja teljesnek: a szétesett világ darabjait habzsolja össze végtelen mondataiba Krúdy.

A stílus zeneisége, képeinek burjánzó gazdagsága rejti el előlünk Krúdy pesszimizmusát. Kevesen jellemezték szebben Szindbád költőjét, mint Kemény Gábor, aki „képekbe menekülő életnek” nevezte az író művészetét.⁴⁹

⁴⁵ Fekete Elvira: i. m. 403.

⁴⁶ Az impresszionista stílus „pars pro toto” elvéről ld. Radnóti Miklós: *Kafka Margit művészi fejlődése*. In: *Radnóti M.: Tanulmányok, cikkek*. Bp. 1956. 33.

⁴⁷ Prohászka János: *Krúdy Gyula stílusa és nyelve*. Magyar Nyelvőr, 1949. 16.

⁴⁸ Szerb Antal: i. m. 432.

⁴⁹ Kemény Gábor: i. m. 100.

Visszavágyódás a múltba

„1911-től, harminchárom éves korától már a teljesen kiforrott Krúdy áll előttünk, aki – bár nem vakította el sem a millenium nemzeti gögje, sem a 'boldog béke' csalóka napsütése – most mégis mintha behunyná szemét, hogy egy ideig a stílus káprázatával, romantikus ábrándokkal, biedermeier idillel, resignált, szétfoszló látomásokkal, őszi mélabúval és téli tűzpattogással, elsuhanó tájak, emlékek, szerelmek mámorával hárítsa el magától zilált, beteg korát, a közelgő háború rémét, az élet torzzá silányulását” – írja Szabó Ede, mintegy összefoglalva a Szindbádról alkotott irodalomtörténeti véleményyt.⁵⁰

Fentebb már szoltunk egyfajta múltidézésről, az emberiség évszázados, évezredes kultúrtörténeti hagyatékának felélesztéséről. De Krúdyt e romantika 'vádja' elsősorban hősenek – nevezhetjük talán így – a megélt közelmúltba való vágyódása miatt éri. Az 1910-es években harmincéves Szindbád gyermek-kora, ifjúsága, a nőekkel való első kapcsolata az 1880-as évektől a századfordulóig tartanak. Ezt az időszakot pedig a régi értékrend viszonylagos háborítatlansága és az a ritka és gyorsan elszálló történeti pillanat, melyet úgy hívnak, hogy „Béke”⁵¹ jellemez. Különösen visszatekintve van így, „a megrontásoddal megszépült varázs által”, egy darabokra tört, háborúba rohanó világból visszanézve. A menekülés szükségességét jelzik Ady sorai is:

– Barátom – szolt ez –, nincs itt kész még semmi,
Legokosann a Múlthoz visszamenni.⁵²

Király István írja Ady 1908–1912 között kibontakozó emléklírájáról:

⁵⁰ Szabó Ede: *Krúdy Gyula alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp. 1970. 95.

⁵¹ Halász Gábor: *Vázlat a szecesszióról*. In: *Halász G.: Válogatott írásai*. Bp. 1977. 501.

⁵² Ady Endre: i. m. 41.

„A jelen szomorúságára, megváltoztathatatlanságára esett itt a hangsúly, s nem a tűnt lángokra. Nem 'az élet prózaiságát és fájdalmait' feledtető Reviczky-féle 'titkos, békítő, édes keserv' tartozott hozzá ehhez a múltidézéshez, hanem éppúgy, mint a *Harminc év után*-t író Vajdánál, a *Vörös postakocsin* utazó Krúdynál vagy az 'eltűnt idő nyomában' járó Proustnál, az unt, üres jelen fölött volt valójában ez az emlékezés halálos ítélet.”⁵³

A szindbádi emlékezés bonyolultabb annál, hogy annak egyértelműen értéket őrző, megtartó erejéről beszélhetnénk. Szindbádnak valójában igen kevés az olyan emléke a múltból, amelyre nyugodt szívvel gondolhatna, s ne verné föl lelki ismeretét. Az emlékek megtartó ereje, állandó vonzása biztonságukban, megtörtént voltukban van, s így válik a negatív emlékezés is vonzóbbá Szindbád számára az unt, bizonytalan jelennél. „Igen, szembe kell tudnunk nézni a volttal legalább, ha már a jellel, a jövővel nem tudunk mindig” – vallhatná Kafka hősnőjével együtt Szindbád is.⁵⁴

Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy az 1911-es novellákban Szindbád az emberélet útjának felére ért, az érett férfi számvetésének idejéhez. Belső kényszer is hajtja hőünket, hogy szembenézzon eddigi sorsával. Hogy hogyan lett az életnek nekirohanó siheder Szindbádból megtört, unott, halni készülő férfi, arra Krúdy így válaszol: „A kulcs kétszer fordult a zárban és tíz esztendő iramodott el azóta.”⁵⁵ Ennek a tíz esztendőnek a felkutatására indul Szindbád, önként, vagy hívó hangra, hogy önmaga titkát felfedje.

Krúdy négy, összefüggő elbeszélést szentel Szindbád ifjúságú bemutatásának. A legfontosabbat már az első mondatban elárulja: „Abban az időben, mikor Szindbád sihederfiú volt, még sok minden másképpen volt elrendezve a földi tére-

⁵³ Király István: i. m. II. 271.

⁵⁴ Kafka Margit: i. m. 128.

⁵⁵ Krúdy Gyula: *A régi hang*. 91.

ken.”⁵⁶ Olyan házban nevelkedett, ahol évszázadok biztonsága uralkodott:

„A régi udvarház, ahol Szindbád felnevelkedett (Portobágyi és Ketvényi Nagy Sámuel felügyelete alatt) azon házak fajtájából volt, ahol száz esztendőnként egyszer ereszkedik meg az ablak vasalása. Mozdulatlanul, pompásan megmarad minden a maga helyén, a lakók úgy, mint a székek.”⁵⁷

Itt kapja meg Szindbád az ’útravalót’ az életre, a kétféle bölcsességet.

„Portobágyi a hagyományos gyakorlathoz akarja hozzászoktatni, a folytonossághoz idomítani akkor, amikor szükségesnek tartja, hogy Szindbád az úri korhelykedés, a cseléd- és parasztlányok szerelme földesúri élvezetének tudományába is beavassa . . . Ketvényi Nagy – az első nyugalmazott magyar színész – azonban az illúziókkal, az életet meg szépítő hazugságokkal is megismerteti.”⁵⁸

Szindbád két tanácsra emlékezik nevelőitől: Portobágyi úr bölcsességére: „Nem is igazi ember, aki bolondságokat nem követett el életében”,⁵⁹ és Ketvényi Nagy figyelmeztetésére: „Szindbád a másvilágon minden csókért, amit elmulasztott, ócska papucsot húznak az orrára”.⁶⁰ Bár kevésszer utal rá Krúdy, a hajós számára az igazi örökséget apja emléke jelenti. Az életunt halni készülő Szindbád apjára emlékezik vissza, aki halálos ágyán is ragaszkodott az élethez: „— A vagyonomat, doktor úr, csak egy hétig élhessek még . . .”.⁶¹ Mikor apjára emlékezik Szindbád, nemcsak önmagát szembesíti apjával; ebben az emlékezésben egy visszavonhatatlanul elmúlt világ szembesül a jelennek.

⁵⁶ Krúdy Gyula: *Egy régi udvarházból*. 66.

⁵⁷ Uo. 70.

⁵⁸ Fábri Anna: *Ciprus és jegenye. Sors kaland és szerep Krúdy Gyula műveiben*. Bp. 1978. 58.

⁵⁹ Krúdy Gyula: *A régi hang*. 91.

⁶⁰ Uo. 92.

⁶¹ Krúdy Gyula: *Szindbád álma*. 140.

Meg-nem-váltó szerelem

A Szindbád-értelmezések elfogadott ténye, hogy a hajós életében a nők játsszák a főszerepet, s az élményvilág e tekintetben „sokban rokon Ady lírájának gyötrő-gyötrődő érzékiségével, olthatatlan sóvárgásával”.⁶² Maga Krúdy igyekszik ezt leginkább elhitetni velünk. Egyetlen történetben sem feledkezik meg a nő-mítosz fenntartásáról:

„A nőket kereste mindenütt: erdőkbe utazva vagy a téli tájon nyaralva . . . Midőn céltalanul, ok nélkül utazott messzi tájak felé, ismeretlen szigetszágok világában titkon és igazán csak az idegen, eljövendő nőket leste szemével, a szívével.”⁶³

A szindbádi szerelem értelmezését nehezíti, hogy az elbeszélésekben a különféle idősíkok igen finoman és tulajdonképpen követhetetlenül szövik át egymást, s Szindbád nő-felfogása, szerelemképe ezek függvénye.

Szindbád és a nők kapcsolatában természetesen el kell vetnünk az olyan vulgáris értelmezést, mely szerint „egyedül a szerelmi vágy hajtotta, de nem ismerte az ösztönt emberiesítő, másokra figyelő érzést.”⁶⁴ Igazabb, mégha túlzottan általános is Mátrai László megfigyelése:

„A szerelem, mely minden időkben a realitás és irreálitás, a tapintható fizikum és a parttalan metafizikum klasszikus találkozhelye volt, természetesen szövi át- meg át Krúdy világának minden részletét. Nála igazzá válik a csalóka közhely, hogy az utazók értik meg leginkább az otthon örömeit, s a társalanoknak van a legtöbb mondanivalójuk a szerelemtől.”⁶⁵

⁶² Vargha Kálmán: i. m. 105.

⁶³ Krúdy Gyula: *Szindbád útja a halálnál* 58.

⁶⁴ Pásztor Bertalan: *Miért szép Krúdy Gyula „A hídon” című novellája?* Életünk, 1974/3. 265.

⁶⁵ Mátrai László: *Krúdy realizmusa*. Magyarok, 1948./1. 24.

Közelebb kerülünk tán az igazsághoz, ha különválasztjuk a nők vonzódását a hajóshoz: Szindbád vonzereje, „amit mégis magáénak mondhat, az csak valamely stratégia törmelékének tekinthető: néhány taktikai tudnivaló a szerelmi hódítás, a női lélek természetéről”.⁶⁶ De vajon egyszerű taktikai tudnivalókkal állunk szemben? „Egy szép, finom kultúra veszett ki idővel, . . . az asszonnyal bánás művészetét nem érnek rá megtanulni manapság!” – mondja keserűen Kaffka hösnője.⁶⁷ Szindbád ennek a művészetnek tudója még.

A hajós vonzereje tehát egy túlhaladt, de a nők részéről természetszerűen visszakövetelendő szerelmi magatartásban van. S mivel a széptevés már művészet Szindbádnál, képes arra, hogy a teljes szerelem, sőt a teljes élet igényét ébressze fel a nőkben. A harmadik út Lenkéje, egy vidéki körorvos felesége az „eltűnt, álombeli világról” akar emlékezni Szindbáddal való újbóli találkozásakor; az ötödik út virágáruslánya egyszeri találkozás után veti ki magát Szindbádért és annak hiányáért az ablakon.

Szindbád igényeket ébreszt a nőkben, de az igények realizálásában már nem vesz részt. Nem, mert a nők nem ébresztették föl a hajósban ugyanezt az igényt. Szindbád épít, alkot a nőkben; szerelmet ébreszt, a köznapi létnél egy teljesebb világot mutat föl, de utazásaikor visszatérve hozzájuk saját építésének romboló hatásával kell szembenéznie: eltorzult, kiszűrt életekkel, az életet önmaguktól eldobó nők emlékével. „De jaj, örömet nem érez, ki vesztett kincsét meg leli!” – írja Füst Milán.⁶⁸ Szindbád is minden megtalált-elvesztett kincsen önmaga hiányára ébred rá, arra a betöltetlen űrré, melyet ő hagyott utazásai során a női szívekben. A novellazáró nevetésekben, dörmögésekben e felismerés mellett másfajta érzés is munkál: az élet visszafordíthatatlanságának számbavétele. Még

⁶⁶ Fábri Anna: i. m. 68.

⁶⁷ Kaffka Margit: i. m. 27.

⁶⁸ Füst Milán: *Aladdin atyja sírjánál*. Nyugat, 1911. jan. 1. 46.

keseőbbé teszi ezt az, hogy az észlelt változás nem csupán a természet örök rendje, mely átalakítja az életet és a szerelmet, hanem a világ olyan fordulására való eszmélés is, mely előtt csak tehetetlenül, nevetve állhat Szindbád. Ezt a nevetést magyarázhatják Ady sorai is:⁶⁹

Tessék harcolni annak, aki tud
S aki nem tud, annak nevetni tessék.
A nevetés tán az egyedüli,
Mely fölment komoly, bolond merésektől.
Nagy rémeiket a napok most ontják:
Nevetni tessék vagy dobni bombát.

(Margita élni akar)

Szindbádnak, a hajósnek megadatik az, hogy vándorlásai, szerelmei során legyen egy hely, ahol megpihenhet. Majmunka az egyetlen nő, aki nem azért boldog, hogy Szindbád szereti, hanem amiatt, hogy szeretheti Szindbádot.

„... ismerlek, mintha én szültelek volna. Tudom, hogy mikor szerettél, mikor nem szerettél. Ez azonban az én szerelmemen nem változtatott soha. Én furcsa, magamnak is érthetetlen asszony vagyok. Beléd szerettem ezelőtt 10 évvel, és nyomban tisztában voltam vele, hogy ez most már így marad végig egész életemen. Még ha meghaltál volna, Szindbád, akkor sem felejtettelek volna el soha... Te nem láttál engem, de én mindig láttalak. Még mikor aludtál is, hosszasan elnéztem alvó arcodat, hogy kifürkészem az álmaidat. Ismerni akartalak, mert hiszen tudtam, hogy nélküled már nem élhetek.”⁷⁰

Majmunka kulcsfigura a *Szindbád*-novellákban. Alakjában Krúdy feloldási kísérletét adja a századforduló emberének problémájára. Majmunka nyugalma és erőssége az önmagán túlmutató, másra irányuló szeretetben van. Épp oly természetességgel áldozza fel kis vagyonát felelőtlen öccséért, mint ahogy Szindbádot szereti egy életen át. Majmunka szeretete – a „Te nem láttál engem, de én mindig láttalak” mondat erős

⁶⁹ Ady Endre: i. m. 69.

⁷⁰ Krúdy Gyula: *Szindbád álma*. 136.

biblikus felhangjával utal rá Krúdy – már a végső dolgokkal áll kapcsolatban.

Szindbádra mint a 10-es évek nyugtalan, az életben célt és értelmet kereső emberére is érvényesek az Ady *Margitájából* vett sorok.⁷¹

Van egy más fajta, ősi álmú ember,
Ki csupa cél és Cél felé rohan,
S kit fejbe sújt mégis minden elérés,
Mert célhoz érni vagy ostoba látszat
Vagy névkártyája a gálás Halálnak.

Szindbád célba érése is a halálban való célba jutás. Halálakor a hajós Majmunkát hivatja magához, s ő fogja le Szindbád szemét. Cél, halál, Majmunka így kapcsolódnak össze, s Majmunka alakja e végső összefogódásban nyeri el mélyebb értelmét.

Félelem, szorongás

„Egy problémát hord magában az ember. Ez a probléma: megküzdeni tudni az élettel, hogy úgy vegyük az életet, ahogy az van, és ne másképp. Az élet szörnyűségesen reális, reális az undorodásig. A probléma megoldása, úgy élni az életet, hogy ne vegyük észre éppen a legsötétebb oldalakat a létben. Szépet úgyis keveset láthatunk; a derű és a fény a legritkább. Itt-ott van egy kevés, egy nagyon kevés, és igen sokan csak távolról élvezik” – írja Krúdy egyik korai írásában.⁷²

Baránszky Jób László Krúdynak ezt az életfelfogását műveiben is tükröződni véli:

„Krúdynál bőségesen akadnak illogikus cselekedetek, de épp azok az élet logikájának legmagától értetődőbb jelei, és sohasem szorulnak

⁷¹ Ady Endre: i. m. 69.

⁷² Krúdy Gyula: *Tavaszi öngyilkosok 1895*. In: Krúdy Gy.: *Pesti levelek*. (Publicisztikai írások). Bp. 1963. 19.

magyarázatra, fölösleges elemezni őket . . . Krúdy örömét leli a valóság ellentmondásaiban, végtelen humánuma számára minden érthető.”⁷³

Szindbád is „az úgy vegyük az életet, ahogy van” nézőpontjáról próbálja elfogadni a valóság ellentmondásait. Ez az elv azonban csak akkor nyújtana sérthetetlenséget Szindbádnak az élettel szemben, ha önmaga kívülről szemlélné. De Szindbád védtelen, mert az életet nem tudomásul venni, hanem megérteni akarja; minden utazás egy-egy nekirugaszkodás az élet titkainak megértéséhez, s minden utazás vége menekülés az életelvhez: az élet olyan, amilyen. Megnyugvás helyett fokozódó hiányérzet, az érthetetlenség szülte szorongás lesz Szindbád osztályrésze.

Szindbád már első utazásakor „az unalom és idegesség elől” menekül a „ragyogó estéjű Budapestről”.⁷⁴ A céltalanság, unalom, idegesség a pesti élet jellemzője.⁷⁵ Krúdy és Szindbád ezzel még nem lépne túl az *Ősziké*től kezdődő nagyvárosellenességen. Krúdy avval lép be a 20. századba, hogy hőse számára nincs menekvés. Az emlékek, ahová menekülhet, csak addig rendelkeznek megtartó erővel, amíg szembe nem néz velük Szindbád, mert akkor már „rosszkedvű, lehajtott fővel kell búcsúzni tőlük”.⁷⁶ A külső világ is félelmet kelt: utazásai során egyszercsak úgy érzi, gonosz emberek üldözik, pisztolyát markolássza, és menekül a kisvárosból, mely pedig semmiben sem különbözik a többitől.⁷⁷ És fél attól, hogy egy elmúlt világ, ifjúkora, apja világa az ő szeme láttára fog végérvényesen

⁷³ Baránszky Jób László: *Szemponatok a Krúdy-jelenség megközelítéséhez*. Új Írás, 1975/7. 102.

⁷⁴ Krúdy Gyula: *Szindbád, a hajós*. 26.

⁷⁵ Ld. még: *Szindbád útja a halátnál*. 57.; *Szindbád és a csók*. 62.; *Szindbád titka*. 100.

⁷⁶ Krúdy Gyula: *A szerelem vége*. 99.

⁷⁷ Krúdy Gyula: *Hófúvásban*. 162–166.

összeomlani, az ő fejére esik az omladozó kőcímer,⁷⁸ önmagát és emlékeit is végleg eltemetve.

Szindbádnak állandóan szembe kell néznie a halállal. Nemcsak úgy, hogy akarva-akaratlanul részese vagy szemtanúja mások halálának, hanem mert a halálfélelem és a halálvágy állandó kísérője életének. Már serdült ifjú korában találkozik a halál érthetetlen kettősségével: misztikus voltával és brutalitásával. Az első utazáskor a halott kislány emléke megszépül, kiteljesedik, testből azonban „kellemetlen, csipős szag” árad.⁷⁹ Öngyilkos nők emléke kísérti és a halálnál tesz utazást.⁸⁰ Szégyenérzete, érthetetlensége és megdöbbenése, mellyel a nők halálát fogadja, nem az élő ember természetes megrendülése az elmúlással szemben. Ilyenkor saját boldogságkeresésének illúziórikus voltára döbben rá; önmaga halálfélelmeinek és vágyainak megvalósulását kell látnia minden halálban.

Ahová menekülhet szorongással és félelemmel teli önmaga elől, az nem az állandó csalódással végződő utazás, hanem a „megbomlott agyvelő és a zugva kalapáló szív” játéka.⁸¹ Szindbád újabb és újabb alakokba képzele bele magát, izgalmas és érdekes életekbe, csak önmagával ne kelljen szembenéznie. E féktelen játékban lesz nyilvánvaló Szindbád szerepválsága, az elme örült küzdelme vagy talán már csak játéka, hogy a kiteljesítő szerepet megtalálja.⁸²

A Szindbád-élmény: a világ, az individuum és a szerep egységének megbomlása a 20. század emberének kiteljesedő,

⁷⁸ Krúdy Gyula: *Szindbád őszi útja*. 146.

⁷⁹ Krúdy Gyula: *Szindbád, a hajós*. 29.

⁸⁰ Ld. *Szindbád második útja*. 37–42.; *Szindbád útja a halálnál*. 57–62.; *Szindbád titka*. 100–116.

⁸¹ Krúdy Gyula: *Duna mentén*. 117.

⁸² A szerep fogalmát Kulcsár Kálmán és Németh G. Béla értelmezése szerint használjuk. Kulcsár Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Bp. 1966. 538. és Németh G. Béla: *Az önmegszóllító verstípusról*. In: Németh G. B.: *Mű és személyiség*. Bp. 1970. 627–628.

alapvető élménye; s így lesz Krúdy hajósa „a modern magyar irodalom első igazi hőse”;⁸³ testvére és előfutára a század irodalmának a világban helyét nem találó, szorongó alakjainak.

Nyugtalanító állandóság

„... semmi sem változik a világon, még a pendelyes gyerek sem” – jut eszébe Szindbádnak nagyanyja mondása utazásai során.⁸⁴ Úgy tűnik, hiába a „kizökkent idő”, az élet túllép rajta, folytatódik szerelmei gyermekeiben, önmaga sarjaiban, Igazi bizonyítékot azonban az élet állandóságára a kisvárosok jelentik:

„Mintha századokról századokra semmi sem változnék a magyar vidéki életben. Az emberek kicserélődnek, de ugyanolyanok ülnek helyükbe. Mintha csak egy furcsa tréfa volna a születés, a halál, a mennyegző. Az ősök ülnek most is az asztalnál. Asszonyban, gyermekben ismétlődnek. A szélkakas forog a háztetőn, az eső, a vihar éppen úgy beköszönt, mint százesztendő előtt, és nem a nyugatról közeledő felhő, sem a messze elterülő mező nem látszik tudomást venni, hogy a százesztendő előtti ember ül az ablaknál. A hó leesik, a kályhákban ropog az erdei fa. A mostani házigazda éppen úgy dörzsölgeti össze a kezét a kandalló előtt, mint az Osapja. Egészen bizonyos tehát, hogy a falon függő, festett nagyapák és ósapák nem mentek el innen. Tavasszal az eleven gazda mögé állanak, és a fülébe sugják: repcét vess a Kállás mezőbe ... És aztán úgy is történik.”⁸⁵

Ezt az élményt erősítik a kisvárosok megállt toronyórái: olyan időt mutatnak, amilyen talán soha nincs.⁸⁶ A megállt óra – az óra, az idő múlása iránt Szindbád már ifjúkora óta vonzó-

⁸³ Bori Imre: i. m. 89.

⁸⁴ Krúdy Gyula: *Szindbád őszi útja*. 145.

⁸⁵ Krúdy Gyula: *Szindbád és a színesnő*. 155–156.

⁸⁶ Ld. *A hídon*. 53.; *Szindbád titka*. 101.

dik.⁸⁷ Az öröklét, az állandóság érzetét kelti benne is, mint Kosztolányinál.⁸⁸

... S a rozszant szerkezetből
e poshadt tétlenség börtönéből,
az öröklét nyugodt fuvalma megcsap.
Az óra áll, mindig hat óra van.

(Megállt az óra)

Hasonló jelentése van Krúdy másik fontos motívumának, a hónak is. Mindent fehérbe öltöztet, tisztának mutat, megőriz, mintha a természet védekezési reflexe nyilvánulna meg az elbeszélések állandó, sűrű hóesésében. De Szindbádnak rá kell döbennie, hogy amit a természet ily módon véd: az az elmúlás; a hó alatt sírok vannak, halottak fekszenek, az örök enyészetet fedi be vastag takaróval a hó.⁸⁹

A szindbádi magányosság természeti szinten való feloldására tesz kísérletet Krúdy a vidéki városok házainak példájával: „... vastag hóréteg alatt régi emeletes házikók húzódnak meg egymás mellett, mintha félnének a hidegben”,⁹⁰ „és a földszintes házak meglapulva menekültek a katona lábához ... És a házikók fehér és fekete bárányokhoz hasonlítottak, amelyek a vihar előtt összebújnak ...”,⁹¹ „... és a hófúvásban a régi házak olyanformán zárkóztak be, mintha ellenség közeledne a városhoz.”⁹² A feloldás itt is, mint a többi kísérletben, csak részben sikerül. Mert lehetne ellenpélda Szindbád magányosságára az apró házak összebújása, egyfajta közösségben

⁸⁷ Ld. *Az álombeli lovag*. 87.

⁸⁸ Az óra élményére ld. még: Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panasza*. 143.; Juhász Gyula: *Órák zenéje*. 145.

⁸⁹ Ld. *Szindbád titka*. 109.; *Téli út*. 169. és 171.

⁹⁰ Krúdy Gyula: *Szindbád, a hajós*. 26.

⁹¹ Krúdy Gyula: *Szindbád második útja*. 38.

⁹² Krúdy Gyula: *Téli út*. 167.

való feloldódás, ha a hasonlatokban nem kapna olyan erős hangsúlyt a kiváltó ok: a félelem.

Mintha az emberben és természetben egyaránt megbomlott harmóniát, a teljessé váló félelmet és szorongást tenné végérvényessé a hidak alatt álmosan futó Poprád is.*

OSZTOVITS SZABOLCS

KRÚDY ÉS A STÍLUSA

A STÍLUS HELYE KRÚDY MŰVÉSZETÉBEN ÉS KRÚDY HELYE A STÍLUS MŰVÉSZETÉBEN

„Legnagyobb alkotása: a stílusa?” Perkátai László Krúdy-könyvében ez a mondat nem kérdésként, hanem állításként fogalmazódik meg.¹ Pedig igencsak odakíváncozna a végére egy óvatos kérdőjel.

Azt természetesen badarság lenne kétségbe vonni, hogy a stílusnak kitüntetett fontossága van Krúdy életművében. Már Schöpfung Aladár megírta arról a bizonyos „gordonkahang”-ról, hogy „Ez a hang írásainak legfőbb szépsége”. Sőt ennyivel nem is éri be, hanem így folytatja: „Maga az írásának szépsége.”² Jó példája ez annak, miként torzul el, sőt válik hamissá egy alapjában véve helyes gondolat pusztán azért, hogy abszolutizálják. A stílus szerepének ez a többi struktúra-tényező rovására való mértéktelen túlbecsülése a későbbiekben is jellemzi az esszéisztikus Krúdy-irodalmat, amely mindig is

*Megjegyzés: Dolgozatunkban – mely 1979-ben íródott – a Krúdy-centenáriumra megjelent cikkeket és tanulmányokat már nem tudtuk figyelembe venni.

¹ *Krúdy Gyula*. Szeged, 1938² 86–7.

² *Nyugat*, 1933. I. 630.

szívesen elevenítette fel a „zseniális cigányprímás” képzetét,³ s ennek jegyében az ösztönös stílusművészt ünnepelte Krúdyban. Hevesi András szerint Krúdynál a „mellékesbe”, mindekelőtt a képanyagba vonul vissza a lényeg,⁴ Perkátai pedig — mint láttuk — a stílust tartja a legnagyobb Krúdy-alkotásnak. Így alakul ki az impresszionista kritikában egy „képekbe menekülő élet” mítosza, amely mindmáig kísért a Krúdy-értékelésekben.

Ezeknek a túlzó megállapításoknak magától értődően megvan a „racionális magvuk”, az tudniillik, hogy Krúdy alkotómódszerében a szokásosnál nagyobb szerep jut egy fajta *stilizálás*nak. Néhány évvel ezelőtt, a szegedi nyelvészkongresszuson Kanyó Zoltán tett említést azokról a retorikai transzformációkról, melyeknek révén az amorf mélystruktúra nyelvileg explicitált felszíni struktúrává alakul át.⁵ Krúdy e transzformációkat nagyobb mértékben működteti, mint a mindennapi nyelvhasználathoz közelebb álló stílusú írók (pl. egy Veres Péter). A stilizálásnak ez a megnövekedett fontossága a nyelvi funkciók közti arányeltolódásban is tükröződik: a kommunikatív funkcióról az esztétikaira, a referenciálisról a poétikaira tevődik át a hangsúly. Bekövetkezik a nyelv sokat emlegetett „átlátszatlanná válása”, amikor a közlemény önmagára mint nyelvi képződményre összpontosítja a befogadó figyelmét.⁶ Az esztétikumteremtő szándékkal nem „deformált”, a tartalmat mintegy észrevétlenül közvetítő köznyelvi szöveget közönséges ablaküveghez hasonlíthatjuk, amelyen át jól látszik a táj, de

³ Először ez is Schöpflinnél: i. h.; a cigányprímás-hasonlat dezorientáló, mert az ösztönösség mozzanatát túlhangsúlyozó voltáról vö. Tóth Dezső: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1978. 4. sz. 56.

⁴ Apollo, 1936. 272.

⁵ Jelentés az és stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Bp., 1974. 239.

⁶ A kommunikációs műalkotásmodellre 1. Jakobson: *Hang-Jel- Vers*. Bp., 1972^a 234–41; Markiewicz: *Az irodalomtudomány fő kérdései*. Bp., 1968. 63–4.

magát az üveget mint olyant külön nem érzékeljük (kivéve, ha „piszkos”, azaz ha nyelvtani vagy nyelvhelyességi hibák vannak a szövegben). Ehhez képest a szépirodalmi nyelv színes üveg, amely átengedi ugyan a külső valóságot, de ezt az objektív tartalmat sajátos fénytörésben, színezésben tolmácsolja. Felhívja magára a figyelmet, értésünkre adja jelenlétét.⁷ S a Krúdy-nyelv? Ez már inkább egy ólomkarikás üvegmozaikra (ha tetszik: chartres-i templomablakra) emlékeztet, mely elbűvöl szépségével, de egyáltalán nem látunk ki rajta.

Azt hiszem, ez az ablak-metaphora is megéreztet valamit azokból a veszélyekből, melyekkel a stilizálás eluralkodása fenyeget. Krúdy csábító, de roppant veszélyes útra lépett a tízes évek elején: megtalált egy stílust, amely végre csak az övé volt, de amely éppen szemkápráztató gazdagsága, pazar színei, megvesztegető muzikalitása révén hajlamos és képes lett volna arra, hogy „önmagán kívül mindent elnémítson”.⁸ Ekkor, a tízes évek közepének válságperiódusában bontakozik ki Krúdy művészetében a forma és a tartalom küzdelme. A *Palotai álmok*, a *Püder*, az *Aranykéz utcai szép napok*, a *Pesti nőrabló* stb. keletkezése tájt egy pillanatra úgy látszott, hogy a forma felülkerekedik a lényegen, s a Krúdy-próza öncélú dekorativitásba, l’art pour l’art szépelgésbe fullad. Csak a „pesti regények” (*Asszonyosságok díja*, *Hét Bagoly*, *Boldogult úrfikoromban*) megírásával jut túl Krúdy egyértelműen a formalizmus buktatóin. A fordítottja történt itt annak, mint amitől tartani lehetett: nem a tartalom silányult formává, hanem a forma szublimálódott tartalommal. A „kifejezés mint tartalom” Fónagy Iván-i formulája⁹ tökéletesen ráillik az érett Krúdy művészetére is, melyben az eredetileg pusztán külsődleges díszítőelemek (a külső forma tényezői) tartalomsugalló és struktúraszervező belső formává válnak.

⁷ Miklós Pál: *Olvasás és értelem*. Bp., 1971. 165.

⁸ Németh László: *Kiadatlan tanulmányok*. Bp., 1968. I. 90.

⁹ L. Telegdi Zsigmond (szerk.): *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Bp., 1972. 105. skk.

A stilizálás tehát nem csupán kísértés és korlát, de erőforrás is lehetett. A stiláris forma funkcióval telítődött („átfunkcionálódott”), végső soron egy szemléletmód kifejezésévé rangosult. Általános, minden írónál megtalálható funkciói, a szemléltetés, hangulatteremtés, sejtetés-anticipálás, önkifejezés, díszítés stb. mellé felsorakozott egy specifikus, csak Krúdyra jellemző funkció, az ún. dimenziótágítás is.¹⁰ A képi sík: a hasonló, ill. az azonos elem mintegy önállósul, többé-kevésbé elszakad hasonlítottjától (azonosítottjától), hogy térben és/vagy időben még egy kiterjedést adjon a szövegnek. Nemes Nagy Ágnes részletesen ír a költői képről szóló esszéjében (Kortárs 1978/9. sz.) ezekről az önállósuló hasonlatokról, melyekben a hasonló fontosabbá válik, mint a hasonlított, s ez által az „átbillenés” által a hasonlatanyag valósággal „túlnövi” aktuális tárgyát. Az ilyen típusú hasonlatban némiképp meglazul a kapcsolat a tárgyi és a képi oldal között: a lényeg a képi síkra költözik át.¹¹ Nemes Nagy Ágnesnek ezek az egyébként nem Krúdyra vonatkozó észrevételei is arra vallanak, hogy itt egy olyan kortendenciával állunk szemben, amely messze túlmutat az egyéni stílussajátságokon. Az már más lapra tartozik, hogy okvetlenül épp a szimbolizmusnak az ismérve-e, hogy a kifejezés (a kép) aránytalan önértékre tesz szert a kifejezendőhöz (valóságszegmentumhoz) képest, mint Gáspári László véli.¹² Azt hiszem, hogy talán Baudelaire, de legkésőbb Mallarmé óta általában jellemző az igazi költészetre, hogy a képek a *másképpen nem közvetíthető* tartalmaknak a hordozói,¹³ azaz a szemléltetés-ábrázolás-díszítés helyett a ki-

¹⁰ Vö. Kemény G.: *Krúdy képkalkotása*. Bp., 1974. 80–1.

¹¹ I. h. 1462–3; az, hogy „a lényeg átköltözik a képi síkra”, feltűnően emlékeztet Hevesi Andrásnak arra a már említett gondolatára, amely szerint Krúdynál a „mellékesbe” vonul vissza a lényeg; vö. 4. jegyzet.

¹² A *Krúdy-regény státusához*. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1978. 3. sz. 22.

¹³ Nemes Nagy Ágnes: i. h. 1466.

fejezés, sőt a sejtetés, a sugallás válik a domináns funkciójukká. E tekintetben nincs szignifikáns különbség a szimbolistáknak és mondjuk az avantgarde-nak a gyakorlata között. A lényeg az, hogy a hasonlat vagy még inkább a metafora valami olyan lelki ténynek a jeleként funkcionál a műben, amely tény más úton-módon (közvetlenül) ábrázolhatatlannak bizonyul. Hogy valamiképpen mégis megragad hassuk, erre szolgál a pszichikum tárgyiasításának (s tegyük hozzá: a realitás szubjektivizálásának!) az a módszere, melyet T. S. Eliot az objektív korrelatíva formulájával jelöl. A műben megjelenített valóságmozzanatok ennek megfelelően voltaképp nem azonosak önmagukkal, hanem egy sajátos „kvázi-szinten” helyezkednek el. Az író, amikor pl. egy tájat ír le, nem arra törekszik, hogy közlései dokumentumszerűen helytállók legyenek (amint ezt az „epikai hitel” klasszikus normái megkívánták), hanem egy „lelki tájat” rajzol elénk.¹⁴ A valóságosnak feltüntetett látvány (a „külső”) ekképpen szinte észrevétlenül válik „belsővé”, hogy azután ez a „belső” – a pszichikai állapot vagy folyamat – megint csak „külsővé” konkretizálódjék. Persze ez az „átlelkésített külső” már nem lehet azonos az eredeti, elsődleges értelmében tudomásul vett, „naiv külső”-vel. A költői képnek így elkerülhetetlenül túl kell mutatnia önmagán, többet kell jelentenie önmagánál. Rejtett kapcsolatok létesülnek vagy inkább lepleződnek le ily módon a „látszatvilág” és valamely mögöttes tartalom között: „Valami titkos és mély egység tengerén . . . egymásba csendül a szín és a hang s az illat”. Amiről azt hittük, hogy létünknek objektíve adott, kiismerhető terepe, arról kiderül, hogy nem egyéb hieroglifák halmazánál, melynek kihüvelykezésére csak költő vállalkozhat. Mégpedig olyan költő, aki felismeri a rejtett korrespondenciákat, aki ért a szimbólumok nyelvén.¹⁵ Krúdy prózájában is minden összefügg

¹⁴ Vö. Rónay György: *A nagy nemzedék*. Bp., 1971. 139.

¹⁵ A „correspondance-elv”-ről vö. Kelemen Péter: *A novellaelemzés új módszerei*. Bp., 1971. 33–49; *Jelentéstan és stílusztika*. Bp., 1974. 262–8.

mindennel, minden hasonlít mindenre, a körvonalak elmosódnak, a létezők identitása meginog, az ábrázolt világ elemei mintegy „egymásban szemlélik önmagukat”. Jól látja Fábri Anna, hogy a hasonlatok elburjánzása nemcsak írói modor Krúdynál, hanem egy világképnek, egy egyéni, de ugyanakkor nagyon is korhoz kötött szemléletmódnak a megnyilvánulása. „Minden bizonytalanná vált már a fiatal Krúdy szemében is: elveszítette egyértelműségét, önmaga is volt, de még inkább túlmutatott önmagán”,¹⁶ s mindez konkrétan és álombelinek (reálisnak és irreálisnak, hasonlítottnak és hasonlónak) egy fajta relativizálódásához vezetett.

Egy rövid hasonlatból sokszor valóságos képzuhatag tör ki, mint pl. a *Napraforgónak* ebben a részletében (Álmos Andor udvarol Evelinnek):

„Úgy hangzol bennem, mint a négermuzsika. (...) Esküvő van a cukorültetvényen, és a rabszolgák szájharmónikán fújják az orkánszerű tánczenét, amíg mindenki elveszti az eszét... Máskor magyar népdal vagy, Tisza mentén, holdvilágnál, halásztanyán, sebes szívvel, öngyilkos korszakban... A nagyapám keringője vagy vasárnap délután a zongoránál... Egércincogás vagy cirkuszzene. Egy végtelen üvöltés vagy, amely az örültek házából hangzik... Szerelem vagy.” (Bp. 1958. 419.)

Érdemes felfigyelnünk a tér- és idősíkváltások egyre gyorsuló ritmusára: néger rabszolgák → Tisza menti jelenet → a nagyapám keringője → egércincogás → cirkuszzene → az örültek házából hallatszó üvöltés, s végül az összefoglalás, mindennek lényege és közös nevezője: „Szerelem vagy.” E váltások-vágások szinte az épp ekkortájt Griffithtől kezdeményezett filmi montázstechnika eszközeivel érzékeltetik tér és idő dinamikus szimultanizmusát. A kortárs költészetből Apollinaire (*Égőv, Saint-Merry muzsikusa*) és Cendrars (*Húsvét New Yorkban*) neve kívánczik ide. Csodálatos, hogy mennyire szinkronban tudott lenni az „ösztönös” és elszigetelt Krúdy még az avant-

¹⁶ *Ciprus és jegenye*. Sors, kaland és szerep Krúdy Gyula műveiben. Bp., 1978. 38–9.

gardista világirodalommal is! (Persze itt aligha irodalmi hatásról, inkább az azonos korélményre való azonos reagálásról van szó.)

A „dimenziótágítás”-ra a másik példát egy Szindbád-novellából vesszük (*Szökés a halálból*, 1915.; a történet magva: Fáni, a „virágszál lábú asszony” Szindbáddal együtt akar öngyilkos lenni, de hajnalodik, s ő nappal már nem tud meghalni; kocsiba ül hát, és hazahajtat; az emlékezetes Szindbád-filmnek egyik legjobb jelenete volt ez):

„A könnyei bőségesen omlottak, mint a vetésre a meleg eső. Szinte zenéjük volt e könnyeknek, mint néha hallja az ember magános házbán a hajnali esőt muzsikálni, amelytől fénybe és ifjúságba öltöznek napzálltakor a fák, bokrok, háztetők.” (*Szindbád*. Bp., 1957. I. 198)

A komplex képet indító hasonlat első fele („A könnyei bőségesen omlottak”) még a cselekmény síkjához tartozik, igéje múlt idejű, megegyezik az elbeszélés alapidejével. Még a hasonlatot kibontó résznek is múlt idejű az első igealakja (*volt*), de azután, amint az alaphasonlatból újabb hasonlat sarjad ki, a múlt időből jelen időbe csap át Krúdy (*hallja, öltöznek*). A múlt idő → jelen idő „ugrás” az elidőtlenítésnek – Rónay György szavával: a *detemporizálásnak*¹⁷ – is eszköze, melynek segítségével a cselekmény objektív, reális, lineáris ideje a tárgyaknak asszociatív felidéződő „belső idejébe”, időtlen tartamába hajlik át.¹⁸ Az időélmény szubjektívizálódását, pontosabban: az időfolyamat szubjektív megélésének lehetőségét Krúdy éppúgy megérezte, mint a francia filozófus, Bergson (*Durée et simultanéité*, 1922.), csakhogy ő nem elméleti traktátusokban, hanem effajta képekben vallott róla. Az időszemléletük közti rokonságra igen szellemesen mutat rá Baránszky Jób László, aki ráadásul azt is észreveszi, mennyivel közelebb áll Bergson felfogásához a Krúdyé, mint a Prousté, s

¹⁷ Krúdy Gyula: *A hídon*. (Novellaelemzés.) Literatura, 1974. 125.

¹⁸ Szauder József: *Krúdy-hősök*. Újhold, 1948. 82.

mindezt le is írja, mintegy a közkeletű Proust–Krúdy-párhuzamok implicit cáfolataként:

„a bergsoni *élményidő*, a tartam, nem Proust ideje, aki mindent elemeire bont, és így a *mechanikus idő* oknyomozása fonálán tér hozzá vissza, . . . hanem Krúdyé, akinek közlésmódjában egy-egy élménypillanatba tömörül a múlt, és az élményben, ebben a művészi élményben, egyben mássá színeződve – csodálatosképpen először jelenik meg élményként.”¹⁹

Kár, hogy Dienes Valéria csak Babits esszéjéből fordított le a filozófusnak.²⁰ Bergson alighanem megörült volna egy Krúdy-novellának is . . .

A „megörökítő” jelen következetes alkalmazása révén²¹ a kép – esetleg, mint az előbbi példában, a képen belüli kép – mintegy „kiszigetelődik” a cselekményből. E kiszigetelt képecskéknek autonóm időviláguk van, melyben éppúgy telhet az idő hajnaltól napnyugtáig, mint a főcselekmény síkján: „néha hallja az ember magános házban a *hajnali* esőt muzsikálni, amelytől fénybe és ifjúságba öltöznek *napszálltakor* a fák, bokrok, háztetők”. Csakhogy ennek a kétféle időnek lényegében semmi köze sincs egyináshoz.

A metaforának is önállósulhat a képi síkja, hogy autonóm tér- és idővilágú külön kis történet kerekedjék ki belőle:

„Beteg, öreg s örült vagyok. Kiélt, vén kalap, amelyet valamikor félrecsapva viseltek az intézetbeli növendéklányok, végül a folyosón felejtették a szállodában, ahova robogva, zajongva, tébolyultan rohannak a diadalmas férfi karján . . . Az éjjeli őr megáll, s öreg botjával

¹⁹ Szempontok a Krúdy-jelenség megközelítéséhez. Új Írás, 1975. 7. sz. 98.

²⁰ Beszélgetés Dienes Valériával. Vitányi Iván tv-interjúja. Valóság, 1975/8. 88.

²¹ Erről vö. C. Brooks elemzését Keatsnek *Óda egy görög vázához* című költeményéről (*Strukturalizmus*. Bp., 1971. II. 75–89, kül. 86–7), valamint Kemény Gábor: *A költői képek funkciója egy Krúdy-leírásban*. Nyr., 1976. 417–9.

tűnődve forgatja a kalapot s benne az árvaházi vagy vakokintézetbeli számot... Csak vágylak, mint a napsugarat, melyet megfogni nem lehet.” (*Napraforgó*. Bp., 1958. 419)

A kalap-metaforából egy fanyar iróniával elbeszéltpompás kis história fejlődik ki a nők állhatatlanságáról, méltó a helyzethez és a szereplőhöz, Álmós Andorhoz, aki mindezt elmondja, s utána lankadatlanul folytatja udvarlását: „Csak vágylak, mint a napsugarat, melyet megfogni nem lehet.” A múltból a jelenbe való átcsapásnak (*viseltek, felejtették* → *rohannak, megáll, forgatja*) itt a megelevenítés a rendeltetése, csakúgy mint a szituációt remekül érzékeltető határozóhalmozásnak: „*robogva, zajongva, tébolyultan* rohannak a diadalmas férfi karján...”

A hasonlatok és metaforák „dimenziótágító” funkciójáról mondtak jól beleillenek abba a képbe, melyet Bori Imre kismonográfiája vázol fel a „Krúdy-effektusok” bővítő, háttérteremtő szerepéről.²² A Boritól *Krúdy-effektus*-nak elkeresztelt szövegalkotó eljárásnak az az újdonsága, hogy az „előtérben” pergő (pergő? Krúdynál inkább csak: csordogáló) eseménysorral párhuzamosan – a „háttérben” – apró részletek, mikrorealitások, képek, utalások stb. halmozódnak fel, s a szövegháttér éppoly fontos, nemritkán még fontosabb, mint az a rendszerint vérszegény cselekmény, melyet a novella vagy regény elmond. Gondoljunk pl. Rezeda Kázmér szerelmi bonyodalmainak, illetve az utolsó királykoronázásnak és Kisilonka Jácint pesti nőgyógyász szüzesség-helyreállító ügyleteinek a viszonyára a *Nagy kópé* című kisregényben! Vajon mi mond itt többet az akkori életről, a korról: az „előtér” vagy a „háttér”? Az események vagy az „effektusok”? Esett már szó a képek önmagukon túlmutató, önmaguknál többet jelentő funkciójáról. Nos, ennek a „többet mondás”-nak roppant hatékony eszközei azok a látszólag oly mellékes, „korfestő” vagy

²² *Krúdy Gyula*. Újvidék, 1978. 104–15.

„stiláris” mozzanatok is, melyeket Bori Imre a „szöveg-háttér” és a „Krúdy-effektus”, e sorok írója pedig a „dimenziótágító funkció” fogalmával próbál megragadni.

*

Krúdy Gyulát az egykorú kritika, de a későbbi esszék és tanulmányok nagy többsége is valamiféle „nagy magányos”-nak, „a tegnapok ködlovagjai” egyikének tüntette fel. E közfelfogást tükrözi és szentesíti a bevezetőben említett Schöpflin-nekrológnak ez a megállapítása is: „Ő maga volt a vezér a ködlovagok között.”²³ Igen jellemző módon *Ködlovagok* volt a címe annak az esszéketnek is, melyben Sötér István első, 1941-es Krúdy-tanulmánya megjelent. A „társatlanság” tényének túlhangsúlyozása éppoly félrevezető ködképpé vált a Krúdy-filológiában, mint a „homogén életmű” fikciója.²⁴ Krúdy ugyanis korántsem olyan magányos, besorolhatatlan jelenség, mint amilyennek rajongói csupa jó szándékból beállították. Nagyon is szinkronban van ő – mint láttuk – az egykorú világirodalommal, s megvannak az előzményei, a társai és az örökösei a magyar próza fejlődéstörténetében is.

Az érett Krúdy az európai irodalomnak ahhoz a vonulatához kapcsolódik, melynek újdonsága mindenekelőtt az epikai műnem szubjektívizálásában, líraibbá tételében nyilvánult meg.²⁵ Proust és Joyce hatalmas regénykompozícióiban az objektív ábrázolás mellett, sőt helyett egyre nagyobb lesz a jelentősége a szubjektív vallomásnak. A nyelvi jelnek Karl Bühlertől megkülönböztetett három fő funkciója: az ábrázolás, a kifejezés és a felhívás²⁶ közül a 20. századi prózában ebben a

²³ I. h. 631.

²⁴ L. *Valóság és varázslat*. Tanulmányok századunk magyar prózairodalmáról. Szerk. Kabdebó Lóránt. Bp., 1979. 114 skk.

²⁵ Vö. Egri Péter: *A költészet valósága*. Líra és lírizálódás. Bp., 1975.

²⁶ L. *Sprachtheorie*. Jena, 1934. 28–33.

változatában mindinkább a *kifejező* aspektus tesz szert vezető szerepre. (A klasszikus realizmusban az ábrázoló funkciónak, az avantgarde némelyik irányzatában, pl. az expresszionizmusban, valamint talán a szocialista realizmusban a felhívó oldalnak van primátusa.) A kifejezésnek ez a dominanciája megint csak a lírához közelíti az epikát, és szinte szükségszerűen idézi elő a sokat kárhozott „cselekménytelenséget”.

E világirodalmi háttér előtt kell most már megkeresnünk Krúdy helyét a magyar stílustörténetben. A rendelkezésünkre álló szakirodalom meglehetősen tarka, ellentmondásos képet mutat e tekintetben: vannak, akik a századvégi „preszimbolisták” csoportjához közelítik Krúdyt, mások a szecesszióval mint korstílussal próbálják jellemezni költői nyelvét, végül akadnak olyanok is, akik Horváth János nyomán „stílrómantikát” meg „nyugatossgot” emlegetnek. Bródy és Szomory Dezső neve éppúgy szóba kerül, mint Loviké vagy Kaffkái, sőt a háború előtti Mórícze. Vargha Kálmán inkább a Nyugat előtti korszakhoz, Kiss József és A Hét táborához köti,²⁷ Szabó Zoltán²⁸ és Herczeg Gyula²⁹ az *impresszionisták* körében jelöli ki a helyét.

E hipotézisek közül a legutóbbinak kell a legnagyobb figyelmet szentelnünk, mivel aránylag még ez van a legrendszeresebben kidolgozva, ide értve a konkrét példákkal, elemzésekkel való dokumentálást is. Az impresszionista Krúdy-stílus jellemvonásai Herczeg Gyula tanulmányai és könyve alapján nagyjából a következőképpen sorakoztathatók fel: a vizualitás uralma, a külsőből a belsőre való következtetés, apró részletmegfigyelések halmozása, laza, széteső, nem erősen szervezett, inkább mellérendelő jellegű mondatkonstrukciók stb. Mind ebben nagyon sok az igazság, bennem mégis időről időre kételek merülnek fel afelől, hogy *csakugyan impresszionista-e*

²⁷ ItK. 1971. 593–9.

²⁸ *Kis magyar stílustörténet*. Bukarest, 1970. 261–3.

²⁹ *A modern magyar próza stílusformái*. Bp., 1975. 87–114.

Krúdy stílusa. Szerintem vagy ki kell tágitani az impresszionizmus jelentéskörét, hogy a Krúdy-jelenség mindenestül beleférjen, vagy pedig az impresszionizmuson kívül egyéb szempontokat is figyelembe kell venni. Számot kell vetnünk ugyanis a besorolásnak ellentmondó tényekkel, mozzanatokkal is. Vegyük szemügyre például a *képbőséget*, mely rendszerint az első helyek egyikén szokott szerepelni a Krúdy-stílus impresszionista voltának bizonyítékai között. Az impresszionista stílusra valóban jellemző a szemléletes látványrögzítés, a nyelvi képekben való tobzódás. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy egy szóképekben és hasonlatokban bővelkedő stílus szükségképpen impresszionista is. Tanulmányoznunk kell ugyanis a képek funkcióját, a szöveg összefüggésében kitapintható rendeltetését, s csak ezután dönthetjük el, hogy az illető stíluselemek az impresszionista típusú nyelvművészet megnyilvánulásai-e vagy sem. Ebből a szempontból nem a mennyiség, hanem a funkcionális irányultság a mérvadó. Hiába van Krúdynam sok kép, ettől még nem lesz impresszionista, ha ezek a képek nem a szemléletiség, hanem a hangulatiság, nem a közelítés, hanem a távolítás szolgálatában állnak.³⁰ Gondoljunk pl. Krúdynam nem éppen ritka „redundáns” hasonlataira! Ezek vagy ismertebbet hasonlítanak: kevésbé ismerthez („A hölgy nyakán *igazgyöngyök* fehérlettek, mint a távoli felhős, nyugati égen eltűnő *kócsagmadarak*”; *Éji zene*. Bp., 1961. 154), vagy konkrétat elvonthoz („Fenn, messze a nádasok felett, ahol oly üres a levegő, mint a világ végén, egymagában mereng egy ismeretlen *madár*, mint a földi élet *céltalansága*”; *Napraforgó*. Bp., 1958. 427). Az utóbbi típust Nemes Nagy Ágnes *absztrakt hasonlatnak* nevezi, és az abszurd felé

³⁰ Nemigen hagyható figyelmen kívül, amit ennek kapcsán Nemes Nagy Ágnes a *szimbólumról* mint „másodlagos absztrakció”-ról ír: „... kiindulásában megérzéskítő, konkretizáló ugyan, de éppen akkor, amikor már valóban szimbólummá válik, újra csak *elveszti érzékletes mivoltát, és jellé lesz, menthetetlenül*” (i. h. 1465; én emeltem ki K. G.)

mutató stiláris jegyként tartja számon.³¹ Ide vonhatók az alanyához és tárgyához képest is metaforikus predikátumú hasonlatok („Úgy *topogott* a tél, mint az örökkévalóság”; *Jockey Club*. Bp., 1964. 137) is. Nemes Nagy Ágnesnek már említett esszéje utal rá, hogy a modern költői képben egyre nagyobb a távolság a hasonlat két pólusa között. A hagyományos retorikából ismert „tertium comparationis” egyre tágasabbá válik, egyre áttetszőbb éter tölti ki.³² A hasonlat két sarka közti távolság addig-addig növekszik, míg végül elszakítja a hasonlóság fonalát.³³ A tertium comparationis „eltűnése” folytán megjelennek az ún. *azonosító hasonlatok*,³⁴ amelyekben tehát a hasonlat két eleme, az alany és a tárgy (a hasonlított és a hasonló) már nem is igen hasonlítanak egymásra, inkább csak a képzettársítás önkénye azonosítja őket. Az ilyenfajta képek *nem* az impresszionista érzékenyséű, szemléletes látványrögzítésnek az eszközei. A hasonlóság megszüntetése a hasonlatban már egy újabb stílustörekvésnek – nevezzük is nevén: a *szürrealizmus*nak – a beköszöntét jelzi. A szürrealista költő arra törekszik, hogy lerombolja a megszokott asszociációs mechanizmust, de helyette létrehoz egy másikat, az álmét, a szabad asszociációét, a lelki automatizmusokét.³⁵ E szürrealistának mondott fordulatról nagyon is eszünkbe jut Krúdynak oly sokszor a múlt századhoz, a „biedermeier” édeskészséghez, de legalábbis a századvég és a századelő szecesz-sziós modorosságaihoz társított írásművészete.

A *halmozást* is az impresszionista stílusjegyek közé szokták sorolni. Krúdy írásaiban csakugyan egymást érik a szó-, szerkezet- és tagmondathalmozások: az író láthatóan kedvét leli az innen-onnan összehordott valóságszegmentumok „ömlesztésében”, az extenzív totalításra törő, pointillista technikában.

³¹ I. h. 1464.

³² Uö. 1469.

³³ Uö. 1473.

³⁴ Vö. Kemény G.: *Krúdy képkalkotása*. Bp., 1974. 74–6.

³⁵ Nemes Nagy Á.: i. h. 1473.

Példaként a *Zöld Ász* (1930.) első három bekezdéséből idézünk:

„Máilott rókagallérok, kísértetiesen elrongyosodott köpönyegek, madárjlesztő vékony lábszáraihoz idomult nadrágok, fakult, csurgó régi zsúptető ereszéhez hasonló bajuszok, lelkiismeretfurdalásos, ritkult szakállak, pókhálósan pislogó szemek, őszi széllal és köddel csimbókozott üstökök, gombjavesztett mellények, hervadt falevélkék, összezugorodott nyakkendők és ércetlenül kongó pincehangok hazája, molyette Tabán! – itt történt meg az a csoda, hogy Kuvik dalfűzér-árus fogadalmat tett, hogy többé egyetlen korty bort sem enged le gégején önszántából.

Torkonakadt sóhajtáshoz hasonló kéményfüstök, föld alatti, tetszhalottéhoz hasonló nyögések, a varrógép pergésébe fulladt zokogások, holdvilágnál született csalékony és a nappali világosságnál hirtelen megöregedett s tehetetlen álmok, nevüket is elfelejtett bánatok, céltalan csavargások és még céltalanabb üldögélések hazája, Tabán! – itt történt, hogy Mariancsics Lenke (...) egy napon lemondott arról, hogy a korcsmákat látogassa, keserűnek és ostobának nevezte a bort.

Hegyek kanyargó és kiismerhetetlen végzetű utcák, már csak botlásra való kapuküszöbök, megbetegedett ajtók, amelyek szinte leestek helyükről, amint idegen kéz nyúlt hozzájuk, nagymamák és még régebbi emberek idejében új szobabútorok, fájdalomra soványodott kanapék, köszvényes székek, régi arcokat mutogató, himporukat veszített tükrök, kutyafarokhoz hasonló csőrű teásibrikék, orvosságoktól megsárgult poharak, megöregedett, gyermekeket ábrázoló szentképek, vénasszonyok guggolásában ugrándozástól elszokott bolhák, elkeseredett, sánta, agg kakasok, éjjelente bizonyára a síri enyészet módjára porló udvarok, halálosan fáradt kőolaj-lámpák, nevezetességüket, szépségüket, bókokra érdemességüket régen felejtett női kontyok, közönytől megsárgult, foszlott kötélén hintázó női ingek, felvágott nyelvüknek többé semmi hasznát nem vevő Mátyás-madarak, a szerelmi éj varázsának ismerete nélkül imakönyvetűvé törpült asszonyok, már gyermekkorukban megbabonázott és hóbotosságban megvénült férfiak, a tavaszonként sem énekelgető aranyos töklincék és kékbegyű zenérek, a harisnyakötőjükre már zárdanövendék korukban se ügyelő szüzek, folyóvízzel hasztalan álmódó, kisbaba nélkül maradt menyecskék és kék hivatalos kabátjukra kísértet-lepedőt teregető altisztek hazája Tabán! – itt történt, hogy a lakosságnak egy része (...) fogadalmat tett, hogy bort és egyéb szeszes italt többé nem fogyaszt” (*Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. Bp., 1965. I. 569–70).

A pusztulásra ítélt városrész különleges hangulatát hatalmas terjedelmű mondatrész-halmazokkal próbálja érzékeltetni Krúdy. De vajon szemléletes látványtükrözés, impresszionista felszínhez-tapadás vagy akár békaperspektívájú „kisrealizmus”-e ez? Szerintem nem, vagy nemcsak az! Plaszticitás helyett irreálissá oldással van itt dolgunk: a látszólag szemléltető funkciójú részletezés – épp túlméretezettségével! – végső soron kísérteties atmoszférát teremt. A halmozás ebben a szövegvilágban a realitástól való eltávolításra, elidegenítésre szolgál (az elidegenítést nem a brechti „Verfremdung”, hanem az orosz formalista „osztranyenije” értelemben véve). Az objektív valóság törmelékeinek mértéktelen felhalmozása paradox módon nem reálisabbá, hitelesebbé teszi az elénk táruló látványt, hanem ellenkezőleg: irrealizálja – Baránszky Jób László kifejezésével: „valótlanítja”³⁶ – azt. A halmozó előadásmód következtében elemeire bomló tájkép vízióvá, lelki folyamatok kivetülésévé válik: ami impresszionizmusnak látszott, *szürrealizmusnak* bizonyul. A Krúdy-műnek arról a harmadik, legmélyebb, legrejtettebb rétegéről van itt szó, amelyet Szabó Ede egy vázlatában roppant találóan démonikusnak nevez.³⁷ Őszerinte a Krúdy-prózának három rétege van: egy *romantikus-idillikus-impresszionista*, egy *ironikus-kritikus-realista*, s e kettőnek összeszikkasztásából csap ki a „démonia”, a Krúdy-világ mélyrétegének üzenete. Az első szinthez tartozik mindaz, ami Krúdyban lírai, a másodikhoz, ami epikus, a harmadikhoz, ami drámai. Nyilvánvaló, hogy a jelzett szürrealisztikus mozzanatok a harmadik, „démonikus” rétegnek a stílári megnyilvánulásai. Szabó Ede maga is beszél „komoran ditirambikus, sokszor *szürrealista* metaforazuhogás”-ról.³⁸ Pontos jellemzése ez az előbbi *Zöld Ász*-részletnek, noha nem arról íródott. Az efféle „Krúdy-litániák”

³⁶ Krúdy és Proust. Híd, 1965. 1430.

³⁷ *Ábrándok és démonok. Krúdy Gyuláról.* Új írás 1978/10. 65–70.

³⁸ I. h. 67 (én emeltem ki K. G.).

világirodalmi párhuzamaként a francia szürrealisták „écriture automatique”-járá utalhatnánk. Persze Krúdynek ezek a szinte „önmagukat író” felsorolásai nemcsak André Bretonék munkamódszerével, hanem Proust asszociatív időszerkezeteivel. Joyce tudatáram-technikájával, sőt akár Juhász Ferenc, García Márquez vagy Jerzy Andrzejewski „nonstopszövegei”-vel is rokoníthatók.³⁹ E parttalan mondatáramok az asszociációs folyamatot próbálják modellálni, de a reális részletmegfigyelések összegeződéséből végül is a különösség, sőt az abszurditás érzése szűrődik le az olvasóban.

Tehát nem impresszionista, hanem szürrealista a Krúdy-stílus? ! Eszem ágában sincs ilyesmit állítani. Bonyolultabb kérdéskör ez annál, hogy sem efféle be- és átskatulyázásokkal letudhatnánk. Mindössze arra próbáltam meg felhívni a figyelmet, hogy ebben a maga egészében mindmáig feltáratlan, szivárványos gazdagságú életműben vannak a szürrealizmus felé mutató tendenciák, szürrealisztikus nyomok is. Ezzel egyébként korántsem jelentek ki valami merőben újat vagy szokatlant. A Krúdy-szakirodalom már eddig is felfigyelt – ha szórványosan is – a Krúdy-stílusnak szürrealista vagy legalábbis afelé tendáló mozzanataira. Már Szabó Zoltán *Kis magyar stílustörténete* is nyitva hagy egy kiskaput egy árnyaltabb besorolás számára ezzel a félmondattal: Krúdy „nem áll távol a szürrealistáktól sem”.⁴⁰ Baránszky Jób László egy 1975-ben publikált cikkében „a magyar szürrealizmus” reprezentánsaként méltatja Krúdyt: „Rudnay álomkoloritja Krúdyé, a magyar szürrealizmusé, amelyben az eleven embereket semmi sem különbözteti meg az árnyaktól.”⁴¹ Bori Imre új könyvének is

³⁹ Vö. Károly Sándor: *A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben*. In: *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Bp., 1979. MNyTK. 154. sz. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 27.

⁴⁰ I. m. 263.

⁴¹ Új írás 1975/7. 96.

az az egyik vezérgondolata, hogy Krúdy a húszas évek elején az összegezés munkáját egészen modern eszközökkel, többek között egy szürrealisztikus világábrázolás keretében kívánja elvégezni (mindenekelőtt a Boritól „bécsi”-nek mondott regényekben: a Vak Bélában, a Nagy kópéban és az Őszi versenyekben).⁴² Megvan ennek a törekvésnek a stílári vetülete is: Molnár Zoltán a Magyar Nyelvőrben *A helyettes halott* című novella elemzése kapcsán egy realista és egy szürrealisztikus vonal kettősségéről ír.⁴³ Az 1919 utáni Krúdy-stílust lényegében ennek a két párhuzamosan futó tendenciának a küzdelme határozza meg. Az előbbi termi meg az igazi remekműveket (*Hét Bagoly*, *Boldogult úrfikoromban*, *Az élet álom*), de a szürrealista kísérletezésnek is olyan gyümölcsei vannak, mint a megrendítő *Purgatórium* vagy a torzó mivoltában is lebilincselő *Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban* (nem is beszélve Krúdynak mindmáig legolvasottabb művéről – az *Álmoskönyvről*). Az elemzés tárgyául választott elbeszélést, *A helyettes halott*-at egyébként „preszürrealista” írásnak minősíti Molnár. Talán nem érdektelen megjegyeznünk, hogy az ugyanabban az évben keletkezett *Asszonyások díjában* (még) együtt, dialektikus egységben van meg ez a két ellentétes stílustörekvés, a reális és a szürreális. Már csak ezért sem indokolatlan, hogy ebben a regényben szintézis-művet lássunk.⁴⁴

Persze túlzásba is lehet vinni a szürrealizmus hangoztatását Krúdyval kapcsolatban, amint ezt pl. Udvarhelyi Dénes teszi, aki egy történelmi tárgyú elbeszéléseket és publicisztikai írásokat tartalmazó kötet utószavában már a *Hét Bagolyt* és a *Boldogult úrfikorombant* is Krúdy szürrealizmusának vagy

⁴²l. m. 183–4.

⁴³Szürrealisztikus képek Krúdynak „*A helyettes halott*” című novellájában. Nyr. 1976. 296.

⁴⁴Fülöp László (Tiszatáj 1978/10. 78–86) Krúdy „mélyvilágának” feltárulásaként elemzi.

legalábbis egy „szürrealisztikus útkeresés”-nek a példáiként említi.⁴⁵ (Csak érdekességképpen jegyezzük meg, hogy 1954-ben Sötér István épp ezen a két regényen demonstrálta Krúdy Gyulának realista voltát . . .⁴⁶)

Befejezésül még csak ennyit, összefoglalásul: a „pointillista” halmozás, a képszerű látásmód és a lazán mellérendelő mondatépítkezés mint tipikus stílusjegyek csakugyan megvannak Krúdynál, *de funkciójuk túlmutat az impresszionizmuson – egy par excellence 20. századi modernség felé.*

KEMÉNY GÁBOR

KRÚDY KÉPSZERŰ ÁBRÁZOLÁSÁNAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE A VÖRÖS POSTAKOCSIBAN

Mielőtt stilisztikai elemzésünkhöz kezdenénk, néhány elméleti kérdést feltétlenül érintenünk kell.

Az irodalmi mű olyan elemeket is tartalmaz, amelyek nem kizárólagosan irodalmiak. Ilyenek az elbeszélés, a történet, a tartalmi kivonat, vagyis mindaz, amit a filmmel kapcsolatban diegezisnek nevezhetünk. Különféle művészetek rendelkezhetnek a diegetikus formával. Az irodalom azonban ezen kívül olyan specifikus elemet is tartalmaz, amely azt kifejezetten meghatározza. Ez pedig a nyelv.¹

Ebből következik, hogy az irodalmi mű egészéről alkotott kép nem lehet teljes nyelvészeti-stilisztikai elemzés nélkül. A nyelvi-stilisztikai jellegzetességek feltárásának mellőzésével csak afféle megállapításokig juthatunk el a műelemzésben,

⁴⁵ *Az utolsó várkisasszony.* Bp., 1978. Utószó. 541–2.

⁴⁶ *Hét Bagoly – Boldogult úrfikoromban.* Bp., 1954. Bevezetés.

¹ R. Barthes: *A retorikai elemzés.* Helikon, 1977/1.

amit az azonos színvonalú művek nagyobb részéről egyaránt el lehet mondani. Az ilyen általános értékelések vajmi keveset mondhatnak a műalkotás esztétikai értékeiről, művészi felépítéséről. Nem véletlenül kapott manapság olyan nagy hangsúlyt a stilisztikai analízis fontossága, hiszen a műalkotásban még a legkisebb nyelvi elemnek is nyomatékos szerepe lehet, ugyanakkor egy-egy feltűnő stílusjelenség teljesen közömbössé válhat az adott mű felépítése szempontjából.² Ez azt jelenti, hogy a nyelvi eszköznek nincs objektíve állandó stilisztikai értéke. Nem illeszkedik változatlan funkcionális szerepben a műbe, fontossá vagy kevésbé jelentőssé csupán a műalkotás kontextusában válhat.³ A stilisztikai elemzésnek ezért úgy kell behatolnia a mű esztétikai rétegeibe, hogy vegye figyelembe a szövegösszefüggéseket, s jusson el az eszmei-tematikai vonatkozások felderítéséig. Így készítheti elő az irodalomtudomány számára a teljességre törekvő vizsgálódást.⁴

Tudjuk, hogy a mű az egymással szorosan összetartozó faktorok rendszere. A mű tartalma és stílusa kölcsönhatásban van egymással. Egy-egy tényezőnek a többihez való viszonya határozza meg végül is azt a funkciót, amit a mű egész rendszerén belül betölt. Egyetlen irodalmi rendszer sem jöhet létre a stílusformáló tényezők békés kölcsönhatásaként, hanem egynek vagy egy-egy csoportnak kiemelésével, uralkodóvá tételével, a többiek funkcionális alárendelésével, illetve árnyalásával. De az alárendelt tényezők sem hagyhatók figyelmen kívül, mivel másodlagos szerepükkel is motiválják a domináns elemeket.⁵

² Jan Oravec: *A prózaelemzés problémái*. In: *Jazyk a styl modernej prózy Vydavatelstvo Akademie*, Vied Bratislava 1965. 66–73.

³ Egnen Pauliny: *Mégegyszer az irodalomtudományi és a nyelvészeti elemzésről*. In: *Jazyk a styl modernej prózy Vydavatelstvo Slovenskoj akademie vied*, Bratislava, 1965.

⁴ Jan Oravec: i. m.

⁵ Tinyanov: *Az óda mint szónoki műfaj*. Helikon, 1977/1.

Minden bizonnyal *A vörös postakocsi* az első regény irodalmunkban, amely gyökeresen szakít a hagyományos regény-ábrázolással. Cserbenhagyja a lineáris cselekményszöveget. A mese vékonyan csörgedez, elágazásokat, kitérően alkot, holtágakba fullad. De annál gazdagabbak a részletek, az elsorvasztott cselekmény tárgult szituációknak adja át a helyét.⁶ Ezekben sem a pontos leírások a fontosak, hiszen az író sokkal inkább a környezet hangulatát ragadja meg. Az alakrajz sem hagyományos, mert hiányzik a jellemfejllesztés, még a fontosabb szereplők is időtlenítve jelennek meg. Az író láthatóan nem fűti afféle ambíció, hogy a regény hőseiről és környezetéről egyetemes érvényű információt adjon. Ebben az ábrázolásban jelentősen megnövekedik a képies elemek szerepe.

A képszerű eszközök közül – a mennyiségi arányokat és a formai változatosságot tekintve egyaránt – a hasonlatoké a vezető szerep. Ez magától értetődőnek látszik, hiszen a hasonlat lazább szövete jól megfelel a prózai nyelv állapotának. A stilisztika ugyanis általában úgy kezeli a hasonlatot, mint a lazított képalkotás eszközét. A hasonlat esetében névátvitel valóban nem történik, hiszen mindkét eleme külön, önállóan is hat. Mihelyt az író, a költő sűrítettebben, tömörebben akarja magát kifejezni, helyette metaforát alkalmaz. E felfogásban van ugyan némi igazság, azonban mégsem jelentheti azt, hogy az író, a költő a maga egyedi módszerével nem tudna új életet, frissességet, sőt expresszivitást varázsolni e hagyományos stílus-kategóriába. A hasonlat éppúgy lehet a szemléletesség eszköze, mint bármely szókép, érzelmi-hangulati hatása pedig ugyancsak nyilvánvaló. Erre bizonyítékot találhatunk *A vörös postakocsi* hasonlatainak szemléjével is.

Krúdy hasonlatainak tárgykörét többnyire az szabja meg, hogy azok a megérzékítés, megelevenítés, sőt gyakran a mozgalmasság igényét is kielégítsék. A nehezen ábrázolható emberi állapotokat úgy lehet szemléletessé tenni, hogy az érzékel-

⁶ Vö.: Szabó Ede: *Krúdy Gyula*. Bp., 1970.

hetőbbhöz, a könnyebben megragadhatóhoz hasonlítjuk. A költészet gyakori törekvése pl., hogy az emberi cselekvést és érzést a természet tárgyával vagy jelenségével teszi érzékelhetőbbé. A lényeghordozó ebben az esetben többnyire az igei állítmány, amellyel a hasonlat mindkét tagja szoros érintkezésben van. Az igében rejlő mozgalmasság felfokozza a kép dinamizmusát, kifejező erejét. Az efféle hasonlatok komponálása kétféle eljárással történhet. Valamelyest lazábbak azok a hasonlatok, amelyekben a hasonlóhoz és a hasonlítotthoz külön-külön igei állítmány tartozik, a kettő között a rokonértelműség biztosítja az érintkezést: pl. „Klára fölemelte hamuszínű tekintetét és élénk mosoly *futott* végig arcán, mint a napsugár *szalad* be az ablakon. . .” Krúdy *A vörös postakocsi*ban ritkán él ezzel a formával, annál gyakoribbak azok a feszebb hasonlatok, amelyekben a hasonlóhoz és a hasonlítotthoz közös igei állítmány fűződik, s köztük ezért merészebb az asszociáció, villódzóbb a képzelet játéka. Az efféle hasonlatokban többnyire a hangulati szféra nyomul előtérbe: „Üde arca, amelyről az egészség olyan jószagúan *áramlott*, mint a hajnali harmat fehér rózsza kelyhéből, Rezeda úr bús orcáját mintegy véletlenül megérintette. . .”; „. . . lány lélekzése a hölgynek mint tea-rózsza-koszorú *helyezkedett* Rezeda úr fejére”; „Egykor szép arcán komoly bánat fellege *suhant át*, mint az állóvíz tükrén a barna esőfelhő képe.” Itt már feltűnik az a legkorszerűbb költői megoldás is, amikor az elvont pszichikai fogalom megérzékítésével találkozunk. Ebbe a típusba sorolható hasonlatainak jórésztében a hangulati elemek halványabbak, inkább a szemléltetés funkciója kerül előtérbe: „Iljics Iván szomorúan, lehorgasztott fejjel, mint egy beteg madár *ült* az asztal végén”; „Horváth kisasszonynak úgy *ragyogott* a szeme, mint két csillag”; „Az ajka szorosan *összezárult*, mint rossz időkben a virágok kelyhe.”

Csendesedőben, elcsitulóban van az ábrázolás mozgalmassága, dinamikája azokban a hasonlatokban, amelyekben az emberi tulajdonságok és a természet tárgyainak, jelenségeinek

kapcsolatában nem ige, hanem melléknév a kulcsszó. A visszafogottabb mozgalmasságért többnyire bőven kárpótol a hangulati szféra felerősödése: pl. „*Vörössesszőke* haja tündöklő, mint a nyári napsugár a búzaföldeken”; „Klára végre is elővette *ábrándos* tekintetét, amely olyan volt, mint a kora tavaszi alkonyat erdős, dombos vidéken. . .”; „Olyan *fiatal*, mint a küszöbön lévő március. . .”; „Nemes alakja, mint egy *fiatal szarvasé*. . .”; „. . . a nihilista szíve körül a *vér oly meleg lett*, mint a Golfáram a hideg óceánokban”.

Minden eddig elemzett hasonlat ún. *motivált* hasonlat. Ez azt jelenti, hogy nem csupán hasonlóból és hasonlítottból áll, hanem modelizátorok is csatlakoznak hozzájuk, amelyek a hasonlatok analogikus határterületét korlátozzák, azaz a sok lehetséges közös motívumból csak egyet vagy néhányat őriznek meg. Merész logikai ugrások ezekben a hasonlatokban nincsenek vagy alig vannak.⁷ Az olvasónak nem kell különösebb erőt kifejtenie a képzetek közti kapcsolatok felderítésére. Annál is inkább, mert az író a logikai szférát mintegy kioltja vagy jelentősen visszavonja, hogy a hangulati tényezők szabadabban érvényesülhessenek. Intenzív stílushatásról azonban ezekben a hasonlatokban is beszélhetünk, mégpedig olyan esetekben, „amikor a szövegben egy kisebb szegmentumból álló ún. mikrokontextus váratlanul megtörik: a stílus a kontraszt következménye”.⁸ Krúdy pl. „a gyeplőszár olyan egyhangúan rángatózik, mint a falusi temetőben reszket a nyárfa. . .” hasonlatban a *rángatózik* és a *reszket* igei állítmányok között teremt korrelációt, holott a nyelvszokás aligha vonhatja a két igét a rokonértelműség fogalma alá. Ezzel a jelentéstani „szabálytalansággal” azonban remekül teremti meg azt a hangulati atmoszférát, amellyel egy kínos utazást tud jellemezni: a konflikt egy kivénhedt vak gebe húzza. Nem véletlen a hasonlat fő pillérében, a hasonlóban a falusi temető képzete: az író vele

⁷ Gerard Genette: *A leszűkült retorika*. Helikon, 1977/1.

⁸ Vigh Árpád: *A retorika újjászületése*. Helikon, 1977/1.

is a regényben szereplő, Horváth kisasszony után „szaglászódó” boltoslegény kudarcát nyomósítja. Az efféle kontraszthatások nem ritkák a regény hasonlataiban. Még élesebb a kontraszt pl. azokban a hasonlatokban, amelyekben oly módon ragad meg kínos szituációkat, hogy a *nevetés* és a *fájdalom* képzetét vonja közös nevezőre: „Csendesen nevetélni kezdett, mintha a lábát fűrészelték volna”; „Rezeda úr nem felelt . . . csupán néha nevetett, mintha hegyes törrel szurkálná valaki a szívét.” A kontextuális köznyelvi norma még inkább törést szenved abban a hasonlatban, amelyben a *nevetés* és a *hulla* képzele között teremt az író korrelációt: pl. „Rezeda úr olyan furcsán *nevetett*, mintha már javában *hulla* volna.” — Figyelemre méltó, hogy mindhárom hasonlat az alakmás, Rezeda Kázmér szerelmi kudarcaihoz fűződik.

Már az elemzett példák is egyértelműen bizonyítják, hogy noha a motivált hasonlatokban az analógiás hatásterületek korlátozottak, a motiváló elemek feldúsíthatják a hasonlat tartalmát, lehetővé teszik, hogy fontos funkciót teljesíthesse a regényben, sőt éppen a modalizátorok adhatnak a hasonlatoknak költői ragyogást.

Ismeretes, hogy a századelő fontos költészettani törekvése irodalmunkban a költői nyelv távolítása a hétköznapi parlagi nyelvtől. Ebben a programban Ady Endre a kezdeményező és a frontáttörést is ő végzi el. Költészetének esztétizáló és avantgarde-modernség korszakában szándékosan törekszik a versek ünnepélyes hangulatának kialakítására. Fontos szerepet tölt be ekkor lírájában a *dekoratív festőiség*, megsokasodnak a versek színei, vizuális élményei, erős a képzőművészet ihletése, valósággal áradnak a festői jelzők. Ady törekvése nem marad elszigetelt jelenség. A nagy úttörő kortársai, mindenekelőtt a Nyugat-mozgalom első nemzedékének költői elterjesztik, újabb árnyalatokkal gazdagítják esztétikai újításait.

Krúdy Gyula sem kerülheti ki Ady hatását. Ábrázolásában lépten-nyomon fellelhető a felfokozott vizuális élmény. Számos hasonlata épül olyan képzetre, amelyhez a vizuális

pikturális élmény adhatott indítékot: „A betűk megfakultak, csupán az iniciálék *pirosnak* nemes, flandriai pirossággal, s az első oldalon *világosbarnára* fakult betűk, mintha vérrrel írták volna”; „Valakit láttam. . . Különös, *ibolyaszemű* leánykát, aki mintha a közelgő tavaszt hirdetné”; „*ibolyaszínű* szeme, *aranyvörös* haja, nyerges lába, finom tartása mint egy hercegnőé. . .”; „Szótlanul mentek egymás mellett a kerti úton a *lilaszínű* bokrok és fázós rózsafák között, mintha halottak volnának. . .”; „Valóban, annak a bornak olyan volt a *színe*, mint a *biborosok* öltönyének”; „És ezt a *kéket*, amely olyan, mint egy Richepin-vers, hogy hívjuk, . . .”. Figyelemre méltó, hogy az első három hasonlat az eszményített bálvány, Alvinczy Eduárd alakjához, környezetének leírásához kötődik. Funkcionális szerepüket így a szövegösszefüggés is felfokozza. A példák azt is mutatják, hogy Krúdy vizuális élményeiben központi szerepet tölt be az *ibolyaszín*, a *lila*, a *kék* és a *bibor*. Ezek a színélmények impresszionista stílus emlékekre vallanak.

Tudjuk, hogy az impresszionistákat nem csupán a vizuális élmény tartja fogva, költészetünkben úgyis szólván valamennyi érzet szerepe felfokozódik. A *vörös postakocsi* stilisztikája abban a vonatkozásban is szoros érintkezést mutat az impresszionizmussal, hogy számos hasonlatához a hangérzet, vagy szaglászérzet adja az indító élményt. A következő hasonlatot pl. akár Tóth Árpád is írhatta volna: „A hangja olyan volt, mint a *leeresztett húrú hegedű hangja* . . .”. De impresszionista reminiscenciákról vallanak az alábbi hasonlatok is: „Mély hó volt, de a sarkantyúja mégis *megcsendült*, mintha egy kis ezüstcsengetyűs angyal szálladozott volna előtte”; „A *hangja* olyan lágy és szertartásos volt, mint egy szent lovagé és a tekintete áhitatos volt”; „A golyó Rezeda füle mellett süvöltött el, mintha egy *végtelen hűron hosszú hangot* vont volna a Halál . . .”; „Üde arca, amelyről a hideg víz s jó egészség *olyan jószagúan* áramlott, mint a hajnali harmat *fehér rózsza* kelyhéből. . .”. Méginkább impresszionista versek hangulatát idézi az a hasonlat, amelyben nem egyetlen érzéki érzetre épül a szem-

lélet, hanem vizuális-, akusztikai-, mozgás- és szaglászérzet egyaránt szerepet kap a kompozícióban: „Ismét délután volt és a cserepes virágok az ablakokban *kinyújtották* leveleiket a nap felé és az orgona gyöngéden *remegett fehér* fürteivel, mint egy szűz leány ég felé küldött fohásza emelkedik *remegőn* fölfelé a székesegyház *tömjénfüstös* boltozatában”. E finom hangulatokat idéző képteremtés legkorszerűbb líráknak is jellemző sajátja. Megragadhatóvá tesz a köznapi érzékelésben nehezen felfogható valóságselemeket.

A századforduló fontos vonása a dekadencia. Ez az életérzés jellemző a késői impresszionizmusra is. A halálérzet lépten-nyomon megjelenik *A vörös postakocsiban*, s oly mértékben szervezi a regény képrendszerét, hogy szerepét nem tekinthetjük pusztán kordivatnak. Minden bizonnyal az író világszemléletét, világképét is kutatnunk kell mögötte. A regény hőseinek nincs távlata, sorsuk reménytelen, a jövőbe nem tekintenek, csak jelenük van, illetve a múlton révedeznek. Így válik a mű az időviszonylatokat tekintve kétdimenzióssá. Nem véletlen, hogy oly nagy hangsúlyt kap a regényben az öngyilkosság. Fontos szereplők is, mint Rezeda Kázmér és madame Louise, öngyilkossági kísérlet áldozatai. De Krúdy megoldásai sohasem végzetesen tragikusak: a golyó, ha hajszálnyira is, célt téveszt, s az öngyilkos jelöltek fölépülnek, lelküket, s a regény atmoszféráját tovább felhőzi a bánat és a kiábrándulás. Krúdynak nincsenek megváltó reményei. A dekadens életérzés súlyos nyomot hagy a képszerző eszközökön, így a hasonlaton is. Az elmúlás hangulata elborítja a hasonlatok tetemes részét, s méginkább nyomatékot kap azáltal, hogy a hasonlat fő pillérében, a hasonlóban jelenik meg: „... szegény Csongory Marynak vadul tapsoltak, mert finom és szomorú mosolygás volt az arcán és szűzies, fehér szalagból volt a harisnyakötője, mint a *halott zárdanövendékeké*”; „őszinte megindultság tükröződött arcán, mintha *kedvese temetéséről* jött volna”; „... olyan lehorgasztott fővel járt, mintha *halott volna* a háznál”; „... a szárnyas, szürke bajuszú kocsis, aki olyan szomorú volt, mint-

ha *halottaskocsi bakján ülne*"; „olyan szépen feküdt a kocsi párnáján, mint egy kedves és jó *halott*”.

A sikertelen öngyilkosság után a regényhősök számára marad egyetlen vigasznak a múltbanzés és álomlátás. Főként Rezeda Kázmér képzeletét tölti be a *látomás*. Tabán utcáin kószálva a lovagvilág álmaiba, a mesék tündérvilágába menekül. A köznapi látvány is nemegyszer látomásba fordul, bőven árad a *képzelet* és a *líraiság*. A romantikus művészi magatartás és ábrázolás jegyei jól érzékelhetők a regény hasonlatain, főként azokon, amelyek a budai, a tabáni tájak hangulatát élesztik. Ezek a hasonlatok különösen gazdagok a motiváló részletektől, a színező, hangulatteremtő jelzőktől: „A búbos kövezet a kapu alatt sejtelmesen döngött, mintha temérdek földalatti lakó tanyázna odalent. . .”; „A vén kövek kinézegettek a falból, mintha kíváncsiak volnának a körülöttük folyó életre. . .”; „A kémények oly komolyan füstölögték, mint az Andersen-mesékben és a sárkányfejű, rozsdás esőcsatornák szinte alattomoskodva pislogtak megfoltozott szemükkel az őszi nap-sugárra, vajon mikor jönnek már a hegyekről a köpenyegalakú felhők, hogy ők is elvégezzék kötelességüket”; „Késő őszre járt, bár a napocska olyan szent szerelemmel sétált még a girbe-gurba tabáni utcácskákon, mint ahogy érdemrendes, pirosarcú öreg emberek látogatnak el hajdani szerelmeikhez és délután a szép múltról beszélgetnek.” Ezekben a hasonlatokban különösen feltűnő a megérezkítés, a megelevenítés, az antropomorfizálás hőfoka: a merev, holt tárgyak is élettel telítődnek, valósággal árad a sorokból a mozgalmasság. Nem pusztá leírással van dolgunk, hanem lírába hajló megelevenítő művészettel.

A megérezkítésnek, megelevenítésnek szinte a felső fokát mutatják azok a hasonlatok is, amelyekben elvont fogalmak, lelki folyamatok elevenednek meg, mintegy tárgyasodnak. Ady és a nyugatosok kezdeményezéseit tágítja, szélesíti Krúdy az efféle ábrázolással is. Ismeretes a pszichikai fogalmak feltűnő térhódítása a századforduló irodalmában. A töprengő

nyugtalanság Ady lírájában különösen megnöveli a pszichikai fogalmak szerepét.⁹

A pszichikai fogalmak Krúdy prózájának is fontos elemei. Feltűnő azonban, hogy megérzőkítésükben az író gyakran megfordítja a sorrendet: a pszichikai fogalom a hasonlóba kerül, ezáltal az elvonatkoztatás szerepe a konkrét jelenségek szemléltetése, magyarázata lenne. Valójában azonban ezzel az eljárással is inkább az elvont fogalom válik anyagszerűvé. Bár kétségtelen ezekben a hasonlatokban is elsősorban a hangulat-teremtés felé tolódik el az ábrázolás: pl. „... olyan sűrű, szőkehajú, hosszú szempillájú, összeérő szemöldökű és kövérkés nő volt, mint valami *keleti álom*”; „Mintha csak olyan messzire ment volna el tőlem, mint életemnek *boldogsága*”. De kétségtelen, hogy az elvont fogalom tapinthatóbbá, érzékelhetőbbé válik, ha az író konkrét tárgyakhoz, természeti jelenségekhez hasonlítja: pl. „A kis *vitatkozás* csendesen elmúlt, mint a tó tükrén a hullámgyűrűk”; vagy: „Egykor szép arcán komoly *bánat fellege* suhant át, mint állóvíz tükrén a barna esőfelhő képe”. — Néhány gazdagon motivált, „fürtös” hasonlatban együtt van jelen mindkét írói megoldás. Ezek a hasonlatok tevékeny oszcillálásra készítetik az olvasó figyelmét az elvonatkoztatás és a konkretizálás között: „Klára végre is elővette *ábrándos tekintetét*, amely olyan volt, mint kora tavaszi alkonyat erdős, dombos vidékeken, hol még a lapályon elnyúló rétegeken gyöngö köd úszik, mintha a *mezők álma* volna”.

A regényábrázolásban a képies elemeknek be kell tölteniök a jellemzés, alakábrázolás szerepét. Említettük, hogy Krúdy regényének alakjai a múltba hátrálnak. Álom és valóság, múlt és jelen ötvöződik a hősök tudatában. Krúdy valójában külön hősöket eszményít. Alvinczi Eduárd, a híres kártyás, lóversenyző főúr a kor bálványa. Alakját Krúdy úgy növeli meg, hogy keleti fejedelmekhez, középkori lovagokhoz hasonlítja: „... szólt, s furcsán mosolygott, mint egy *keleti nagyr* a nők

⁹ Vö.: Király István: *Ady Endre*. Bp., 1970. I. 344.

balgatagságán elmosolyodik”; „Ő az, aki mindenki iránt figyelmes, kedves, lekötelező, mint egy *középkori fejedelem*”; „Az érzelmes arcú, szelíd, álmodozó tekintetű, könnyű fehér selyembe öltözött elegáns dáma mély meghajlással fogadja Alvinczit, mint valamely *fejedelmet*”. A romantikus kiélezés, felnagyítás másutt pedig démoniassá növeli alakját: „A háta mögött áll, mint a *sátán*” – mondja Rezeda úr gúnyos arcfintorral. A századvég „tisztá nője” is középkori hősről álmodik: „Egy középkori urat, vagy egy régi művészt szeretnék ismerni. Egy firenzei nembest, aki úgy gondolkozik és érez, mint *Dante*. Vagy egy hírlapírót, aki olyan úriember legyen, mint a *velencei doge*”; „Istenem, be jó volna gazdagnak lenni s utazni messzire, fölkeresni az igazi férfit, a legszebbet, a legjobbat, a legokosabbat. Vagy talán az sem kellene, csak finom volna, mint egy *antik gyűrű*, nemes, mint a *Dante versei* és bátor, mint a *toledói penge*”. A múltba révedő eszményítéssel Krúdy korának durva valóságát tagadja és bírálja. Az iróniával, gúnnal fűszerezett alakteremtésben kiélezett társadalombírálattal találkozunk.

A múltba révedő hősök álmodozásával függ össze a hasonlatok *archaizáló* jellege. Különösen feltűnő a bibliai motívumok gyakori feltűnése és kulcsszerepe a hasonlatok kompozíciójában: „Kisasszony, – felelt Rezeda olyan érzelmesen, mint a *szensír katonája* föltámadás éjszakáján. . .”; „Pedig ha nekem egyszer uram lesz, annak olyannak kell lennie, mint *Gábor arkangyálnak*”; „. . . homlokán méla bánat, amely meg-nemesítette arcát, mint a *kazáni Mária* arcképe”; „A bújdosó Rezeda úr egy napon megismerkedett Bertával, az állatorvos fiatal feleségével, aki olyan szép volt, mint *Eszter* és erényes, mint *Zsuzsanna*”. Az archaikus elemek között gyakoriak a régmúltból felidézett történelmi reminiscenciák is: „A vámőrök olyan haragosan néztek Bonifác Bélára is, mint egykor *Kohlhaas Mihályra*, a kohlhaasenbrückeri lócsiszárra néztek az Elba mellett”; „Az asztalfiókból egy pakli kerekre kopott, elhomályosult kártyát vett elő, mintha még *Lenormand* vetette

volna e kártyával a jövődöt”. Az archaizmusok fontos tényezői *A vörös postakocsi* képrendszerének: jól illeszkednek a múltidéző mű egységes hangulatába.

Túlnyomórészt a hasonlatok által felidézett képzetkörökbe illeszkednek a regény egyéb képszerző eszközei is: a *megszemélyesítés*, a *metafora* és a *metonímia*. Azokat a szólalmokat erősítik fel, amelyeket a hasonlatok intonálnak.

A megszemélyesítés tágabb értelemben a metafora egyik formája, amelyben az azonosítás csak bizonyos megkötöttségekkel jöhet létre, a kapcsolatba hozott képzetek közül az egyiknek élőlényre kell utálnia.¹⁰ Modern költészetünkben felfokozott teret nyer ez a hagyományos képformáló eszköz, s a legtanulságosabb példákban a holt anyag, a környezet merev tárgyai kapnak új és új életet. Krúdnyál az átélkesített környezetszemlélet indítékából fakadnak azok a megszemélyesítések, amelyekben terek és tárgyak emberi szándékokkal vagy pszichikai indítékokkal telítődnek: „... mély udvarok ... est-alkonykor *félelmetesen elnyúltak* a messzeségbe”; „az orosz-lánfejű csatorna már félszázad előtt *beszüntette a szolgálatot*”; „... a lépcső kanyarogva *merészkedett* a magasba”; „Az ajtók, ablakok *szeretnek sírdogálni*”. Ezek a tájat, környezetet bemutató megszemélyesítések a víziók és hallucinációk birodalmába ragadják az olvasót, már nem a látványt, hanem az író látomásait közvetítik.¹¹ Az ember legközvetlenebb használati tárgyai pedig mintegy intellektuális indítékokkal telítődnek Krúdy halmozott megelevenítő megszemélyesítéseiben: „... a zsákba bújtatott hegedűk mindig *csodálkoznak*...”; „A kis lakkcipők szinte *füfelve néztek* elő a rövid ruha alól”; „A tollacska minden *erejét és fantáziáját összeszedi*, az apró betűcskék bibliai bőséggel omlanak...”. De mint a legtöbb

¹⁰ E. Riesel: „A megszemélyesítés egy élőlény tulajdonságainak átvitele egy élettelen tárgyra.” *Abriss der deutschen Stilistik*. Moskau, 1954. 157.

¹¹ Vö.: Kemény Gábor: *A költői képek funkciója egy Krúdy-leírásban*. MNy. 1976/4.

költőnél, Krúdynál is leggyakoribb a természet tárgyainak és jelenségeinek áttelekesítése. A modern költészetre jellemző természetélmény szinte megeleveníti az író képzeletében a földtől az égig az egész nagy mindenséget: „A platánok *fölsóhajtanak*. . .”; „A legvénebb nyárfa *lehajolt, fülembe súgta*. . .”; „A nagy fák olyan *mélázó némasággal álltak* a ház körül, mintha alattomban az estét *várnák, hogy elszökjenek* a tájról”; „Az akácfák között nedvesen, a tavaszi nap szürkéségével *bújdosik a hajnal kinyújtott újja*. . .”; „Most még a nap *járt* az erdő mögött és aranycsíkját *lopva beküldte* a fák között az elhagyott kertbe”; „Az eső kísértetléptekkel *jár* a tetőn és a fagallyak tán a Halál kezétől *rázkódnak meg*”. A természet hervadása, elmúlása, amely Krúdy megszemélyesítéseinek jó részén végigvonul, az író lelkének rokon húrjait érinti. Szimbolizáló funkciója ezért nyilvánvaló. Más, természeti jelenséghez kötődő megszemélyesítése pedig már az expresszionista ábrázolás felé mutató vegetációs szimbolika határát súrolja: pl. „Ismét délután volt és a cserepes virágok *kinyújtották leveleiket* a nap felé. . .”. Huszadik századi költészetünk kifejezéseit gazdagítják azok a megszemélyesítései is, amelyeket elvont fogalommal alkotott: pl. „. . . az ágyterítő alól szinte lapangva *sompolyogtak elő* női álmok. . .”.

A metafora voltaképpen nem jelentések felcserélése, hanem egy terminus szemantikai tartalmának módosítása. A módosulás két alapl művelet, mégpedig szémák betoldásának és egyúttal elhagyásának eredménye. A kettős művelet szemantikai „botrányt” eredményez, ezért rögtön felhívja az olvasó figyelmét a szövegben közvetített üzenetre. Kihívás jön létre a nyelvi logika ellen, amely az olvasót redukáló eljárásra készíti, hogy megpróbálja igazolni a felcserélésből eredő különös azonosságot.¹² Nyilvánvaló tehát a metafora expresszív értéke, amiért a költői írás aligha nélkülözheti.

¹² J. Dubois—F. Edeline—J. M. Klinkenberg—P. Minguet—F. Pire—H. Triuon: *A metaszémák*. Helikon, 1977/1.

A teljes metafora még adhat könnyen áttekinthető képet, mert az azonos fogalom mellett az azonosítottat is megjelöli. De a kiélezés eszköze is lehet, ha távoli fogalmak között teremt a költő azonosságot. Krúdy Gyula a teljes metaforákba is figyelemre méltó expresszivitást tud belevinni: „Rezeda úr... azt írta rólam, hogy a *hangom bánási földbirtok*, amelyen aranybúza terem – szólalt meg Szilvia...”; „A feleség fénylő *rendjel-csillag* a diplomata frakkon, eltűnése hamarosan észrevehető. De a *szerető* csak egy *kedves kis zsuzsu* az óraláncon, sokáig járkálhatunk s nem jut eszünkbe, hol vesztettük el”; „Az egész *Pest* egy nagy *nyilvános ház*...” summázza tapasztalatait Estella, a démoni kurtizán. Ha figyelembe vesszük, hogy *A vörös postakocsi*ban központi szerepe van a férfi és a nő kapcsolatának, akkor rögtön kiütközik az idézett teljes metaforák etikai értékelő funkciója.

A vörös postakocsi egyszerű metaforáinak nagyobb része pedig a legfejlettebb komplikációs metaforák típusába tartozik, amelyek pszichikai állapotokat szemléltetnek, elvont fogalmakat elevenítenek meg: pl. „A költőnk nevében Király Gizy költőnő vett részt az előadáson és nemes metszésű feje *antik bánatot* fejezett ki...”; „A madam barna szemében *alattomos könny* jelent meg...”; „...mondta fölényes mosollyal Rezeda, mintha e kis visszaemlékezés volna most a legfontosabb gondolata, nem pedig... a *jajgató félys* attól, hogy mit fog mondani Horváth kisasszony...”. Krúdynál is, mint Adynál és a nyugatosoknál, azok a megérzékítések a legkifejezőbbek és legfeszesebbek, amelyekben az érzékibb és az elvont látszólagos ellentmondása feszül: pl. „Horváth kisasszony *búskomoly bizalommal* nézett szeretője arcába”. A regény legjellemzőbb metafora típusai az elvont fogalmakat megelevenítő hasonlatok érzékletességét jelentősen felerősítik tehát.

Ismeretes, hogy a metonimia kompozíciójában elsősorban a konnotatív szémák lépnek működésbe, amelyek a kapcsolatban álló képegységek logikai összefüggéseit biztosítani tudják.

A konnotatív kategóriák azonban hamar konvencionálissá válhatnak, s klisészerű metonimia-sorok kialakulásához vezethetnek. Nem véletlen, hogy a modern költészet ritkábban használja a metonimiát. A prózai ábrázolásban azonban többnyire szükségszerű elem, hisz aligha zárhatók ki azok az asszociációk, amelyek egy-egy terminus referenciáját a való világ más elemeivel kötik össze. A metonimiában többnyire nem annyira a képi, hanem inkább a logikai szféra nyomul előtérbe. A metonimikus építkezésmód ezért jellemző a realizmusra.¹³ A vörös postakocsi néhány metonimiája ugyancsak a rész-egész hagyományos sémájára épül: pl. „*Kék huszár* volt s mindig a kaszárnnyába hívott.”; „*Magyarország* legszebb lába – szólt odavetőleg Horváth Klára”; vagy: „Hát a *vén alsószoknya* megunt már Pestet?” De már feltűnően hangulatosak azok a „tisztá” metonimiák, amelyekben a fölcserélés eredményeként cselekvő használati tárgy tölti be a személy szerepét: pl. „*A kivágott lakkcipő*, vagy a narancsszínű, magas sarkú *fűzőscipő* teljes biztonsággal lép a pesti aszfaltra.”; „a *téli kalapok* megázottan, mintha sokat szenvedtek volna, szinte elkeseredve vonulnak tova”. Az utolsó példából jól látszik, hogy a regény egyéb képalkotó eszközei miként olvadnak a hasonlatokba.

A vörös postakocsi stilisztikájában úgyszólván eltűnnek a különbségek a költői nyelv és a prózanyelv között. Krúdy szintetizálja a századelő legfontosabb költészettani eredményeit és mindezeket prózába ülteti. Lírába hajló prózanyelvet alkot. Nem tekinthető túlzásnak az a kritikai észrevétel, hogy a regény „prózába fogott költemények sorozata”.¹⁴ Újraolvasva újabb és újabb meglepetésekkel örvendeztet az olvasót.

NEMES ISTVÁN

¹³ Kemény Gábor: i. m.

¹⁴ Czine Mihály: *Krúdy Gyula*. In: *A magyar irodalom története*, Bp., 1965. V/379.

DOKUMENTUM

„TUDOM, HOGY NEHÉZ HELYZETBEN HELYT ÁLLTÁL. . .”

ADALÉKOK HATVANY LAJOS ÉS
REMENYIK ZSIGMOND BARÁTSÁGÁHOZ

A *Levelek Hatvany Lajoshoz* című, 1967-ben napvilágot látott gyűjteményben – amelyet Hatvany özvegye, Somogyi Jolán szerkesztett – szerepel Remenyik Zsigmondnak egy 1940. január 9-én keltezett levele is, amelyet az író New Yorkból küldött a már második emigrációját töltő Hatvanyhoz, Oxfordba. Ebből az is kiderül, hogy Remenyik meg akarja indítani Amerikában a Budapesten megszüntetett Szép Szót, s ehhez kéri – igen meleg hangon – Hatvany tanácsait, s nem utolsósorban kéziratait. Egy másik – ugyancsak a kötetben olvasható, s ugyancsak New York-ból küldött, de 1940. szeptember 7-én keltezett levelében már anyagi támogatást is kér. Elpanaszolva amerikai viszontagságait – az amerikai magyar emigráció nagy része ugyanis, tapasztalatai szerint, közömbös az „igazi humanizmus” és az „igazi magyarság” ügye iránt (ennek illusztrálására egy augusztus 9-i levelében leírja, hogy a Színházi Élet-es Incze Sándort, mint „egyetemi tanár”-t engedték be, befolyásos magyar protektorai révén az USA-ba, Vámbéry Rusztemnek viszont sokáig Kubában kellett várakoznia, és Lesznai Anna is kálváriát járt) – végül is úgy döntött, hogy visszamegy Pestre. Hajójegyre van szüksége, de „1.000 dollárba kerül két jegy szűkösen. Tudom, hogy ezen értékeknek te is hiányában vagy, de ha módodban áll, és hazai pénzt bocsáthatnál rendelkezésemre, jegy árát itt megszerezhetném.’

Somogyi Jolántól – „Loli”-tól – tudjuk, hogy Hatvany valóban intézkedett, és Budapesten élő sógora, Hirsch Albert útján pénzt szerzett Remenyiknek a visszatéréshez.

Minderről nem olvashatunk E. Nagy Sándor 1973-ban megjelent Remenyik-kismonográfiájában. (Amelyben a szerző éppen csak utal Remenyik Zsigmond és Hatvany kapcsolatára.) S elmulasztja E. Nagy azt is, – bár 1967 után már rendelkezésére állott a nyomtatott levélgyűjtemény is – hogy összehasonlítsa azt a nyilatkozatot, amit a csak hosszú előkészületek után hazatért Remenyik a *Magyarország* 1941. szeptember 2-i számában jelentetett meg (és a *Hazatérés Amerikából* című, ugyancsak az akkor már kormánylapnak számító napilapban

1941. szeptember 18-a és október 9-e között olvasható cikksorozatot) a Hatvanyhoz intézett, korábbi levelekkel. Pedig a cikkek sok vonatkozásban *ugyanazokat a vádakat* – az emigráció egy részének álhumánizmusa, üzletessége, a magyar sors iránti közönye, stb. – tartalmazzák, mint amiket Remenyik közöl, magát levele címzettjével egy platformon tudva, az antifasiszta emigráns Hatvanyval. Más kérdés, hogy Remenyik szavai az adott pillanatban – már „benne voltunk” a második világháborúban –, másképpen hangzottak, mint egy évvel ezelőtt; s hogy a Szvatkó Pál lapjának, kötegében a jogos panaszok is félreérthetők voltak. (Még azt is hozzátehetjük – e sorok írója ezt magától Remenyiktől hallotta 1955-ben – hogy a főszerkesztő, az író háta mögött, még ki is hagyott bekezdéseket, amelyekben éppen Hatvany Lajos és Hollós József személyéről szól dicsérőleg.)

A nyilatkozat és cikksorozat mindenesetre ártott Remenyik Zsigmondnak 1945 után, de még az utóbbi időkben is jelentek meg olyan írások, amelyek – figyelmen kívül hagyva az Amerikában írt *Atyai ház* című drámát, és egyáltalán, Remenyik 1945 előtt és után írt műveinek alapvető humanizmusát, esztétikai (és etikai) értékeit – az író „jobb-oldali fordulata”-ról szóltak.

A Magyarországon való megnyilatkozás 1941 őszén *tévedés* volt – amit ment az, hogy Remenyik (s ezt nemcsak a Hatvanyhoz címzett leveléből tudjuk) mindenképpen osztozni akart népe, nemzete sorsában, és „örködni, míg lehet, az európaiság mécsesénél”, és menti őt bizonyos fokú tájékozatlansága is. A *Magyarországon* való szereplésbe – minden jel ezt mutatja – baloldalinak ismert régi barátja, Féja Géza „rántotta bele”, aki akkor a kormánylap buzgó munkatársa volt. Ezután, a felszabadulásig, Remenyik nem írt, nem nyilatkozott semmi olyasmit, aminek rossz csengése lehetett. A tévedés azonban nem volt jóvátehetőlen bűn.

Nem derül ki a *Levelek Hatvany Lajoshoz* című gyűjteményből – mint ahogy más nyomtatott forrásokból sem – hogy amikor a felszabadulás után Remenyik bajba került, a még Oxfordban tartózkodó Hatvany volt az, aki megpróbálta védelmezni. Tulajdonképpen csak ennek kiderítésére vállalkoztunk – abból az alkalomból, hogy 1980 júliusában volt 80 éve annak, hogy Remenyik született és 1980 októberében volt Hatvany Lajos születésének centenáriuma. Hatvany Lajosné és Remenyik Zsigmondné segítségével azonban hozzájutottunk több olyan, eddig kiadatlan leveléhez, amelyeket részben az özvegyek, részben a Petőfi Irodalmi Múzeum, illetve a Széchenyi Könyvtár őrzött. (A *Hatvanyhoz* címzett – mintegy hatezer – levél az Akadémia Kézirat-tárában található, Hatvany levelei azonban a legkülönbözőbb helyeken

találhatók. Illetve, sajnos, gyakran nem találhatók. Teljesen nyilvánvalónak látszó „lelőhelyek”-en nem lelni nyomukat.)

Az alábbiakban közöljük azokat a kiadatlan leveleket is, amelyeket – még a „védelem” dokumentumai előtt – írt Remenyik Hatvanyinak és Hatvany Remenyiknek, s amelyet felvázolják kapcsolatuk, majd barátságuk történetét. A levelek *önmagukért szólnak*, s a „lábjegyzetek”-et már csak azért is mellőzzük, mert a közlő nem filológus, csupán újságíró, aki jól ismerte mind Remenyiket, mind Hatvanyt.

Néhány megjegyzést mégis kell tennünk.

Az egyik az, hogy ama bizonyos Gimes Imre – aki a 3. számú levél tanúsága szerint Remenyikkal egyidőben küldött „tehenész” színművet Hatvanyinak – nemcsak ismerőse volt a *Blőse urék*... szerzőjének, hanem társa is Teve utcai, kis tehenészetében. Gimes özvegye, Ancsel Éva elmondotta, hogy Gimes életét 1944-ben Remenyik mentette meg. A Gimes-dráma címe *Ábrig Vendel*, és ahogyan az azóta elhunyt Gimes – akivel 1957-ben egy szerkesztőségben dolgoztunk – darabja műfaját maga megjelölte: „plebejus abszurd”. Talán érdemes volna egyszer felnyitni Gimes Imre több színművet is tartalmazó hagyatékát.

A 6. számú – 1937. július 1-én keltezett – Hatvany levél ceruzával írt utóiratának szerzője, a Szép Szó egyik szerkesztője, Fejtő Ferenc. Azért szólítja Remenyiket „Laci”-nak, mert családtagjai, barátai – különben éppenúgy, mint Hatvany Lajost is – így szólították. (Írói álneve egy időben „Dormándi László” volt. Össze nem tévesztendő a másik Dormándi Lászlóval.)

A levelek nagy része gépirat. A „védelmi iratok”-at azonban – nyilván, hogy nagyobb súlyú, legalábbis nagyobb hitelük legyen – Hatvany *kézzel írta*.

1.

(Dátum-jelzés nélkül. 1931.)

Igen tisztelt Uram,

Engedje meg, hogy határozott és félre nem érthető kitérése dacára is zavarni bátorodom Önt egy kéziratban lévő darabommal. Aktualitását ennek a zavargásnak az Ön Molière, Molnár, Musset c. cikke adta meg, aminek változtathatatlan

igazságai felől, dacára kemény válaszának, többen meg vagyunk győződve. Íme Uram egy darab, ami nem csupán mulattatni akar, hanem egyéb pretenciókkal is rendelkezik. Igen kérem, vegyen magának időt, és olvassa át ezt a darabot, nem szabad elzárkóznia Önnek bizonyos kötelezettségek elől, hiszen Ön még vitalitásának teljében van. Igen kérem őrizze meg kéziratomat, mert remélhetőleg eljön az idő, amikor annak valami hasznát vehetem, a látszat ellenére is. És nézze el nekem szerénytelen zavargásomat, aminek végeredményben az Ön cikke az oka.

Mindenben tisztelő híve:

Remenyik Zsigmond
Bp. II. Frangepán u. 4/22

2.

Budapest, 1932. január 19.

Igen tisztelt Uram,

Ön bizonyára tehetséges ember, ha elérte nálam, hogy kéziratából harmincnégy oldalt elolvassak. Nem fogom továbbolvasni. Ennyi is elég, hogy lássam a darab szertelenségeiben az író érdekességét és tehetségét. Ha Ön egyszer kitűnő darabokat fog írni s lesz ereje, hogy mondanivalóit akár fantasztikus, de azért élő figurákban koncentrálja, akkor első darabja a biográfus számára kétségtelenül nagy érték lesz. Ez az eljövendő biográfus mint visszafelé néző próféta meg fogja állapítani, hogy Blösse úrban már benne vannak az író kifejlésének összes fanyar és érdekes motívumai. Mert bizonyára, ha Ön jót is fog írni, akkor csakis ennek a geniáloskodó színművének motívumait fogja tovább kifejleszteni. És most, hogy ennyi bátorítás után csüggyeszem is: ha Ön nem fog jobbat írni, akkor ez a Blösse úr, csak valami kiforratlan geniálistáskodás

marad, melynek befejezésére az ember, ha a felét elolvasta, már nem kíváncsi.

Mindazonáltal a magam ellenőrzésére, oda fogom adni a darabot Reinitz Béla barátomnak elolvasásra, ő nem aestheta, s a jószándékot, különösen a szociális jószándékot szereti összetéveszteni a művészi alkotóképességgel. Mindemellett művészi érzésű ember, ki még Adyban is sok szépségre először figyelmeztetett. Hátha megtérít Remenyikhez is. Mert egyelőre hevesen ellenállok.

Ön véleményemet akarta tudni, sikerült azt belőlem kiérőszakolnia, — ám lássa, van-e köszönet benne?

Igaz tisztelettel:

Hatvany Lajos

3.

(Dátum-jelzés nélkül. 1932.)

Kedves Uram,

ráismerek a stílusra és a tehenekre, — ez a darab ugyancsak tehetséges, különösen a dialógus egyes frappáns részleteiben, de már megint nem tudtam végigolvasni, mert racionalista agyam fölmondja a szolgálatot, mihelyt a szerző a realizmusból transcendentális magaslatoakra téved.

Ha mégsem Ön volna az a Gimes Imre, kinek levelét küldöm, akkor csodálatos, hogy mennyi poétikus és misztikus tehenész van városunkban. Mert mondanom sem kell, hogy a Gimes-darab is tehenek körül forog.

Ha tévedtem volna, kérem, írjon Ön a Gimesnek, bizonyára érdekelni fogják egymást.

Nincs ok szégyenkezni, hogy Gimessel azonosítom, mert isten bizony tehetséges-zavaros ember, kinek manierja hasonlít

az Önéhez. Amilyen primitív a mellékelt levél, olyan raffinált készségről tesz tanúságot a darab.

Szíves üdvözlettel

Hatvany Lajos

4.

Igen tisztelt Uram,

mint ahogy sejtettem, a Reinitz koncert részemre elérhetetlen volt. Olyan időben érkeztem oda, amikor már a meglévő jegyek árához nem voltak képességeim. Így tehát ez úton közlöm Önnel, hogy címemre küldött kéziratomat a postás mégis csak kézbesítette, dacára nevem elírásának. Szeretnék Önnel egyszer találkozni, addig is igen kérem, amennyiben nem terhes az Önnek és Bárdossal való viszonya megtűri ezt, valamit tenni érdekemben nála u.i. darabomat annak idején még Gellért adta oda neki, aki maga is vállalkozna a darab kihozatalára, amennyiben alkalma lenne rá. A BLÖSE eljátszására, és amint módja lesz rá, az egész darab kihozatalára ígéretét bírom – Gimes Imrét jól és régen ismerem. Tehetős ember. Amennyiben mégis látszólagos analógia volna a két darabban, az tisztán a tehenészet keretre redukálódhatik. Különben is az én darabom (az Ön által ismert) két éve kész, míg az övé az elmúlt hetekben készült csak el. – Új regényének megjelenését türelmetlenül várom.

Tisztelettel üdvözlöm Önt mindig és mindenben híve:

Remenyik Zsigmond

Bp. VI. Frangepán u. 4./22.

1932. február 14.

5.

(Dátum-jelzés nélkül. 1936.)

Bécsikapu tér 7.

Kedves Uram,

mindig rossz lelkiismeretem volt Önnel szemben, mert tudtam, hogy tehetséges ember, de a könyvei nem érdekeltek annyira, (biztosan az én hibámból) hogy végig is olvassam azokat. Valami nyugtalan cikkázás vonzott, s ugyanakkor egyszersmind el is riasztott műveitől. Most annál nagyobb meghatottsággal olvasom érett és lehiggadt művét, a „Bűntudat”-ot, melynek nemcsak etikai, hanem egyszersmind esztétikai becsét is érzem; hiszem, hogy a magam módján a nyilvánosság előtt is elmondhatom majd, amit érzek.

Ignotus, úgy hallom, írt a Magyar Hírlap-nak Bécsből, hogy ő akar a könyvről írni. Nem tudom még, hova fogok írni, de biztos, hogy írni fogok a könyvről. Örülök, hogy az Ön műve és tehetsége Ignotusnak is föltűnik. Beszéltem az Ön könyvéről Harsányi Zsolttal. Legyen okos, küldje el neki, rám hivatkozással a könyvét. Egy magasztaló cikk a Pesti Hírlap-ban többet ér, mint az összes destruktívek dicséretei. Csathó Kálmánnak is legközelebb bekonferálom Önt, mert az Ön osztályárulása oly turgenjevi formákban történik, hogy még „rangtársai” is gyönyörüket lelhetik benne.

Kérem, hívjon föl mielőbb 1602–14 alatt.

Igaz híve, hálás olvasója

Hatvany Lajos

6.

Budapest, 1937. július 1.
Bécsikapu tér 7.

Kedves Barátom,

Bródy Sándor ilyeneket mondott volna Neked: „Ezt a fiúkát megoperálták... ez megtanult írni... ez rátalált a hangjára...”

Komolyan mondom, megrendítő mondanivalóidnál is jobban bámultam, hogy Krúdy Gyula, illetve Remenyik Zsigmond magyar nyelvét, mely eddig reflexiókra nem volt alkalmas, a magad „Bűntudatfalvából” hozott zamatjával s hazai látományaidnak egész frissességével mentetted át elmélkedő írásba. Még a „Bűntudat” leggrandiózusabb végső fejezetében is külön volt emberi intenciód, mint írásod. Most aztán egyszerre, nemcsak Remenyik Zsigmond emberi történetében jutottál el új stációhoz, hanem ha a magamfajta izraelitának van lelke, lelkemre mondom, a magyar irodalomtörténetben is. Eddig a reflexió stílusa olyan volt, mint a Péterfyé, vagy mint az ignotusé, szóval, mintha franciából vagy németből fordították volna magyarra. Te vagy az első magyar elmélkedő, ki képeidet egykori agrár környezetednek s mai kültelki világodnak jelenségeiből veszed.

Mielőtt dolgozatod külalakját dicsérgeti a tanár úr, szinte megfélekedezik róla, hogy Te vagy a sok szemét fráter, de amellett fájdalmasan talantumos író között az egyetlen embernek is intakt talentum. Mert mondanivalóid megráznak. Szeretném, ha akadna valami német fordítód, mert hiszem, hogy ennek az írásnak külföldön is volna sikere.

Nem volnék Hatvany, ha nem adnám be kellemetlen pakolásban a sok kellemetlenséget. Engem a „Bűntudat” után elcsüggesztettek a Voltaire-levelek. De a „Bűntudat” előtt sem voltam elragadtatva a „Nagytakarítás”-tól. Te a France meg a

Shaw, meg Swift hangján voltál eddig elmés. Most a magad magyar módján vagy tragikus.

Fogadd köszönetem kifejezését, hogy elsőik között olvashattam könyvedet. Kinek adod? Minap itt volt Dormándy, ki előtt nem rejtettem véka alá rólad s fejlődési képességeidről való véleményemet. A „Szép Szó” nagy díszére válnék, ha munkádat kiadhatná. Telefonálj kérlek.

Add át kézcsókomat a Nagyságos Asszonynak,
maradok igaz híved:

Hatvany Lajos

(*Alatta ceruzával:*)

Kedves Lacim! Teljesen osztom Laci véleményét. A műnek, — talán 2 folytatásban? — nálunk kellene megjelenni; ha Vietorisznál kötelezettséged van, ő aztán is kiadhatná. Jelentkezz! Ölel

Fejtő.

7.

Hatvany levelezőlapjai – Remenyiknek: (kézírások)

a.) Oxford. 1945. (Pontos dátum elmosódva)

Remenyik Zsigmond úrnak,

Budapest,

Alkotmány u. 27.

Hungary.

Kedves barátom! Fájdalom, nem olyan a helyzetem, hogy a szavamnak súlya volna, — kérdezd meg Faragót, kinek ép tegnap, levlapod megérkezte előtt írtam az ügyedben. Ajánlások többet árt, mint használ. Mégis kiöltöttem valamit, ha foganatja lesz, úgyis megtudod, hogy mit. Most itt lesznek az illetők, de már észrevettem, hogy az én nevem ilyen esetekben: *hallgass*. Szívesen köszönt, sok jó kívánsággal

Laczi bá!

*

b.) Oxford, 1946 (Pontos dátum elmosódva)

Remenyik Zsigmond író

úrnak.

Budapest

Alkotmány u. 27.

Hungary.

Kedves barátom! Örülök, hogy az Apai háznak sikere volt, mert akkor könnyebben ajánlhatom. Az Aguela (*sic!*) története a Vész és kaland-ban, ha . . . *ha* lefordítják, fő-dízhelyet foglal el. Valóban Dosztojevskys, Krisztusi beszély. A másik két novella jól előadott, – de micsoda? Nem értem. Bizonyára az én hibám. Ez akár tetszik, akár nem, az utóbbi véleményem. Ez már nekem is szokatlan, pedig sokat kibírok. Sorsom, illetve hazatérésem attól függ, hogy Loli mit lát, – helyettem és számomra. Kézcsók, szíves üdv, –

H. Lajos

8.

Kedves Zsiga! Tudom, hogy nehéz időkben helyt álltál a destruktív elemekért, többek közt értem is; tudom, hogy Amerikában Kölcsey szellemében írtál és adtál elő, – olvastam a legjobb ügyet szolgáló könyveidet, amelyek közt néhány jelentős, *el nem múltó* értékű akad; sajnálom, hogy tizenöt sorral, amelyeket egy rossz sugallat diktált neked, annyi emberrel elrontottad dolgodat, – itt az ideje, hogy *ezt a [z] ügyet* vagy mondjam, eltévelyedést (vagy mondjam inkább: marhaságot) a te rendkívüli kvalitásaid és nagy tehetséged tisztelői elfeledjék.

Igaz embered

Hatvany Lajos

[1945, 46?] ápril. 11.

9.

Részlet Hatvany Lajos Képes Gézához 1955 febr. 28-án címzett leveléből:

... Kérlek, hívj fel, ha hazatérsz, azért is, mert örülünk neki, – s azért is, mert nemcsak Németh Andor, de Remenyik dolgában is lesz megbeszélőnivalónk. Ez utóbbi ugyanis, amiben igaza lehet, maga akarja átdolgozni a könyvét, s aztán majd elélem terjeszteni. Volt már úgy, hogy egy harmadot szívesen áldozott volna fel, mai hangulatában csak néhány részlet feláldozására hajlandó. Nem dönthetek, míg nem látom, hogy mit csinált. Én már kétszer is átrágtam magam a kéziraton, ami nem volt könnyű, mert márvány blokk, amelyben már bennrejlík a művészi legkitűnőbb alkotás anyaga, de bizony faragni kéne, mégpedig szerintem nagyon [innen kézírással, A. G.] alaposan. Lefaragni pedig, még ennél is alaposabban.

Ölelettel

Laczi bátyád.

10.

952. március 23. Bp.

Kedves Laci bá'!

Úgy látszik engem is elért a dögvész, – két hete hogy itt fekszem kórházban tüdőmmel, szívemmel, -- és a jelek szerint nem igen engednek ki egyhamar. Remélem Laci bá'-ék megvannak erőben, egészségben! Ha a tavasz mégis meghozná gyógyulásomat, (vajjon érdemes?) – és ha lábra állok, talpra állok megint, jelentkezem.

Addig is

kézcsók ölelés
igaz barátsággal:

Remenyik Zsigmond

Közli: ANTAL GÁBOR

RADNÓTI MIKLÓS ÉS A FRANKLIN TÁRSULAT

Közismert, hogy Radnóti Miklósnak önálló verses kötete nem jelent meg a Franklin Társulat kiadásában. Életének utolsó esztendeiben azonban közelebbi kapcsolatba került a Társulattal: *La Fontaine Válogatott meséinek* kétnyelvű kötete (1943) után a Franklin Társulat megrendelésére készült egyik utolsó, befejezetlenül hagyott munkája, a *Vízkereszt* fordítása is.

Mindkét vállalkozásra vonatkozóan fennmaradt a költő és a kiadó levelezése az OSZK Kézirattárában őrzött töredékes kiadói iratanyagban. A levelezés azonban nem teljes, jobbára Radnóti válaszleveleit őrizték meg, ill. a kiadó szerződési ajánlatainak elismerő, záradékkal ellátott visszajelzéseit.¹

A *La Fontaine* fabulák fordításának körülményeiről Petrányi Ilona már korábban publikálta Radnóti egyik levelét Hilbert Károlyhoz.² A Franklin Társulat levelének szövege alapján úgy tűnik, Radnóti fordulhatott a kiadóhoz – a talán már készülő – munkával. Emellett szól, hogy az 1943. május 24-én kelt megállapodásban nincs megjelölve a kézirat leadásának határideje. Radnóti pedig július 26-án arról tudósít, hogy a kötet már az ősszel megjelenik.³

A megállapodás szövegét az alábbiakban közöljük.

„Budapest, 1943. május 24.

Nagyságos Radnóti Miklós tanár Úrnak, Budapest, V., Pozsonyi-út 1.

Köszönettel tudomásul vettük, hogy igen tisztelt Tanár Úr szíves volt Társulatunknak felajánlani a *La Fontaine* válogatott meséiből készült fordításainak gyűjteményét. Társulatunk a munkát kiadásra elfogadta s közöljük, hogy az kétnyelvű, francia és magyar kiadásban jelenik meg. Tiszteletdíjképpen a

¹ OSZK Kézirattár. Fond 2/1374.

² Petrányi Ilona: *Radnóti Miklós levelei Hilbert Károlyhoz*. It. 1978/1. 266–270.

³ Uo. 270. – „Nemsokára megjelenik egy műfordításkötetem, már nyomják, görög, latin, francia, angol és német költőkből és összesen húsz *La Fontaine* Fable fordítása, kétnyelvű kiadásban. . .” – Az előbbi az Orpheus nyomában a Pharosnál, ugyancsak 1943-ban jelent meg.

fűzött kötet bolti árának 10%-át fizetjük, amennyiben csak kötve kerülne forgalomba, úgy annak árából 20% levonandó és az így nyert ár képezi a tiszteletdíj elszámolás alapját. A kötetből a tisztelet, köteles, sajtó- és propaganda-példányok céljaira mindenkor 10% tiszteletdíjmentes többletnyomást eszközölhetünk. A kötet első és minden további kiadásának példányszámát, valamint a bolti árat mi állapítjuk meg. Az első kiadás példányszáma azonban 1500-nál kevesebb nem lehet. Úgy a francia, mint a magyar szöveg korrektúráját és imprima-túráját igen tisztelt Tanár Úr végzi.

A kötetben szereplő egyes fordításokat jogosultak vagyunk bármely kiadványunkban, vagy a kiadásunkban megjelenő folyóiratokban a szokásos másodközlési honorárium fejében közzétenni. Más kiadónál megjelenő bármely kiadvány (antológia, folyóirat, stb.) számára az egyes fordítások csak Társulatunk kifejezett engedélyével engedhetők át. Az ezekből származó jövedelem azonban mindenkor Tanár Urat illeti.

Kérjük levelünk szíves tudomásul vételét és maradunk kiváló tisztelettel”

„E levél tartalmát magamra nézve is kötelezőnek ismerem el.
Budapest, 1943. május 26.-án

Radnóti Miklós”⁴

A Franklin Társulat az új magyar Shakespeare összkiadás szerkesztéséhez 1943 tavaszán kezdhetett. A kiadói sorozatterv ugyan nem maradt reánk, csupán az első jogvásárlások és szerződéskötések dátumából következtethetünk.

A Franklin Társulat 1900-ban szerezte meg Ráth Mórtól híres Shakespeare-kiadását és ekkortól – már saját impresszumával – hosszú időn át sorozatban és azon kívül is piacon tartotta. Az 1940-es évek elejére azonban a fordítások jórésze elavult, frissítésre szorult. Így a készülő új kiadás számára először felvásároltak néhány más kiadótól

⁴OSZK Kézirattár, ld. 1. sz. jegyz. – Gépirat. Az utolsó két sor Radnóti kéziratos szövegével.

olyan jogokat, amelyekkel egyrészt a kizárólagosságot tudták biztosítani, másfelől ezek esetleg számításba jöhettek az új sorozat szempontjából is. Többek között megszerezték Harsányi Zsolt *Makrancos hölgy* és *Velenicei kalmár* fordításait, amelyeket még a Singer és Wolfner adott ki.⁵ Úgy látszik azonban a munkák színvonalával elégedetlenek lehettek és mindkettő újrafordíttatását határozták el. Így kapta meg Radnóti, majd Képes Géza e két művet.

A színművek összkiadásához az első fordítói szerződéseket 1943 december végén kötik. Vas István a *VI. Henrikre* szerződik, 1944. aug. 1-i hatállyal. Valószínűleg ekkor kötötték a megállapodást Radnótival is a *Makrancos hölgy* fordítására. A szerződés eredetijét ugyanis nem ismerjük, csak Radnótinak dátum nélküli levelét, amelyben a *Makrancos hölgy* magyarra ültetését elvállalja.⁶

„T. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest IV., Egyetem-u. 4.

Hivatkozással szóbeli megbeszélésünkre, elvállalom készülő Shakespeare összkiadásuk számára a MAKRANCOS HÖLGÝ új fordításának elkészítését. Joguk van e művet akár részben, akár egészben nemcsak a tervezett Shakespeare-kötetben, hanem bármilyen más kiadványukban is közzétenni, vagy önállóan megjelentetni. Tiszteletdíjképpen – amennyiben a MAKRANCOS HÖLGÝ önálló kötetben jelenne meg – a mű fűzött bolti árának 10%-át fizetik nekem, amennyiben Shakespeare összkiadásukban, vagy más antológiájukban jelenne meg, a fűzött bolti ár 10%-át fizetik az elfoglalt ívterjedelmek arányában. (Tehát ha a mű terjedelme 100 ív és bolti ára P 50. – úgy egy ívre eső honorárium P –.50, a MAKRANCOS HÖLGÝRE eső honorárium pedig annyiszor P –.50, ahány ívet a fordítás e kötetben elfoglal.) Amennyiben a MAKRANCOS HÖLGÝ akár önálló kötetben, akár Shakespeare összkiadásukban, vagy valamely más antológiájukban csak kötve kerülne forgalomba, úgy kötés címén 25%-ot vonnak le és az így nyert

⁵ OSZK Kézirattár, Fond 2/598. – 1943. máj. 6.

⁶ Uo. Fond 2/1374.

összeg képezi a tiszteletdíjelszámolás alapját. Amennyiben a **MAKRANCOS HÖLGY** fordításának kisebb-nagyobb részletei más kiadványukban is megjelennének, úgy e közlésért — kivéve ha pusztán propaganda célból való közzétételről van szó — a terjedelem arányában a szokásos másodközlési honoráriumot fizetik nekem.

Ha a **MAKRANCOS HÖLGY** fordítása önálló kötetben, vagy valamely antológiájukban jelenne meg, úgy joguk van 10% tiszteletdíjmentes többlet nyomásra; amennyiben Shakespeare műveinek összkiadásában jelenne meg, úgy 5% tiszteletdíjmentes többlet nyomásra. Bármely antológiájukból, amely a **MAKRANCOS HÖLGY** fordítását tartalmazza, vagy a Shakespeare összkiadásból engem 2–2 tiszteletpéldány illet; ha a **MAKRANCOS HÖLGY** önálló kötetként jelenne meg, úgy a nyomtatott példányok 1/2%-ának megfelelő tiszteletpéldány. E műfordítást sem egészen sem részben más kiadónak nem engedhetem át és önállóan sem jelentethetem meg. Viszont a fordítás előadási joga teljes egészében engem illet, még abban az esetben is, ha Társulatuk közvetítésével vagy ajánlására kerülne színpadra. —

A nyomdakész kéziratot 1944. március 15.-ig veszik kézhez. A korrektúra és revízió munkáját én vállalom, melyet a lehető legrövidebb idő alatt és a legszükségesebb betűhibákra szorítva fogok eszközölni.

Maradtam teljes tisztelettel

dr. Radnóti Miklós”

„

1944. jan. 24-én kelt újabb levele szerint azonban elhatározását megmásítja és a **MAKRANCOS HÖLGY** helyett, a *Vízkeresztet* választja. A kézirat átadásának határideje 1944. május 31. lett volna.⁷

„T. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest.

⁷ Uo.

Közös elhatározással a készülő Shakespeare összkiadásuk számára vállalt MAKRANCOS HÖLGY című mű helyett, a VIZKERESZT fordítását fogom elvégezni. E fordításra vonatkozólag az 1943. szeptember 15-én kelt levelükben közölt feltételek érvényesek.

A nyomdakész kéziratot 1944. május 31.-ig veszi kézhez a Társulatuk.

Maradtam teljes tisztelettel

Radnóti Miklós

Budapest, 1944. január 24.-én.

A *Vízkeresztet* korábban Képes Gézának kötötték le. Feltehetően nem véletlen a dátumszerű összecsengés: Képes éppen január 12-én, Radnóti levelét két nappal megelőzően a *Vízkereszt*ről lemondva, a *Velencei kalmárt* vállalta el.⁸

Radnótinak azonban már nincs ideje, hogy a megbízásnak valóban eleget tegyen. Tudjuk, hogy május 18-án kapja meg azt a munkaszolgálati behívót, amely szerint már május 20-án Vácott kell jelentkeznie. A *Vízkereszt*nek pedig csak az első két felvonása készült el. . .

A felszabadulás után a Franklin Társulat vezetése újrakezdi a Shakespeare összkiadás megszervezését. Rónay György, aki ekkor szorosabb kapcsolatba kerül a céggel, kapja a megbízást a Radnóti által elkezdett *Vízkereszt* hiányzó 3. felvonásának pótlására és befejezésére. Bemutatójára 1947-ben, a Nemzeti Színházban kerül sor; ekkor hangzának fel először az új magyar *Vízkereszt* sorai és elevenednek meg a halott költő utolsó szabad napjainak látomásai.

Közli: VOIT KRISZTINA

A REND A ROMOKBAN ÜGYÉSZI PÉLDÁNYA

A Nyugat 1937-ben új verseskötvet adott ki Illyés Gyulától. A *Rend a romokban* nyolc esztendő termését tartalmazta, jó néhány illyési alapkölteményt: *Nem menekülhetsz; Galamb-utca; A kacsalábon*

⁸ Uo. Fond 2/800.

forgó vár; Sasad; Farkasrét stb., számtalan olyan verset, amely klasszikusnak számít a költő életművében. „Illyés lírája a Rend a romokban kötetben magasodott nemzeti költészetté. . .” – állapítja meg Béládi Miklós *A magyar irodalom története* 6. kötetében (479.).

A könyvet perbe fogták. Markovits Györgyi *A cenzúra árnyékában* című könyvben részletesen ismerteti a per lefolyását (francia nyelven a Magyar Könyvszemle 1970. évi 3. számában tette közzé).

Eredetileg két verset inkriminált az ügyészség: a *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* és a *Megjelenik* címűt, végül csak az utóbbiért ítélték a költőt száz pengő pénzbírságra, és a vers eltávolítására a kötet valamennyi példányából. A vád: vallásgyalázás.

A perrel, az ítélettel tüzetesen foglalkozhatott a két világháború közti cenzúra jeles ismerője, Markovits Györgyi, hiszen az iratok fennmaradtak, a pernek csak egyetlen dokumentumát nem forgathatta: a *Rend a romokban* ügyészi példányát. Az ugyanis a tatabányai József Attila Megyei Könyvtárban rejtőzik.

Magát a pert felesleges felidézniünk, de talán nem haszontalan a magyar költészet egyik klasszikus verseskönyvének bemutatása a gyanakvó és lecsapni készülő magyar királyi ügyészség szemével. Az ügyészség reakcióját a könyvben alkalmazott „rituális” jelek és aláhúzások teszik láthatóvá.

A Tatabányán őrzött példány az Országos Könyvelosztó Központ révén jutott a József Attila Megyei Könyvtár birtokába. A 95. lapon ott van az eredeti tulajdonbélyegző:

Magyar Királyi Kúria

0587 1939

Főljástromszám

A könyv előzéklapjára, a Nyugat-embléma alá kék ceruzával odaírták a beérkezési számot: 13788

A következőkben az ügyészség jelzéseit, aláhúzásait reprodukáljuk. A *Rend a romokban* száznyolc verséből kilenc keltette föl a figyelmet vagy teljes egészében, vagy egy-egy részletével: *Arcom mögött szívemben. . .* (9.), *Rend, béke* (11.), *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* (65–67.), *Beszámoló* (76.), *Regényrészlet* (88–89.), *Alkalmi meditáció – Kísértés* (119.), *Megjelenik* (125.).

Az alábbi versek címét grafitceruzával pipálták ki: *Arcom mögött szívemben. . . ; Rend, béke. . . ; Ég kék.* Néhány versben grafitceruzával sorokat, részleteket, szavakat húztak alá, illetve oldalt is megjelölték:

Még kér a nép. . . és fölmerül
egy arc: most adjatok! . . . vadul
 körülnéz, ajkába harap,
s egy ország helyett elpirul.

(*Két március, 63.*)

Így állok fele-utamon.
 | Megszöktek mind, kik erre jöttek.
 | Futnék s koloncként hurcolom
 lábamnál hazámat, a Földet.

(*Beszámoló, 76.*)

Jézus elé röpül diadallal, feledve teljesen, hogy
reggel óta részeg!
Pálinkásüvegébe belepiszkolnak a kis csibészek.

(*Regényrészlet, 88.*)

Másodosztályon utazik a pap,
mert nem bírja ki a parasztokat.

(*Alkalmi meditációk – Kísértés, 119.*)

Végül azonban a vádirat a fönti költeményeket nem tette tárgyává. A két inkriminált versnél halmozva alkalmaztak jeleket, színt, aláhúzást. Úgy tetszik, egy egyezményes kódrendszerrel van dolgunk, amelyet belső hivatali használatra dolgoztak ki.

Mind a *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon*, mind a *Megjelenik* esetében a cím baloldalához három ferde lila vona-

lat húztak, a jobb oldalon pedig késsel kipipálták. A legenyhébbnek ítélt részt csak feketével, grafitceruzával húzták alá. Ilyen csak egy van: a Dózsa György beszéde első szakaszában a *nemes* szó. Grafitceruzával és kék írónnal is aláhúzták a következő részleteket: Ha a birtokán tanyázik (7. szakasz); tántorogva nehéz igazával (utolsó strófa: az „igazával” grafit-tal, késsel egyaránt megjelölve.) Pirossal húzták alá:

Átkot hoz még halottan is,
lopó, csaló, rabló, hamis,
ha száll fejére malaszt is,
a paraszt fizeti azt is.

(8. szakasz)

Nyílott szájunk jajpanaszra?
dögölj, rúgtak a parasztba,
korbács pattant, a torokba
rekedt a szó fojtogatva.

Na, nem értjük a beszédet!
Elég is ennyi, testvérek,
balta, csép már hadarólap
magyarázza igazunkat.

Vérszopó dög, elég ennyi,
farkasféreg valamennyi,
testvéreim, — hajlokát is,
szélbe szórjuk a porát is!
Segél Krisztus minket!

(10–12. szakasz)

Az utolsó szakaszban egy sort pirosítottak meg:

szörnyű mocsaradba, magyar történelem!

A *Megjelenik*ben nincsenek ceruzavonások.

Mind a két versnél alkalmaztak egy olyan jelet, amely sehol másutt nem fordul elő, feloldása tehát – ismerve a fejleményeket – eléggé egyszerű. A sötétbarna vastag sarkos (zárójel) a „jogsértésre” hívta fel a figyelmet. E zárójelfajta a *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* című vers egészét befogja, a *Megjelenik*nek viszont csak közismert második szakaszát:

⟨Megjelenik Mária véle
kis cselédkönyvével kezébe
szégyenül valaki beírta
hogy gyermeke van hogy nem tiszta
helyet keres de helyet nem kap
mindenütt ortodoxok laknak.⟩

A könyvben szóbeli megjegyzés, paragrafusra utalás nem található – puritánul működött a törvényvédő ceruza. 1942-ben az államrendőrség elkobozta Illyés Gyula és József Attila verseinek kis gyűjteményét, egy füzetecskét, amelyet *A nép nevében* címmel Mátyás Ferenc válogatott és adott ki. „Illyés versei közül kettőt jelölt meg a cenzori ceruza, a *Nem menekülhetsz* és a *Nocsak* című verseket.” (*A cenzúra árnyékában*, 444.) Mindkettő a *Rend a romokban* lapjairól való. A ceruza 1937-ben még elsiklott fölöttük.

Jelek és aláhúzások. Kis adalék egy nagy könyv történetéhez, de érdemes megismernünk.

Közlő: GYÖRI LÁSZLÓ

ADY-VERSEK NÉMET ÚJRAKÖLTÉSE 1908–1919¹

Önálló német nyelvű Ady-kötet a költő életében nem jelent meg, antológia ellenben, amelyekben Ady-vers is található, összesen hat.² Lipcsének jutott az a dicsőség, hogy a magyarországi és ausztriai könyvkiadást, sőt a sajtót is megelőzve helyet adott egy antológiában három Ady-versnek. Mind a három Horvát Henrik fordítása.³ Közülük egy belekerült abba a legújabb német nyelvű Ady-válogatásba is, amely

¹ Munkámban nem használom a régebben általánosan elfogadott *műfordítás* szót. Azoknak a véleményét osztom, akik szerint verset nem lehet másik verssé „fordítani”, hanem „csak” egy másik nyelven újraalkotni. Ezért – nem tagadva a határesetek lehetőségét – jogosultnak érzem a verses „fordítás” terminológiai elkülönítését a prózáitól, az utóbbi számára engedve át a *műfordítás* elnevezést. Az ún. nyersfordítás alapján dolgozó költőknél értelmetlen is lenne az ő „műfordításuk”-ról beszélni, hiszen a fordítás munkáját nem ők végzik el. A németeknek van egy nagyon jó szavuk a versek más nyelvű újraalkotására, ma már szinte kizárólag ezt használják: *Nachdichtung* és maga az alkotó a *Nachdichter*. Az *Übersetzung* és *Übersetzer* szó használata a próza-fordításra korlátozódott. Kézenfekvő lenne a magyarban is az *utánköltés* és az *utánköltő* szó bevezetése. Nyelvünkben azonban az összetétel első tagja értékcsökkentő mellékjelentést is hordoz. Hasonlóan „meghamisítás” mellékjelentése lehet az *átköltés* szónak is. Legjobb talán az itt használt *újraalköltés*, de nem mindig érzem ezt sem helyénvalónak: inkább a folyamatot jelöli, mint az eredményt.

² Tanulmányom megírásához kiindulópontnak használtam a Vitályos László–Orosz László: *Ady-bibliográfia 1896–1970* (Bp. 1972) c. kötetet, amelynek gazdag anyagát néhány adattal sikerült még kiegészítenem.

³ *Die Lyrik des Auslandes in neuerer Zeit*. Herausgegeben von Hans Bethge. Leipzig, 1908. Max Hesses Verlag. A 373–387.: Ungarn. A három Ady-vers Horvát átköltésében: *Im Herbst (Három őszi könny-csepp)* 373.; *Herbst (Elillant évek szőlőhegyén)* 373–374.; *Die weiße Frau* (A vár fehér asszonya) 374.

1977-ben jelent meg Budapesten.⁴ (Horvát Henrik, a német költőként is fellépő egykori nagyváradi tanár sokszor szerepelt Heinrich néven is az akkori helytelen szokásnak megfelelően,⁵ így pl. a szóban forgó Hans Bethge-féle antológiában, Horvát 1918-i önálló kötetében és nyomukban az 1977-i gyűjteményben is.) Ez az 1908-i válogatás a világ költészetének újabb értékeit akarta bemutatni. A magyar líra néhány nagyságáról eléggé késve adott hírt, illetve azt a látszatot kelthette, hogy hasonló értékű újabb kötőink nincsenek. A bemutatott tizenegy magyar költő közül ugyanis három már a múlt században elhunyt: az öt verssel is szereplő Alexander (azaz Sándor) Petőfi, a három verssel felvett Johann (János) Vajda és Eugen (Jenő) Komjáthy, aki egy verssel jutott be az antológiába. Kétségtelenül mindhárman képviselhetik (akár több verssel is) a magyar költészetet egy európai költői antológiában, de 1908-ban már nem mint az újabb idők reprezentánsai. A többi hét magyar költő között találjuk négy verssel a már idős Kiss Józsefet (Josef néven) s folyóiratának, A Hétnek kisebb költői közül egy verssel Szalay Fruzsínát. Az Adynál egy évtizeddel idősebbeket Palágyi Lajos képviseli (Ludwigként) két verssel, végül Ady nemzedékét Szilágyi Géza (ezt a nevet nem tudták „lefordítani”) két és Kosztolányi Dezső (Desider) egy költeménnyel. Tulajdonképpen az utóbbi három jelenti 1908-ban Ady mellett az „újabb idők” magyar költészetét a kötetben szereplők közül. Találunk azután még egy nevet: Fátyol, amelyet ma már nem tart számon sem az irodalmi lexikon, sem az álnév-lexikon.

A kiválasztás és a múlt felé való eltolódás egy magyar válogató vagy ajánló (valószínűleg Horvát Henrik) felfogását tükrözi. Hibáitól elte-

⁴Endre Ady: *Gedichte*. Auswahl zum 100. Geburtstag des Dichters. Eingeleitet von László Bóka. Nachdichtungen von Annemarie Bostroem, Géza Engl, Franz Fühmann, Heinrich Horváth, Heinz Kahlau, Martin Remané, Ernst Waldinger. Bp. 1977. – Horvát átköltésében a *Három őszi könnyecsepp* változatlanul, de *Drei Herbsttränen*, nem pedig *Im Herbst* címmel a 38.

⁵E szokásnak hódoltak, sőt elől is jártak benne a magyarországi német kiadványok egészen a felszabadulásig: mindenkinek „németesítették” az utónevét. Ma már – szerencsére – nem szokták „lefordítani” a magyar költők és írók nevét németre. Idegen szövegben is csak a sorrendet cseréljük meg ma (félreértések elkerülése végett), azaz a német (és európai) szokásnak megfelelően a magyar utónévből előnevet csinálunk, de minden változtatás nélkül. – A *Magyar irodalmi lexikon* (I–III. Bp. 1963–1965) első kötetében (472. p.) Horváth Henrik található, de másutt az általa is használt *h* nélküli családnév olvasható. Minthogy a folyóiratokban, antológiákban is így nyomtatták a nevét, én is ezt a *h* nélküli formát használom.

kintve – ha jól meggondoljuk – nagyon nagy dolognak kell tartanunk, hogy az *Új versekkel* 1906-ban Dévénynél „betörő” Ady egy lipcsei világirodalmi antológiában már 1908-ban helyet kapott.

*

A sajtóban csak Hans Bethge antológiája után tűnt fel német nyelven öt új Ady-utánköltés, éspedig ezúttal Magyarországon, a Pester Lloyd 1909. ápr. 11-i számában, Ady egyik prózai írásával együtt.⁶ A versek Verax álnevű fordítója Vészi József, Ady tehetségének egyik első felismerője és méltányolója.⁷

Az öt utánköltés mindjárt 1909-ben eredményt hozott Ady külföldi népszerűsítésében – legalábbis itthonról nézve. Berlin újságíróinak ünnepségén – mint a Független Magyarország lelkendező híradásából megtudjuk – mintegy tizenötezer főnyi közönség előtt zajló „dús program” keretében hangversenyt is rendeztek, amelynek a műsorát „Berlin legelőkelőbb művészei szolgáltatták”. (Arról hallgat a tudósítás, hogy a műsornak ezen a részén hányan vettek részt a hagyományosnak mondott néppünnevény résztvevői közül.) „A hangverseny egyik fényessége Beregi Oszkár szavalata volt, aki Ady Endre néhány versét adta elő Vészi József fordításában.” A közönség – a magyar lap szerint – zajos tapssal fogadta költőnk műveit. A cikkíró kiemeli, hogy „Beregi Oszkár finoman árnyékolta előadóművészetén keresztül” ezúttal először jutottak Ady versei az átköltések segítségével idegen hallgatóság elé, „és azt tüstént meg is hódították”. A siker, mondom, csak a Független Magyarország felől nézve volt ilyen fényes. Úgy tűnik, hogy berlini szemmel kevésbé lehetett hódító Beregi szavalata. A Berliner Zeitungban egyáltalán nincs nyoma az ünnepségnek; a különböző egyesületek életéről,

⁶ Osterbeilage des Pester Lloyd, 39–40. A *Geistige Elephantiasis* c. cikk eredeti magyar szövegét nem ismerjük. Ady *Összes Prózai Művei* (kritikai kiadás) IX. kötetében (sajtó alá rendezte Vezér Erzsébet, Bp. 1973.) németül a 318., magyar fordításban az 591. p. *Lelki megalománia* címmel.

⁷ Az öt utánköltés címe: *Mein schwarzes Roß* (Az én koporsó-paripám), *Dem Tode bin ich anverwandt* (A Halál rokona), *Das schwarze Klavier* (A fekete zongora), *Gold und Blut* (Vér és arany), *Weinen* (Sírni, sírni, sírni). A második megjelent még egyszer a *Neues Wiener Journal*-ban egy Horvát-utánköltéssel (*Herbst*) együtt (lásd a 33. jegyzetet); a harmadik és ötödik pedig a *Független Magyarországnak* (lásd a 9. sz. jegyzetet).

rendezvényeiről bőven hírt adó Vossische Zeitung azonban egy hasábot szentelt *Fata morgana* címmel „a berlini téli évad legnagyobb forgatagának”, az újságíró egyesület „pezsgő télünnepének”, amely – mint megtudjuk – már az előző évben is nagy eseménynek számított, s most is „szokatlanul pompás és költséges keretek közt” zajlott le. A népünnepély-szerű sokadalom látnivalóinak felsorolása után a résztvevő költőkről is szó esik, akik többségükben a könnyebb műfajok képviselői lehettek. Megtudjuk, hogy a „prímhegedűs” Leo Leipziger volt, „aki, mint köztudott, mindent megversel, ami útjába akad”. Felsorol még a cikk név szerint hét másik költőt (akik közül kettőről: Július Stettenheimről és Gusztav Kadelburgról egyetmás a legújabb két kötetes német írólexikonban is olvasható), majd egy „usw.” (stb.) zárja a sort. Hát ebbe a „satöbbi”-be foglalták bele a Vészi-utánköltések és a Beregi-szavalat hódító magyar sikerét is. A magyar lap szerint ezzel szemben az előadóművész „alig győzte”, hogy minden kérdésre választ adjon „a mi nagy költőnk egyénisége és poézise felől”, annyi érdeklődő német író fordult hozzá.⁸

Két héttel később újabb cikk jelent meg erről a témáról: „Adyt csak olyan ember tudja jól németre fordítani, mint Vészi József, [aki] mind a két nyelvnek mestere, mind a két nyelv szellemének fölényes, tökéletes megértője” – írták.⁹ (Ma sokan úgy látjuk, hogy helyesebb, ha inkább nyersfordítás alapján dolgozó, de feltétlenül elismert, kiemelkedő külföldi költők mutatják be a mi nagy költőinket.) A cikk közli Vészi két utánköltését is *Das schwarze Klavier (A fekete zongora)* és *Weinen (Sírni, sírni, sírni)* címmel. Érdekes Vészinek a két vers mellé csatolt és a szerkesztőség által büszkén közzétett levele. „Talán úgy volna a legérdekesebb – javasolta –, ha az eredeti szöveg mellé tennék a fordítást.” A lap örömmel megfogadta a tanácsot, s közölte a verseket mind Ady magyar, mind Vészi német szövegével. Vészi azért vélte hasznosnak a kétnyelvű közlést, mert „így kiugrik a tömérdek nehézség, amivel a fordítónak meg kellett birkóznia, ki másfelől az Ady Endre őseredeti magyar egyéniségének nyelv és ritmusbeli fajzatja is, amelynek egy idegen nyelvbe való átültetése egyike a legizgatóbb művészi feladatoknak.” (Az olvasók ebben az esetben magyarok voltak, de

⁸ *Ady-versek Berlinben*. Független Magyarország 1909. dec. 10. 292. sz. – *Fata morgana*. Zweite Beilage zur Vossischen Zeitung 1909. dec. 6. 571. sz. – *Lexikon deutschspr. Schriftsteller von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 1–2. Leipzig, 1974.

⁹ *Vészi József a magyar kultúráért*. Független Magyarország, 1909. dec. 25. 17–18.

meggyőződése, hogy a kétnyelvű közlés német közönség számára is – és általában minden utánköltés esetében – hasznos, sőt az egyedül helyes eljárás lenne.)

Azért küldte ezt a versét Vészi, mert úgy érezte, hogy ezek „festenek a legjobban, a legmagyarosabban a rájuk szabtam német köntösben”. A második versről még a szigorú kritikus, Turóczi-Trostler József is elismeréssel szólt 1919-ben, erősen bírálva mellette több dilettáns fordítót: „Kívül áll e soron Ady egyik értékelője, Vészi József öt fordításával” – mondja, de hozzáteszi: „Csonkítatlan és szét nem hulló teljességében csak a Sírni, sírni, sírni interpretációja szólaltatja meg az igazi Adyt.”¹⁰

Vitatható kérdés, vajon „legmagyarosabban” kell-e hangzania egy jó német utánköltésnek, ha nem csupán azt értette ezen Vészi, amit Turóczi is elismert, hogy az újraköltésnek sikerült Adyt is jól tükröznie. Ez természetesen mindig magától értetődő követelmény az újraköltés „műfajában”. De azt hiszem, hogy csak művészi német (és nem „magyaros”) versektől várhatjuk Ady és más nagy költőink kellő külföldi elismertetését.

*

Egy év múlva újabb, Adyval is kapcsolatos berlini eseményről számolt be a Független Magyarország: hírt adott a Pan néven megalakult „irodalmi és művészeti társaságról”. „Feléje szegződik a legfrissebb, várakozásokban gazdag érdeklődés, ami könnyen érthető is – írja –, ha meggondoljuk, hogy élén Wedekind és a két Mann-fivér áll és... Paul Cassirer, a legnagyobb német művészeti vállalkozó.” A társaság „legutóbb megindult magas színvonalú folyóiratának” december 16-i számában két magyar író nevével is találkozott az olvasók. „Különösen jól esik – írta a lap –, hogy ezek egyike éppen Ady Endre, aki verseivel eddig oly keveset szerepelt a külföld szépirodalmában, pedig oly nagyon szeretnénk elbüszkélkedni vele”, hogy van egy „nagy, modern, világ-irodalmi szempontból is ritka és előkelő lyrikusunk”. A Panban megjelent utánköltés ismét Horvát Henrik verse volt, a *Weil du mich liebst* (*Mert engem szeretsz*). Horvátról megállapítja a cikkíró, hogy „már

¹⁰ Turóczi-Trostler József: *Ady és német fordítói*. Huszadik Század, 1919. aug. (Ady-szám) 118. Megjelent az *Arcok és harcok Ady körül* c. kötetben is más tanulmányokkal együtt é.n., Gaál Gábor tanulságos bevezetéséből sejthetően kb. 1929-ben.

többször jelét adta annak, mennyi különleges odaadással fordítja a modern magyar költőket". Szerinte „az asszonyiség meleg himnusza zeng föl a német fordításban is”. (Ezt bizonyítandó közlik is az utánköltést a Független Magyarországon.) A lelkes cikkíró reményének ad végül kifejezést, hogy ezt a fordítást „bőven fogják követni újabbak”, s Adynak a külfölddel való megismertetésében elől fog járni a Vészi József és Hatvany Lajos szerkesztésében rövidesen megjelenő Jung Ungarn című folyóirat.¹¹

*

A Jung Ungarn kezdetben csakugyan igyekezett megfelelni annak a várakozásnak, amelyet A »Pán« *magyarjai* című cikk szerzője kifejezett. Az 1911. évi januári számban mindjárt négy Ady-verset találunk Horvát Henrik utánköltésében.¹² Tudva, hogy Vészi volt a folyóirat szerkesztője, Hatvany Lajos pedig az irodalmi rovat vezetője, kissé kevesellhetjük a továbbiakban az Ady bemutatására szánt helyet. Horvát négy verse után csak egy átköltés található még a mindössze egy évig fennálló lapban, Leo Greinertől a *Meine Ernte, die Zeit* (A percek aratója).¹³

¹¹ A »Pán« *magyarjai*. Ady Endre és Hatvany báró. Független Magyarország, 1910. dec. 25. 306. sz.

¹² Jung Ungarn 1911. jan. 1. sz. 77–80.: *Das ungarische Brachland* (A magyar Ugaron), *Wehklagen unter dem Lebensbaum* (Sírás az Élet-fa alatt), *Adam, wo bist du?* („Ádám, hol vagy?”), *Der Caesar mit dem Eberkopfe* (Harc a Nagyúrral).

¹³ Jung Ungarn 1911. okt. 10. sz. 1132. Az évi tartalomjegyzékben csak: *Meine Ernte, die Zeit*, von Leo Greiner” olvasható, de a 1132. lapon már ott van a cím alatt: „Nach Andreas Ady”, és vessző nélkül: *Meine Ernte die Zeit*. Bánóné Büky Katalin tévesen azt állítja tanulmányában (*Adatok az Ady-versek német fordításaihoz*. Studia Litteraria. A Debreceni KLTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei. Tomus V. 1967. 113–128.), hogy ez a német vers *Az Idő rostájában* utánköltése; a Jung Ungarn 132. lapjára helyezi, és a szerzőt is Geier néven szerepelteti. Átveszi ezt a tévedést szakdolgozatában (*Endre Adys Gedichte, deutschsprachige Übersetzungen* – gépiratban az ELTE Német Tanszékén –, 1970.) némi kétellyel és forrása megjelölésével Erdély Mária is, anélkül, hogy a folyóiratban utánanézett volna: „Der Übersetzer ist Leo Geier. Diese Daten kommen in der Arbeit von Frau Bánó vor, aber der ungarische Titel muß ungenau sein, das Gedicht „Az Idő rostájában” wurde nämlich erst im Jahre 1914... herausgegeben.” (I. m. 113., ill. 4–5.) – Turóczi-Trostler szerint ez a fordítás „Vészivel egy sorba tartozik... Kifogástalan nyelvi forma, de stilizált, felbontott és színeiben megfakított Ady.” (I. m. 118.)

Adyn kívül sok más költőnk és írónk bemutatására is vállalkozni akart a folyóirat. De annak a főokát, hogy nem vált Ady erőteljesebb propagátorává – azt hiszem –, nem ebben a szándékban kell keresnünk. Ez a lap a kormány szócsöve is volt, gróf Tisza István miniszterelnöknek is jelent meg benne írása, s Tisza István és Ady Endre népszerűsítése bajosan fért meg egy folyóirat lapjain. Vészi József későbbi pályafutása is bizonyítja, hogy az Adyt felfedező radikális polgári újságíró (más hasonló indulásúaktól eltérően) nem a radikalizálódás útján haladt tovább.

*

A Jung Ungarn megjelenési évének vége felé a Világ nagyobb terjedelmű cikke foglalkozott irodalmunk németországi helyzetével. A hatalmas német olvasóközönségnek nincs elég írója, a nagyszerű új magyar irodalomnak viszont, amely „Ady mellett és Ady óta van”, nincs elég olvasója – a cikkíró szerint –, de most felébredt a németek érdeklődése irodalmunk iránt. „Az alig-alig lefordított Ady Endre neve kicsinyben úgy kísért néhol, mint az ismeretlen Shakespeare a »Wilhelm Meister« első megfogalmazásának idején.” Beszél drámáink sikereiről, megtudjuk, hogy Hatvany Lajos megnyerte a kiadókat húsz magyar regényből álló sorozat kiadására. „Ez a húsz német kötet mindenképpen eseménye lesz a magyar irodalomnak, de sajnos, nem jelenti a legnagyobb eseményt, amely Magyarország felől érhetné a német irodalmat. Az a néhány vers, amely Horvát Henrik, Leó Greiner és Vészi József fordításában hírt adott Ady Endre felől Németországnak, nem töltheti be alakjának nagy kontúrjait. Az Ady versek nyelvi szépségükből, ritmikájuk gazdagságából, tömörségükből . . . annyit vesztenek fordításban, amennyit csak az egészen nagy versek veszíthetnek, és nem hirdetik kellő kétségbevonhatatlansággal” Ady Endre „teljes maiságát”. Az a kiadó érdemelné meg a cikk szerint „a magyar irodalom és a német közönség háláját”, amely Ady összes műveit lefordíttatná: a verseket, a novellákat és a prózai írásokat, „mert ha Ady élete, látása és világfelfogása nem lesz többé magyar titok, . . . akkor nem számít többé az, amit a fordítások elvettek tőle.” „Hatvany Lajos egyszer hálásnak mondotta magát azért – fejeződik be a cikk –, hogy Ady Endre kortársa. Háláját nem róhatja le grandiózusabban, mintha előkészít és megcsinál egy teljes német Ady-kiadást.”¹⁴

¹⁴ *Magyar írók a világpiacra.* Világ, 1911. dec. 19. 300. sz.

A lelkesen sürgetett kiadásra még tíz évig kellett várni, de a végre megjelenő kötetnek a méretei meg sem közelíthették a Világ névtelen cikkírója szerint szükséges terjedelmet. Ady egyelőre csak szórványosan, néhány hazai lap és antológia lapjain volt német újraköltésben olvasható.

Másfél év múlva ismét hosszabb cikkben foglalkozott a Világ a magyar irodalom külföldi fogadtatásával. Az Alfred Kerrel folytatott interjúból kiderül, hogy Kerr olvasta Ady néhány versét németül. „Ötöt-hatot mindössze, – ha Ön nem mondotta volna róla, amit mondott, tán megpróbálnék véleményt mondani róluk, de így nem lehet. Egy állítólag olyan nagy költőt néhány véletlenül elének került versből nem lehet megítélni. Fordítást, kérem, jó fordításokat, ezt ismételhetem csak folyton” – hangoztatta Kerr, miután kiderült a beszélgetésből, hogy elég keveset tud a kortárs magyar költőkről.¹⁵ (Ehhez hozzátehetnénk, hogy az átköltésekből is sokkal inkább az utánköltő ítéltető meg, mint az eredeti alkotás szerzője.) Az Alfred Kerr által óhajtott jó fordítások éppúgy vártak magukra, akárcsak a nagyobb szabású német nyelvű Ady-kötet.

*

A Jung Ungarnéhoz hasonló misszióra vállalkozott a magyar költészet német nyelvű propagálásában az erdélyi szászok magas színvonalú folyóirata, a Brassóban megjelenő *Die Karpathen*. Vörösmartyn, Petőfin, Aranyon és a népköltészetten kívül több egészen új, élvonalbeli magyar költőt tolmácsolt a lap német (elsősorban magyarországi német) olvasóközönsége számára. A havonként kétszer megjelenő tartalmas füzetekben hamarosan Ady Endrével is találkozunk az akkori magyar költészetből, helybeli költők, a segesvári Hermann Roth s a brassói

¹⁵ Világ 1913. máj. 25. 123. sz. Olvasható ugyanez a riport a *Berlini Magyar Revü* c. folyóiratban is, amely egy éven át jelent meg magyarul 1913-ban, I. évf. 5. sz. 97–101. Szerkeszti Brázay Emil, Atlantik-Verlag, Berlin. Itt a riporter neve is szerepel: „Lejegyezte Pór Leó.” Alcíme: *Mit tudnak az irodalmi Magyarországról külföldön*. Az Adyra vonatkozó nyilatkozat kissé eltérően így szól: „Ady Endre a Róbert által említettek között volt. [Róbert Jenő a berlini Hebbel-Theather egykori igazgatója, aki – mint az interjúból megtudjuk – valamikor korábban tájékoztatta Kerrt a kortárs magyar irodalomról.] Olvastam is néhány versét. Rendkívül erős talentumot sejtettem ki belőle.”

Eduard Schullerus és Egon Hajek utánköltései révén.¹⁶ Említsük meg dicséretükre, hogy Schullerus négy verse között ott van a *Proletár fiú verse*, a *Havasok és Riviéra*, *A magyar Messiások*, amelyeket ő tolmácsolt először, a negyedik verset pedig (*Egy régi-régi fűz*) csak az ő fordításában publikálták idáig németül. Hajek is olyan verseket választott (*Rózsáliget a pusztán*, *A tüzéves Éva*), amelyeket azóta senki sem fordított le, s csak a harmadik versének van több későbbi átköltése is (*Szeled esti imádság*). Az újraköltések után hosszabb ismertetés is olvasható Ady Endre költészetéről Ignótus nővérének a tollából, aki több ízben szerepelt a lapban mint budapesti munkatárs. Később hiába keressük Ady nevét, a háború kezdetekor ellenben militarista szellemű versek lepték el a korábban egészen más irányt képviselő folyóiratot. Egon Hajek is írt ilyeneket, sőt közöltek egyet Alfred Kerr tollából is, amely előbb a Panban jelent meg, onnan vették át valószínűleg. Mint a folyóiratról készült disszertációban olvashatjuk: „... az utolsó füzetekben háborús dalok és cikkek álltak, egy háborús krónika is, közvetlenül olyan tanulmányok mellett, amelyekből még a legközelebbi múlt

¹⁶*Die Karpathen*. Halbmonatschrift für Kultur und Leben. Herausgegeben von Adolf Meschendörfer, Kronstadt-Brassó. Az első szám 1907. okt. 1-én, az utolsó 1914. szept. 15-én jelent meg. A brassói költők, E. Schullerus és E. Hajek gyakran szerepelnek utánköltések mellett saját költeményeikkel is, a segesvári H. Roth nevével később nem találkoztam a lapban. (A folyóirat közölte a munkatársak illetőségi helyét.) Roth utánköltése *Sie kommt nicht* címmel (*Nem jön senki*) már 1909. júl. 15-én megjelent (II. évf. 20. sz. 585.); a többi 1911. máj. 1-én (IV. évf. 15. sz.) a következő címen: *Schneegebürge und Riviera* (453.), *Lied des Proletariersöhnes* (453–454.); *Eine alte-alte Weide* (454.) és *Die magyarischen Erlöser* (454.), ezek Schullerus átköltései; a *Rosenwald auf der Heide* (454. p.), *Die zehnjährige Eva*, *Mildes Abendgebet* (455. p.) Hajekéi. Írt a folyóiratba a Jung Ungarnból ismert Leo Greiner is több ízben, lakóhelye Zeiden, magyarul Feketehalom, Erdélyben. Érdekeség még a szép számú magyar vers tolmácsolásánál, hogy Vörösmarty és Arany neve változatlanul is előfordul, azaz családi nevük után áll a Mihály és a János név, jelölve annak, hogy az utánköltők a magyar irodalomban is otthon voltak, s e gyakran olvasott nevekre magyarul is rájárt a tolluk. Néha azért őket is „lefordították”, többi költőnk viszont következetesen Alexander Petőfi, Andreas Ady, Desider Kosztolányi stb. lett a folyóiratban. – Turóczi-Trostlernek rossz véleménye volt ezekről az Ady-utánköltésekről: „A formafelbontás formafelhígítássá lesz néhány alkalmi fordítónál” – mondja róluk. „Az eredetiek színét megfakítják, a ritmust meglassítják, s a nyelvet a maguk közérthető, elvontan fakó, mindennapi nyelvére fordítják...” (i.h.)

beszélt, amely már időszerűtlenné vált. Így Meschendorfer elhatározta, hogy a *Die Karpathen* megjelentetését leállítja.”¹⁷

*

Ugyancsak a háború előtt, majd alatt tűnt fel Ady Endre neve két újabb német utánköltés-antológiában (de csak egy verssel). A kötetek Temesvárott, a délmagyarországi németiség nagy központjában jelentek meg. Itt a Bánátban élt, és a jelek szerint magyar dzsentrivé alakult családból származott a szerzőjük, Alexander v.[von] Joanovich, illetve a három évvel később kiadott magyar című kötet szerint szentandrászi Joanovich Sándor. Valószínűleg anyanyelvi szinten beszélt németül, s nevéből ítélve délszláv származású lehetett, legalábbis a névadó ágon. *Gedichte und Uebersetzungen* c. első kötete 1912-ben jelent meg.¹⁸ A későbbi kötet címe *Költemények és fordítások*, s a borítólap szövege: „A tiszta jövedelem háromnegyed részben hadsegélyező célokra, egy-negyedrészében a temesvári vöröskereszt javára fog fordíttatni.” A hadsegélyező célokra fordítandó összeg nagysága mutatja, hogy ez a dilettáns költő nem tartozhatott a határozottan háborúellenes Ady Endre föltétlen tisztelői közé. Csak *A Halál rokonának* a fordítása van a két kötetben. Teljesen igaza volt Turóczy-Trostlernek, amikor az első kötetet bírálva „szembetűnő dilettantizmus”-t, „korlátlan nyelvi tájékozatlanság”-ot, „a távlat s az értékelni tudás teljes hiányá”-t olvastat rá a szerző fejére. (Úgy látszik, a második kötet nem került a kezébe.) „Még jó – írja –, hogy csak egy versnek jutott az a szerencse, hogy kifosztottan és visszájára fordítva foglalhat helyet tizenkettedrágú mesteremberek társaságában.”¹⁹ Talán azért Kiss Józsefet és Ábrányi Emilt nem sorolta e mesteremberek közé, valamint a messze múltból idevetődött Kisfaludy Károlyt sem. De valószínűleg közjük számította Turóczy-Trostler a négy verssel is megtisztelt Szabolcska Mihályt, az akkori temesvári református lelkészt. Hozzá hasonlóan négy verssel

¹⁷ Heinz Schullerus: Adolf Meschendorfers siebenbürgische Zeitschrift „Die Karpathen” 1907–1914. Marburg, 1936. 136. A folyóirat költőiről még részletesebben: i. m. 86.

¹⁸ Gót betűs kötet puha fedőlappal, 70 lap. A temesvári Heinrich Reif könyvnyomda adta ki. Tartalomjegyzéke nincs. Az Ady-vers, *A halál rokona* (kis h-val), utána *Ich bin verwandt mit dem Tode*. Uebersetzt von Alexander Joanovich.

¹⁹ Turóczy-Trostler: i. m. 117.

szerepel a válogatásban Jörgné Draskóczy Ilona, aki 1899-ben Szabolcska buzdítására kezdett verseket írni. Joanovich nagyra értékelhette a költőnőket, mert Erdős Renée-től is átültetett németre két verset és Niamessyné Manaszy Margittól egyet. Szerepel még egy-egy verssel az idősebb nemzedékből a költő-zeneszerző Zichy Géza; az egyik bánáti lap társszerkesztője, Gáspár Imre és Somló Sándor, aki 1902-től a Nemzeti Színház igazgatója volt. Helyet kapott a válogatásban egy utánköltés erejéig az Ady-kortárs, de a konzervativizmusnak az öregek-nél is jellegzetesebb képviselője, Kiss Menyhért is.²⁰

Ez a kötet (néhány későbbi antológiával együtt) iskolapéldája annak, milyen kevésbé tudja a kortársak nagy része elbírálni, hogy mire érdemes felhívunk költészetünkéből az idegen anyanyelvűek figyelmét, mire nem. Azzal viszont minden dilettantizmusa ellenére láthatóan tisztában volt Joanovich, hogy egy más nyelvű vers lényegében új alkotás: amit ő ír németül, az már nem a magyar költők verse, hanem az övé. Nem a helyükre tehető, hanem csak melléjük mint utánköltés. Éppen ezért *két nyelven közölte a verseket*, éspedig először a magyar verset költőjének a nevével, azután az újraköltést a saját maga neve alatt. Ezt a gondolatot ad absurdum vitte, közzétéve a kötetben saját tizenegy magyar versét is, amelyeket németre, és saját négy német versét, amelyeket azután magyarra költött át.

A második kötetben a versek száma is, a kiválasztott szerzők száma is megnőtt, de Adytól 1915-ben sem óhajtott többet felvenni Joanovich, mint korábban. Mit is kerestek volna újabb Ady-versek az újonnan felvett költők, a már csak az irodalmi lexikon kis címszávaiban élő Vértessy Gyula, Mérei Adolf, Szávay Zoltán és a még lexikonban sem élő Fürt Margit és Stimm Adolf versei mellett? Jobban megfelelt a szerző és olvasói konzervatív ízlésének, hogy míg Kiss Menyhért verseinek utánköltése egyről ötre emelkedett, Adytól maradt az egyetlen, az egész addigi Adyt nézve korántsem legjellemzőbb és legfontosabb *A Halál rokona*.

*

Joanovich első kötete után, 1913 októberében lépett fel utánköltéseivel a déli országszéllel ellentétes végeken Ady lelkes híveként a szepességi Késmárkról származó Friedrich Lám, azaz magyarul Lám

²⁰ A második kötet „nyomtatott Uhrmann Henrik könyvnyomdájában” Temesvárott 1915-ben; az Ady-vers két nyelven a 128–129. —

Frigyes. Ezek a versei a késmárki *Karpathen-Post* c. hetilapban láttak nyomdafestéket, amelynek a célja (a fejléc szerint) közgazdasági, társadalmi és turisztikai érdekek elősegítése volt.²¹ A gótbetűs lap tárcákat is közölt a címlap alsó felén kezdve. Itt jelent meg Lám lelkes hangú írása Adyról és a korabeli magyar líráról, s a következő számban ugyanezen az előkelő helyen a négy utánköltés. „Magyarországon néhány év óta irodalmi forradalom tombol” – mondja Lám, s maró gúnnyal beszél a századelő konzervatív költőiről, majd leszögezi, hogy „a forradalmárok vezére: Ady”.

A következő számban egy-egy figyelemre méltó bevezető mondatot írt Lám az utánköltései elé, mentegetve magát előljáróban, mennyire sajnálja, hogy Ady verseit „meglehetősen döcögő fordításokban kell” átnyújtania. „A következő költeményben a szocializmus közeledését hirdeti” – írja tovább. Következik a *Der rote Wagen auf dem Meere* (Vörös szekér a tengeren), amelyet azóta senki sem próbált meg németül újraköltöni. „A következő költemények sovinizmusellenes, haladó-demokratikus versciklusához tartoznak” – mondja az *An den Ufern der Theiß* (A Tisza-parton) és az *Auf der Hortobágyer Haide* (sic!) (A Hortobágy poétája) bevezetéseként s egy dicsérő mondatot tesz a *Meine Mutter* (Az anyám és én) elé is. Végül megállapítja: „Írányzatával még mindig nem békültek meg ma sem, . . . de a demokratikusan gondolkozó közvéleményben már övé a győzelem.”²²

*

A háború kitörésekor ismét megjelent egy antológia a délmagyarországi németiség körében, ezúttal nem Temesvárott, hanem Nagybecskerekben. Szerzőjéről Turóczi-Trostler lakonikus rövidséggel újra megállapította, hogy „tipikus dilettáns”. Az antológia címe: *Moderne ungarische Dichter*, szerzője Brájjer Lajos.²³ A száz lapot kitevő

²¹ „Verantwortlicher Redakteur Karl Bruckner. Eigentümer und Herausgeber: Paul Sauter.” A kis vidéki város lapjának 1913-ban már a 34. évfolyama jelent meg, ami azt mutatja, hogy a cipster városok polgárosult lakossága már régóta elég művelt és elég jómódú volt ilyen lap fenntartásához.

²² A cikk, illetve az utánköltések az 1913. okt. 2-i (40. sz.) és az okt. 9-i (41. sz.) lapjain jelentek meg.

²³ *Moderne ungarische Dichter ins Deutsche übersetzt von Dr. Lajos Brájjer*. Verlegt bei Fr. Paul Pleita, Nagybecskerek, 1914. (Ma: Zrenjanin Jugoszláviában.)

könyvecske előszavából kiderül, hogy a szerző első kötete *Ungarische Dichtungen* címmel Lipcsében jelent meg 1906-ban, ez már a második műve. A kiválasztott költőkről (Adyval együtt harmickettő) első pillantásra elmondhatjuk, hogy kevesebb több lett volna. Igaz ugyan, hogy nagy részük csakugyan a modern magyar költők közé tartozott, s az is igaz, hogy Ady szerepel a legtöbb (6) verssel, utána Szilágyi Géza, majd Dutka Ákos következik (5 és 4 verssel), de ott van pl. a modernnek éppen nem nevezhető Szabolcska is két verssel, Ábrányi szintén kettővel, és ott az (ekkor már) erősen konzervatív szellemű verseket író Kozma Andor s az a Szirbik Antal is, aki „1912-ben hadat üzent a Nyugatosoknak”, 1915-ben pedig Adyt támadta meg egy elképesztően ostoba pamfletben, s akinek „kezdetleges írásait naiv konzervativizmus és dilettáns forma jellemzi”.²⁴

A bevezetést Fred H. [Heller?] osztrák költő írta. Elismeréssel nyugtázhatjuk, hogy nemcsak kiemelte Ady nevét ebben a bevezetésben, hanem láthatólag meg is érzett valamit művészetének újdonságából. Említsük még meg Brájjer érdemeként, hogy a *Vér és arany* kivételével csupa olyan verset ültetett át németre, amelyeket később ritkán, inkább csak az újabb kötetekben kíséreltek meg németül tolmácsolni, s hogy ő fordította le először (és 1962-ig egyedül) az *Álmodik a nyomor* című verset. A vállalt feladat azonban meghaladta az erejét. „Brájjer – olvassuk az egykorú recenzióban – ... nincsen híjával az idegen költői művekbe való beleérzésnek, de hiányzik belőle az a nyelvi virtuozitás s a tisztán formai technikának olyan készsége, mely éppen az újabb német műfordítói hagyományban valósággal törvényszerű követelménnyé fejlődött. ... Brájjer jó megértője a magyar eredetieknek, de nincs teljesen birtokában a német költői nyelvnek.”²⁵ A t-r. jelzésű recenzens is Turóczi-Trostler volt, de öt évvel később, az Ady-átköltésekről szóló tanulmányában már sokkal erőteljesebb kifejezésekkel mondta el ugyanezt: „Nyelvben legalább néhány évtizeddel maradt el a fejlődéstől, s bátran a magyar költészettel házaló néhai derék Kertbeny kortársának tarthatnók, ha kötetén nem volna rajta az évszám.” „A verscímeiken, néhány jelzőn, képen, hasonlaton s gesztuson kívül alig

²⁴ *Magyar Irodalmi Lexikon*. Bp. 1965. III. 256. – Szirbik 1915-beli Ady elleni otromba támadásának témája Ady és Rákosi Jenő zavaros „összehasonlítása” „a fiziológia szögéből nézve”. (Szirbik Antal: *A legmodernebb aesthetika*, Bp. é.n.)

²⁵ A szerkesztőhöz beküldött könyvek jegyzéke EPhK. 1914. 328.

emlékeztet valami Adyra ... tájékozatlanság és tehetetlenség minden költői formaproblémával szemben. ..."²⁶

*

A háború alatt nemcsak magyar kötete nem jelenhetett meg Adynak, a német újraköltők sem jelentkeztek a verseivel. Csak 1918-ban, A halottak élénél egy időben közölte két német nyelvű antológia is néhány verse újraköltését.

Somló Károly *Ungarische Lieder*²⁷ című kötetének egyetlen Ady-versével kapcsolatban engedékenyebb Turóczi-Trostler, mint a két dél-magyarországi dilettánszal szemben: „Egy harmadik, formában és ízlésben iskolázottabb fordító, Somló Károly legalább nyelvből közelíti meg Adyt egy kevésbé problematikus versén keresztül.” Lehet, hogy erre az egyetlen versre²⁸ áll ez, de Somló ízlésbeli iskolázottságát – a kötet válogatását látva – erősen kétségbe kell vonnunk. Annál még a két elmarasztalt kötet válogatása is jobb. Hiszen Somló kötetének majdnem a fele (76 versből 34) Szabolcska-vers utánköltése! Utána következik hét verssel Gyóni Géza, Kiss Józsefnek és a mai irodalmi lexikonunkból már kihagyott Dóczy József nótaköltőnek²⁹ van még négy-négy verse; további hat költőnek kettő-kettő; tizenötnek pedig (köztük Adynak, Babitsnak, Kosztolányinak és – többek között – Turóczi-Trostler Józsefnek) egy-egy költeménye a Somló-féle utánköltés-kötetben. Még akkor sem fogadható el ez a válogatás, ha a címnek megfelelően szigorúan csak a dal műfajába besorolható verseket keresett a szerző. Turóczi bírálatánál ezért találóbbrak érzem Németh Andor gúnyoros hangú „értékelését”, aki az addigi Ady-átköltéseket összegezve ezt írja róla a bécsi magyar emigráció egyik lapjában: „Mellesleg említtem Somlyó

²⁶ Turóczi-Trostler: i. m. 117. Az Ady-versek Brájler átköltésében: *Ich bin der Sohn des Nordes (Északi ember vagyok)* 12–13.; *Will dich nur sehen (Csak látni akarlak)* 14.; *Blut und Gold (Vér és arany)* 15.; *Die versunkenen Wege (Az elsüllyedt utak)* 16.; *Alpen und Riviera (Havasok és Riviéra)* 17.; *Das Elend träumt (Álmodik a nyomor)* 18.

²⁷ Teljes címe: „*Ungarische Lieder. Ein Reigen von Gedichten zeitgenössischer ungarischer Dichter. Aus dem Ungarischen ins Deutsche übertragen von Karl Somló.*” Bánóné (i. m. 116.) tévesen „eine Regie”-t írt az alcímbe, s ezt átmásolta Erdély M. a szakdolgozatába is (i. m. 7.).

²⁸ *Herzen (Szívek messze egymástól)* a kötet 53. lapján.

²⁹ Dóczy Józsefről lásd Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1940. VI. 11–12.

Károly szeszgyári igazgató urat, aki Kiss József, Vajda János, Komjáthy, sőt Szabolcska fordítása mellett Ady átültetésére is vállalkozott.”³⁰

Az utánköltések nyelvét egyébként a kötet Leo Hellertől származó előszava is dicséri, egy osztrák költő, Franz Xaver Kappner szavait idézve: „A fordítások – és jól fordítani nehezebb, mint verset költeni – hallatlanul ügyesek és szerencsések, hangulatosak és sok van bennük az eredetinek a színéből...”³¹ Turóczi külön cikkben is foglalkozott a kötettel, s jelent meg róla német recenzió is a *Der Gral* című lapban.³²

*

Mint költői teljesítmény is nagyobb figyelmet érdemel, mint válogatás is feltétlenül jobb Horvát Henrik antológiája, amely harminchat költő verseit mutatja be.³³ Néhány észrevételünk azért itt is lehet a

³⁰ Németh Andor: *A német Ady*. Bécsi Magyar Újság, 1921. nov. 20.

³¹ *Ungarische Lieder*, 7–10. Einleitung.

³² Trostler József: *Somló, Karl: Ungarische Lieder*. EPhK. 1919. jan. – máj. 43. évf. 1–5. 141. – Salyámosy Miklós: *Magyar irodalom Németországban 1913–1933*. (Modern Filológiai Füzetek 17. sz.) Bp. 1973. 102. említi a *Der Gral* O. K. jelű recensensét (1918/19. 1–2. sz. 71–72.).

³³ *Neue ungarische Lyrik in Nachdichtungen von Heinrich Horvát*, München, 1918. Georg Müller Verlag. A 254 lapot kitevő kötet 2000 példányban jelent meg. A benne levő 13 Ady-vers utánköltése: *Der Caesar mit dem Eberkopfe (Harc a Nagyúrral)* 3–4.; *Das ungarische Brachland (A magyar Ugaron)* 5.; *Wehklagen unter dem Lebensbaum (Strás az Élet-fa alatt)* 6.; *Adam, wo bist du? („Ádám, hol vagy?”)* 8.; ezek korábban megjelentek a Jung Ungarnban is (lásd a 12. sz. jegyzetet), illetve a *Das ungarische Brachland* még négyszer: a kötetről szóló recenzióban (lásd a 37. sz. jegyzetet), majd 1945 után: *Die Lyra des Orpheus*, Lyrik der Völker in deutscher Nachdichtung. Gesammelt von Felix Braun. Paul Zsolnay Verlag, Wien, 1952. 928. p.; *Die eroberte Heimat. Hundert Jahre ungarische Dichtung*. Globus Verlag, Wien, 1952. 33. p.; *Ungarn erzählt. Ein Einblick in die ungarische Literatur*. Volk und Wissen Volkseigener Verlag, Berlin, 1954. 50. p. – Előbb a Bethge-féle antológiában (lásd a 3. sz. jegyzetet) jelent meg a *Die weiße Frau (A vár fehér asszonya)* 9.; *Herbst (Elillant évek szőlőhegyén)* 13.; *Im Herbst (Három őszi könnycsepp)* 14.; a második közülük még a *Pester Lloyd*-ban is 1919. jan. 27-én, az Ady-nekrológ mellett és 1939. jan. 29-én r. sz. 1. p. a huszadik halálévforduló alkalmával; a Neues Wiener Journalban 1919. febr. 2. 9070. sz. 8.; a harmadik pedig az

válogatást illetően. Vajon volt-e csakugyan ilyen sok bemutatandó költőnk az új magyar lírából? Vajon csakugyan fontos-e dokumentálnia az első komoly német nyelvű utánköltés-gyűjteménynek, hogy van nálunk egyebek között egy Schack Malvine és egy Szalay Euphrosyne nevű költő is, ha Adytól csak tizenhárom versre van hely? A mindenkit bemutatás egy a hazai nagyközönség számára készülő antológiának lehet célja. Ott még az is indokolható, hogy a nagy költők, akiknek az önálló köteteit úgy is mindenki olvassa, viszonylag kevés verssel szerepelnek, hogy a kisebbek közül is minél többen helyet kaphassanak. Külföldön azonban sokkal jobb az a válogatás, amely csak az igazán nagyokat mutatja be, de azokat alaposabban. Nem valószínű, hogy Horvátnak jobban tetszettek a felvett kis költők kiválasztott versei, mint azok, amelyek Adytól kimaradtak. Ennél bizonyára jobb ízlése volt. Nyilván be akarta mutatni a nagyok mellett a sok kis kortárs költőt is. Ezt a törekvést érzem vitathatónak. Úgy látom azonban, hogy van méltatója, akinek velem ellentétben éppen a nagy sereg költő felvonultatása tetszett: „Horváth Henrik kötete mind terjedelmével, mind válogatásával impozáns teljesítmény: 36 költő 132 verssel. Ebből több mint a fele, számszerint 69 származik a kor vezető vagy jelentős költőitől.”³⁴ Bár származott volna mind a 132 vers tőlük, s bár lenne a 36 helyett inkább csak a 14–15 „vezető vagy jelentős” költő képviselve az antológiában! Szerintem akkor sokkal impozásabb teljesítmény és még ma is sokkal használhatóbb lenne ez a válogatás. Örüljünk, ha sikerül néhány igazán nagy költőnk nevét bevésnünk ilyen antológiák segítségével a külföldi olvasók emlékezetébe.

Az utánköltő ízlése szerinti válogatásra így is bőven volna lehetőség. Horvát ízlésére, illetve költői egyéniségére itt is bizonyos fokig fényt vet, hogy Ady nála csak második lett versei számát tekintve (Kiss Józseffel együtt), mert Babitstól 15 verset tolmácsolt. Valószínűleg igaza volt Hatvany Lajosnak pár évvel később az első német Ady-kötet vitájában: „Horvát Henrik a maga parnasszista és classicista lényének

említett 1977-i ünnepi kiadványban (4. sz. jegyzet). Ugyanott megjelent még 1977-ben (23. és 74. p.) ebből az antológiából *Der Christus-märtyrer* (A krisztusok mártírja) 11. és a *Grabeswacht* (Az asszony jussa) 15. A Pan című berlini folyóiratban és a Független Magyarországon is megjelent még korábban (lásd a 11. sz. jegyzetet) a *Weil du mich liebst* (Mert engem szeretsz) 10. Végül csak ebben az antológiában található Horváttól az *Auf neuen Wassern* (Új vizeken járok) 7.; *Katrine in der Messe* (Kató a misén) 12. és *Im Eliaswagen* (Az Illés szekeren) 16.

³⁴ Salyámosy: i. m. 16. p.

egész berzenkedésével olvasta Ady Endrét." Első találkozásukkor, írja Hatvany, naphosszat ültek együtt Horváttal, s ő iparkodott közös olvasás útján „hozzátörni a Rilke halk, suhanó rigmusán művelt nyelv-művészt Ady robajos, robogó verséhez. Sajnos, kevés eredménnyel. Horvátnak Ady érzés-, gondolat- és formavilága idegen marad." „Se idő, se tér – fűzi még hozzá Hatvany –, hogy Babits, Kiss József, Kosztolányi, Tóth Árpád lényéhez oly melegen odasimuló, mindenben congeniális fordítójának Ady-fordításait sorra vegyem s kimutassam a strófáról-strófára feltátongó discrepantiákat." „... abban a legrepresentatívabb anthológiában, melyet Horvátnak köszönünk, csak épp a legrepresentatívabb magyar költő, csak épp Ady Endre nincs a maga indulatos erejű komoly-komor páthoszában képviselve.”³⁵

A magyar recenziók mellett német visszhangról is számot adhatunk. Fred Heller a Neues Wiener Tagblattban foglalkozott a kötettel, s annak alapján az újabb magyar költészet „kiemelkedően legerősebb jelenségének” Ady Endrét nevezte.³⁶ Ugyancsak Adyt állította költészetünk élére a Neues Wiener Journalban h.m. aláírással megjelent recenzió. Ez a cikk közölte a kötetből *A magyar Ugaron* utánköltésének a szövegét is.³⁷

Nem sokkal Hatvany vitacikke előtt foglalkozott Horvát antológiájával és a benne levő Ady-utánköltésekkel neves műfordítónk, Mohácsi Jenő is. Nem olyan erős fogalmazásban, mint Hatvany, de hasonló felfogásban beszélt ő is Horvát utánköltéseiről, leszögezve, hogy „Ady Endre géniuszát versei eddigi átköltéseiből. . . sajnos, éppen csak hogy megsejteni lehet.” Ő is úgy látja, hogy Horvát inkább Babitsot és Kosztolányit tudja átköltetni németre, az a költészet „az ő hangja”. Szerinte az Ady-utánköltésekről „az érdeklődő olvasó . . . megállapítja majd, hogy igen szép, igen különös költemények, – de nem Ady Endre költeményeire mondja majd, hanem a Horvát Henrik igen finom, néha egészen erős átköltéseire. De hol marad még mindig, még ezektől is Ady Endre?!” Itt elérkezik Mohácsi Jenő is a már érintett – szerintem: sarkalatos – elvi kérdéshez, hogy az utánköltés, a „műfordítás” nem lehet azonos az eredetivel, nem helyettesítheti azt. Horvát Henrik is csak Horvát-verseket (utánköltéseket) írhat, Ady-versek csak Ady eredeti alkotásai lehetnek. Mohácsi dicséri példaként a *Harc a Nagyúrral*

³⁵ Hatvany Lajos: *A német Ady-antológia*. Nyugat 1922. márc. I. 368–370.

³⁶ Fred Heller: *Neue ungarische Lyrik*. Neues Wiener Tagblatt 1919. ápr. 28. 118. sz. 2–3.

³⁷ h. m.: *Die moderne ungarische Dichtung. Eine lyrische Anthologie*. Neues Wiener Journal, 1919. jún. 19. 9205. sz. 9.

fordítását: „... megvan benne minden, amit csak kicserzeni lehet a német nyelvből. De még mindig csak átültetés. Még mindig nem Ady ez, mert nincsen magyarul, hanem németül van.” Hozzáteszi még, hogy a német nyelv körülbelül húsz százalékkal „körülményesebb”, mint a magyar, azaz ugyanannak a tartalomnak németül mindig egy kicsit hosszabb szöveg felel meg, mint magyarul. Ebből következik, hogy a tartalmi és formai hűség követelménye összeegyeztethetetlen. (Az utóbbira nincs is szükség, ha az utánköltést új alkotásnak tekintjük.) Az is kiderül Mohácsi szavaiból, hogy az ellen nem lenne kifogása, ha ez a szükségképpen eltérő, mert más nyelvű költemény olyan költő alkotása lenne, akinek a nagysága legalább is megközelíti Adyét, vagy azonos vele. Azt mondja ugyanis, hogy ami benne van ebben a német nyelvű utánköltésben, az „horvátosan” van benne, „ami ebben az esetben még nem teszi azt, hogy baudelairesen vagy hogy riikésen”. Ezek után fölveti – nem először s nem is utoljára – a művészi prózafordítás (a szó igazi értelmében vett műfordítás) gondolatát: „De ha le nem fordítható Ady Endre eredeti formájában, ha nyelvének zenéje csak magyarul hangzik úgy, ahogy azelőtt magyar költő zenéje soha nem hangzott, akkor miért nem lehetne lefordítani prózában. A franciák mindig így fordítanak. . .”

„Horvát Henrik a legjobb német fordítónk. Ha ő nem, akkor hát – fejezte be cikkét Mohácsi – ki fordítsa németre Ady Endrét? Franyó Zoltán netalán? ”³⁸ Még ugyanebben az évben megjelent az első önálló Ady-kötet németül, amelynek Franyó volt az egyik átköltője. (Mohácsi – mint cikkéből kiderül – tudott az előkészületekről.) Megjelent azonkívül az Ady-kötet szerkesztőjének, Hatvany Lajosnak egy másik önálló német kötete is, amelyben először valósult meg a Mohácsi által felvetett elgondolás, de követésre, sajnos, nem talált: szép számú Ady-vers prózafordítását találjuk benne. Ezzel a két kötetrel itt – kitűzött céloknak megfelelően – nem foglalkozom: velük új korszak kezdődik Ady Endre német nyelvű átköltésében.

*

Tekintsük át végül összefoglalóan, hogy mely versek juthattak el Ady életében a magyarul nem tudó olvasóközönséghez a harminckilenc – nagy költőkhöz általában nem mérhető, sőt többnyire elfogadhatat-

³⁸ Mohácsi Jenő: *Ady Endre a világirodalomban*. Napkelet, 1921. 13. sz. 760–761. (Ez a Napkelet félhavi folyóirat volt Cluj-Kolozsvárott, főszerkesztője Paál Árpád, szerkesztői Kádár Imre és Ligeti Ernő.)

lanul gyenge – német nyelvű utánköltés segítségével. (Összesen harminchat Ady-versről van szó, közülük hármat két ízben is átköltöttek.) Az Ady-kötetek és ciklusok sorrendjében következőképpen oszlanak meg ezek a versek:

Az *Új versekből* tízet választottak ki az utánköltők, és pedig a *Léda asszony zoltáraiból* kettőt, a *magyar Ugaron* és a *Szűz ormok vándora* ciklusból négyet-négyet.

A *Vér és arany* kötetből valamivel többet olvashattak a német verskedvelők. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a tizenhárom átültetett versből nyolc az első ciklusból való, s hogy a cikluscímet adó *A Haldí rokonát* kétszer is lefordították; a következő két ciklusból viszont csak egy-egy verset fedezhetünk fel az utánköltések között. A pénz-versek közül is csak hármat választottak ugyan, de az egész kötet címadó versét, a *Vér és aranyt*, valamint a forradalmi fenyegetéssel kicsengő *Havasok és Riviérát* két-két átköltő is megkísérelte németül megszólaltatni. Érdekes, hogy a Léda-versek itt egészen kimaradtak. Az utánköltők többségének az érdeklődése, úgy tűnik, nem egyezett meg a „csak Politika és Szerelem”-re hangsúlyt tevő Adyéval. A teljes Adyból (Lám és a brassóiak kivételével) ők inkább a „dekadens” vonásokat ragadták ki.

Az *Illés szekerén* versei közül összesen négy került be a harminchat közé: a Léda-versekből és az istenes versekből kettő-kettő. Teljesen néma maradt németül a kötet többi öt nagyszerű versciklusa!

A *Szeretném, ha szeretnének* kötet nyolc verssel szerepel ugyan (két-két verset tolmácsoltak *A Hágár oltára*, *A Jövendő fehérei* és az *Áldott, falusi köd* ciklusából; egy-egy költemény képviseli *A vén komornyik* ciklust és az istenes verseket), de azért három ciklus itt sem jutott szóhoz.

Végül *A Minden-titkok verseiből* már csak egyetlen szerelmi költeményt választottak.

Az 1907-i Ady-kötet első ciklusának aránytalanul bő szerepeltetésén kívül azt állapíthatjuk meg, hogy a többi vers viszonylag egyenletesen oszlott szét az első négy kötet és ciklusai között. Az *életmű második részének azonban nem akadt tolmácsolója* Ady Endre életében. Ez az aránytalanság mindmáig jellemző a német nyelvű Ady-utánköltések egészére, valamint az is, hogy a politikus költő hosszú ideig alig szólalhatott meg németül, ha a hatvanas évek óta bizonyos fokig módosult is már ez a kép.

Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy az Ady életében készült utánköltések sem kis számuknál fogva, sem színvonaluk és a válogatás miatt nem voltak alkalmasak arra, hogy Ady Endrét a külföldi versolvasóknak legalább egy részéhez eljuttassák, s hogy felhívják a figyel-

met a magyar költészet óriására. Ezeknek az utánköltéseknek az alapján nem ismerhette fel, de mégcsak nem is sejtette meg a külföld Adyban a kor egyik legnagyobb költőjét. Hogy ez a felismerés Ady korában elmaradt, és hogy igazában még ma is várat magára, azért a tolmácsolóktól kezdve a kiadók vállalkozási kedvén keresztül az olvasók fogékony-ságáig sok minden „elmarasztható”, csak éppen Ady Endre költészete nem. Mag hó alatt ez a költészet a nagyvilág számára még most is, hiszen igazai még ma is sokféle sarjadásra várnak, építésre kész köveit még sokféle használhatnák, sok pazar ígéje, pl. háború-ellenes költészete, visszhangra találhatna szerte a világon.

BODOLAY GÉZA

RIDENTEM FERIENT RUINAE

EGY JUHÁSZ-MOTTÓ MAGYARÁZATÁHOZ

Juhász Gyula ezzel a mottóval küldte 1910. november 25-én a Nyugat szerkesztőségének „verssel zörgető” levelét (Kritika, 1979/8.). Mint ismeretes, Juhász Gyulát életében sem a sors, sem a Nyugat szerkesztősége nem dédelgette, de – meg kell mondanunk, – még a költőtárs-barát Babits Mihály sem tett érte annyit és főleg akkor, amennyit és amikor tehetett volna.

Így jó félévvel Szakolcára való költözése előtt *nevető* (*ridens*) kedvében lehetett-e a költő, amikor 1910-ben a Nyugat mindössze egy versét közölte?

A latin idézet magyarázásának megkísérlése előtt korrigálnunk kell Nemeskéri Erika félreértett fordítását: „*A derűset a vereségek megölik*” (Kritika, 1979/8., 16. l., 93. j.) *Ridentem ferient ruinae* valójában a.m. „mosolyogva fognak sújtani a romok”. Juhász Gyula költői és egyben filológusi játékos-sággal tréfál, sztoikus bölcsnek bizonyul: derűsen nevet, ha a Nyugat nem fogadja el verseit. „Sebaj, valahogyan csak lesz; ha ez a vers most jön: életkedvem is megjön és önbizalmam vele. Ha nem: akkor sem pusztulok el.”

A fenti sorokból egyértelműen kiderül, Juhász Gyula megint csak reménytelennek érzi, hogy bebocsáttassék a Nyugat kapuján. De kihez forduljon segítségért? Az élők között, akik segíteni is tudnának, igen csekély a választék. Segítőszándék nem kecsegteti sem a barátok, sem a hivatalos irodalom képviselői részéről. Héra Zoltán *Alázat és önérzet* c.

cikkében (Népszabadság, 1979. szept. 16.) a Nyugathoz írott levelek fogadtatásáról így ír: „Hogy miképpen fogadta ezeket a leveleket Osvát és a többi szerkesztő, ... inkább csak sejthetjük. A többi között e levélválogatást (t.i. Nemeskéri Erikáét) kísérő jegyzetekből, amelyekben oly sokszor fordul elő az a kifejezés, hogy ennek vagy annak a panaszkodónak vagy reklamálónak éppen szóban forgó írása a Nyugatban nem jelent meg.”

Juhász Gyula leveleiben, csak úgy, mint verseiben nem egyszer fordult a római irodalom klasszikusaihoz (1907. okt. 13., 1911. szept. 8., 1922. aug. 18. előtt; vö. It. 1979/1. 101–108.: *Juhász Gyula „horáci” illetve vergiliusi soráról*). Most is a „stoikus baráttól”, Horatiustól kapott élményanyagot használja fel. A mottó olvasója előtt több Horatius-hely jelenhetik meg, de egyik sem pontos „párhuzam”. Horatius fogalmazása Juhász Gyula-sorrá vált, éppúgy, ahogy már találkozhattunk nála Juhász Gyula-sorrá vált vergiliusi gondolatokkal is.

A kérdéses mottóban a „*ridentem dicere verum*” (Hor., Sat. I 1, 24) szatíra-írói jelszót és a római ódák magasztos sorát (Carm. III 3, 8) ötvözte össze látszólag tréfásan, de valójában nagyon is komolyan. A „*Iustum et tenacem propositi virum*” kezdetű ódának „félelmet nem ismerő” (*impavidum ferient ruinae*) és a szatíráknak „az igazat nevetve megmondó” (*ridentem dicere verum*) sorából alkotta meg a saját hangulatához illő mottóját. Az említett óda kezdő sorait Laczkovich János is idézte a vérpadon, mint ahogy Kossuth is ezzel kezdte 1841-ben a Pesti Hírlapot. (L. Borzsák István Horatius-kommentárját: Bp. 1975, 281.) Juhász Gyula is hasonló gesztussal, az igazsághoz való *rendlithetetlen* ragaszkodását akarja kifejezni, de az ódai magasztosságot keserű gúnnnyal elegyítve. Azok, akiknek a maga sorsához alakított mottót szánta, feltehetőleg pontosan értették szándékát és elismerhették a latin irodalomban való tájékozottságát, csak éppen mint költőt mellőzték továbbra is. „Juhász Gyulához hasonlóan kevés verssel *egyetlen kortársa* sem szerepel” sem az induló, sem az 1918 utáni Nyugat hasábjain. 1917-ig 22, 1918-tól haláláig 16 verse jelent meg a Nyugatban, összesen 38; Babits Mihálynak 1908–1937-ig 187, Tóth Árpádnak 96 verse; sőt Babitsné Török Sophie versei közül is 60 kapott helyett. (Szabolcsi Miklós: *Juhász Gyula-problémák*, It. 1961. 93.).

Egyébként a Kritikában közölt levél aláírásában Juhász Gyula mint „*tanár, író*” szerepel: „Régi jó hívük: Juhász Gyula tanár, író.” A többi levél alatt szigorúan csak a név olvasható, pedig tanár volt Babits, vagy Kaffka Margit is. Juhász Gyula vállalja, vallja a tanárságot. Néhány nappal e levél megírása előtt (1910. nov. 13.) jelent meg „*Tanár úr volnék*. . .” c. verse, melynek hangulata ugyanúgy rezignált, akárcsak a leveléé:

Tanár úr volnék magam is,
Nyomorúságos és helyettes. . .

És én, helyettes Tantalus,
Iszom a lőré t gúzsbakötve,
Ó mennyi szárny és mennyi vágy
Török le bennem mindörökre!

Elkeseredettsége nem is alaptalan, hisz együtt indult Kosztolányival, Babitscal, akik hamarosan révbe jutottak, míg Juhász háttérbe szorult, elmaradt mögöttük. Ismeretes, hogy Osvát nem kedvelte, azonban nehezen adhatunk rá választ, hogy miért mellőzte annyira a Nyugat egész szerkesztősege.

De miért írta Juhász a *ruína* szót nagybetűvel? Kire vagy kikre vonatkoztatta többesszámú tulajdonnévként? Vagy egyszerűen csak új sort kezdett? (A horatiusi eredeti egy sor.) Ha írója szántszándékkal használt nagybetűt, akkor esetleg személyes célzásra is gondolhatnánk. (Legalábbis a franciában a *ruine* nemcsak valaki vagy valami romlásának okát, a romlás előidézőjét jelentheti, hanem „roncsot” is.) A Nyugat mindenesetre eléggé elzárkózott Juhász Gyula befogadása elől. Egyéb folyóiratok közölték verseit, de ez nem jelentett kárpótlást a vidéken élő, egyre magányosabbá váló költőnek.

Amire életében – mint minden alkotó – vágyott, a kellő elismerést nem kapta meg.

Horatiusi arany örömk
S tiburi villa nékem nem jutottak,
Nem osztályom a nagyság, az örök . . .

(*Fehér asztal* . . ., 1910.)

pedig a horatiusi fogalmazásokat keserűen ötvöző mottón kívül leírhatta volna változtatás nélkül azt a sort (Carm. I 1, 36) is, amelyben a római költő-barát kellő öntudattal jósolt magának halhatatlanságot:

sublimi *feriam sidera* vertice
fenkölt homlokomat *csillagokig* vetem

(ford.: Bede Anna)

(szó szerint: „felmagasló fejemmel a csillagokat verem”).

Juhász Gyula azonban nem mert magának halhatatlanságot jósolni, bár fiatal korától kezdve igyekszik kiemelkedni, „kitörni, saját szűk világából egy nagyobb és szebb világ felé.” (Szabolcsi M.: i. m. 94.)

*A mélyből jöttem, az égbe török,
Vár rám az élet, a boldog, örök.*

(*De profundis*, 1905.)

Származása nyomasztja („*mélyből jöttem*” – ötször ismételve), a hangja mégis reménykedő. A vers idézett két sorának elején felismerhetjük a horatiusi „*ex humili potens*”-t (Carm. III 30, 12; vö. Epist. I 20, 20 sk.), a folytatásban pedig a fent idézett kezdőóda 36. sorának merész képét, a csillagok verését. Az ismét megfigyelhető gondolat-ötvözés a levélhez írott mottó horatiusi eredeztetését, ill. átértelmezését újabb példával szemlélteti. (Vö. pl. „*Ignoti nulla cupido*”). De a következő évek költeményeiben is jó néhány helyen dokumentálható a horatiusi gondolatokkal való azonosulás.

Juhász Gyula 1911-ben a „*holt csillagok*” társának érzi magát (A *búcsúzás szonettje*, 1911.), bár ez az év – a szakolcai tanárkodás – némi változást hozott az életébe, de az, amire igazán vágyott, hogy a Nyugat írójává fogadja, most sem következett be. Bizakodva kérő levelére (Szakolca, 1911. szept. 8.) Babits valószínűleg kitérően válaszolt, hogy mit, nem tudhatjuk, mert a levél elveszett. „Babits nyilván megtette most a magáét, de a Nyugat Juhászt nem hitte nagy poétának; Osvát nem érezte elég sajátosnak, Ignotus nem szerette egyszerűségét.” (Szalatnai R.: *Juhász Gyula hatszáz napja*. Bp. 1962. 138.) 1911-ben a Nyugat főszerkesztője „bársonyba takarja a tört”, úgy közli a költővel, hogy a Babits közvetítette versek kiadásával nem fog sietni.

Juhász magánéletének válságát tetézik a világháborús események, majd a Tanácsköztársaság bukása. Egyre bizonytalanabbnak érzi létét, de „alapvető magatartása ezekben az időkben is: hűség az egyszer kimondott szóhoz és a szocialista humanizmushoz”. (Szabolcsi M.: i. m. 96.)

Az idézett horatiusi óda (III 3) *üstus et tenax vir*-jének mutatkozik Juhász Gyula, akit a „világi urak és hatalmak” (*Önarckép* c. verse 1924.) nem rettenthetnek meg (vö. *vultus instantis tyranni*). Ugyanaz a gondolat, mint Petőfinél:

Légy tölgyfa, mit a fergeteg
Ki képes dönteni,
De méltóságos derekát
Meg nem görbítheti.

Barátjának vallotta Horatiust Juhász Gyula is, éppúgy, mint Babits. „Nekem vakáció, ha latint vagy görögöt olvasok. . . Itt van Horatius, és

mindig újra itt. . . , s ő már egészen közeli, mintha csak magyar költő volna. Diákkorom óta az enyém már. Legtöbb versét annyszor olvastam, hogy most már csak a nyelvét élvezem, egy-egy elfeledt sor versejtését, egy plasztikus szórendet vagy jellegzetes horatiusi hangsúlyt.” (Babits Mihály: *Könyvről könyvre*. Nyugat 1933. 26/II. 160 sk.) A római költő becsülésében egyetértettek tehát, Juhász pedig mindig ember tudott maradni, akkor is, ha vele nem túl emberségesen bántak. Szép példa erre *Babits Mihálynak* c. verse (1928): van ereje köszönteni szíves, szomorú versben a barátot, a „Vezért”, aki talán helyette ér „az egekbe”.

S ma egy világnak *romján* újra kelve
Te vagy megint új harcok tiszta lelke,
A lobogó, ki *új egekbe ér!*

1929-ben ismét ír *De profundis* címmel verset, mint 1905-ben, amikor még bízott abban, hogy ha a „*mélyből*” jött is, a születése gyászát legyőzve, meghalni majd tud „az élet hegyén”, de a végső mélységben már „*csillagtalannak*” látja éjjelét. A „*gyöngye fény*” egyre gyöngébben pislákol a beteg költőben. *Venit summa dies* . . („Eljött a végső nap. . .”) – írja ezzel a vergiliusi (Aen. II. 324) címmel 1934-ben minden reményről, az életéről is lemondó versét:

Eltűnnek a boldog káprázatok,
Minden, mi az életnek színt adott.
Kialszik a remények csillaga,
S a lélek van a pusztában maga.

Befejezésül visszatérek a mottóhoz, elgondolkodván Héra Zoltán fentebb említett tanulmánya zárómondatán: „Jó néha tudni, hogy a teljesítmény mi ellen jött létre. Hogy az irodalomban mindig is voltak különös – győztes – Sziszifuszok.” A körülmények feltehetőleg nem segítették Juhász Gyulát abban, hogy öröklött betegségét le tudja küzdeni. Mégis kivíva – keservesen mosolyogva (*ridens*) – a halhatatlanságot önerejéből.*

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA

*A *Ridentem ferient Ruinae* mottó értelmezésének megkísérlésekor (1979-ben) még nem ismerhettem J. Gy. *Leveleinek* 1981-ben megjelent kritikai kiadását. Ebben (a 122. számú levél magyarázó jegyzetei között) azt olvassuk, hogy J. Gy. a mottó szerzőjeként Baudelaire-t

OSVÁT ERNŐ ISMERETLEN KRITIKÁI

Irodalomtörténeti tényné kövült már az a megállapítás, hogy Osvát Ernőről aktív írói működése idején tudtak a legkevesebben és tudunk ma is a legkevesebbet. Testvére, Osvát Kálmán írja, hogy a kép, melyet a kortársak emlékezete őriz: a Nyugat szerkesztőjének képe. „A személyével és életművével foglalkozó írások, emlékezések, anekdoták mind Osvát Ernő Nyugat-korszakáról szólnak. A fényképek, portrék is jobbrészt ebből az időből valók.”¹

Pedig fővárosi lapban² közölt, első cikkében megjelenése és a Nyugat indulása között több, mint tíz év telik el. Soha nem publikál ennyit, ilyen gazdagon, ilyen szenvedéllyel, ennyi szerkesztőség munkatársaként, mint ekkor. Budapesti egyetemi éve, rövid tartamú katonaság, házassága, baráti találkozásainak zöme, szellemi útkeresése, lapalapítási kísérletei – mind erre az évtizedre esnek.

Ez a periódus – Osvát Ernő megismerése szempontjából – okkal nevezhető föld alatti korszaknak, holott írásainak megjelenését tekintve az igazi rejtőzködés csak ezután kezdődik, amikor a műveit közreadó Osvát eltűnik, Kuncz Aladár³ szavával: mint bővízü forrás, amely csak egy pillanatig szökik föl, azután útját örökké a föld alatt folytatja.

Osvát Ernő életéhez nemcsak valósággá vált elvei, megalkotott gondolatai tartoznak, hanem a legenda is, azokról a művekről, melyeket nem írt meg. Különös fontosságot kap így ifjúsága, a „kinyomtatott mondatok” korszaka. S éppen ezért eléggé nem becsülhető értékünk az összegyűjtött műveket tartalmazó *Osvát Ernő Összes Írásai* című kötet. A könyv, melyet Osvát Kálmán rendezett sajtó alá és látott el bevezetéssel, 1945-ben jelent meg. A szedés a háború alatt „állva maradt”, s a nyomda csak a felszabadulás után folytathatta a munkát.

Változatos fórumokon hallatta hangját a fiatal Osvát Ernő. Az Esti Újság, A Jövő, a Magyar Kritika, a Budapesti Hírlap, A Hét, a Budapesti

jelölte meg. Ha ez a „forrásmegjelölés” történetesen helytálló volna, annyit jelentene, hogy a horatiusi gondolatot Baudelaire is forgatta. A mottó ajánlott fordítása viszont (J. Gy., Ö. M. IX 402) *biztosan* helytelen: „A gúnyolódó majd nyakát szegi.”

¹ Osvát Kálmán: *Előfutatok: Osvát-életrajzhoz*. Magyar Csillag, 1944. 335–336.

² Osvát Kálmán szerint Nagyváradon is megjelent egy korai írása. (Nyugat 1930. II. 745.)

³ Kuncz Aladár: *Osvát Ernő műve*. Nyugat, 1923. I. 753.

Napló, az Országos Hírlap, az Új Magyar Szemle, a Magyar Hírlap hasábjain. Publikált az általa is szerkesztett Magyar Génuszban és Figyelőben is. Cikkeinek aláírása még egy újságon belül sem mindig azonos. Sokszor csak monogramját adja meg: O. E. (o. e.), máskor álnév mögé rejtőzik: Török Gedeon, Garabonciás, Mord Ervin, Mikes Anna elnevezéssel, vagy álneveinek betűit használja: G-s., T. G. – *Összes írásai* tanúsága szerint.

A kritikákat először közlő lapok azonban több meglepetést tartogatnak. A Magyar Kritika című folyóiratban egyedi esetként nevének utolsó betűivel (-t. -ő.) jelöli a Kálnay László elbeszéléseiről írt bírálót.⁴ S ez nem egyetlen kivétel, mely nem található az *Összes írások*ban. A Hét évfolyamaiból például kilenc „ismeretlen” cikke került elő, amelyeket vagy teljes névvel, vagy a kezdőbetűkkel, vagy egyik álnevével, a Garabonciással, illetve ennek köztudott rövidítésével (G-s.) jegyzett.

Az *Összes írások* bevezetésében Osvát Kálmán elárulja, hogy nem törekedett filológiai pontosságra, bár a kötet lapjain szoros időrendben következnek Osvát Ernő művei. „Nem mind, biztosan tudom. De minden, ami részemre elérhető volt. *Összes írások*’ jelzését fenntartatom, ha rejtőznek is még kevésbé ismert Osvát-írárok a századeleji sajtóhasábjakon.”⁵ Mindezek figyelembe vételével állíthatjuk, hogy az *Összes írások a szétszóródott életműnek nem a teljes kiadása*.

Az Esti Újságban megjelent cikkeket rövidesen Kiss József-portré követi A Jövő című lapban. Állomásai közül Osvát Ernő első otthona a Benedek Elek szerkesztette Magyar Kritika, ahol három hónapig folyamatosan közlik írásait, majd a sorozat megszakad. Ez azonban nem jelenti azt, hogy többé nem ír a Magyar Kritikának. Csak nem tartozik a belső tagok közé, vendégnek számít, ha cikket hoz. Már a Budapesti Hírlaphoz szegődött. Az itt közölt írói arcképek után (talán a Kiss József-tanulmányra is emlékezve) 1898-ban ráirányul a figyelem. Komoly és megtisztelő lehetőséget kap: Kiss József meghívja, hogy vezesse A Hét irodalmi rovatát. Annak ellenére, hogy az 1899-es előfizetési felhívásban a „belső dolgozótársak” között neve nem szerepel, Osvát tevékenységét tekintélyes esszék és kisebb cikkek sora jelzi a folyóiratban. S nem jelentéktelenek az idáig kallódott írások sem: ezekben a kritikákban alapvető Osvát-elvek fejeződnek ki. Papp Dánielről⁶ szólván az alkotó ember viszonyát vizsgálja alkotása tárgyához. Az

⁴ Magyar Kritika, 1898. aug. 1. 337–338. A továbbiakban az eddig ismeretlen cikkeknel az „új” megjelölést használom.

⁵ Osvát Ernő *Összes írásai*. Bp. 1945. (továbbiakban: OEÖI) 21.

⁶ A Hét, 1898. dec. 18. 814. Új.

egyéniség keresetét tartja szem előtt Tóth Béla⁷ és Kemechey Jenő⁸ könyveit bírálva, s a *felfedező* örömeivel ismeri el pályakezdők tehetőségét, amikor „Versekről”⁹ ír. Figyelemre méltóak Pásztor Árpád,¹⁰ Szöllősi Zsigmond¹¹ műveiről vallott nézetei, Szomaházy István,¹² Kóbor Tamás¹³ könyveiről írt értékelései, de olvashatjuk véleményét egy francia bohózat¹⁴ bemutatójának kritikusaként is. (Itt említjük a gyűjteményes kötetből ugyancsak kimaradt, az Országos Hírlapban található tárcanovelláját,¹⁵ valamint A Hét oldalain meghúzódo, elfeledett aforizmáit.¹⁶ Ezek részletezésére azonban másutt kerül sor.)

1897-ben, Osvát jelentkezésekor még él Jókai, Mikszáth, Tolnai Lajos; ígéretes tehetségek gazdjaként Kiss József A Hét szerkesztését irányítja, már kopogtat Krúdy Gyula; írásai mellett egyéniségével is hat Bródy Sándor és Ambrus Zoltán. De a többség mércéjét nem az ő szintük adja, hanem azóta már feledésbe merült nevéké. Az irodalmi élet tarkasága közepette Osvát, mint gyakorló kritikus maga is küzd az irodalmi termés és a kritika színvonal különbségével. A gyengeség fő okát abban látja,¹⁷ hogy az irodalomnak nincsenek igazi *vezérei*, irányító egyéniségei, „boszorkánymesterei”. Akik vannak, a közönség régi hódítói közül, szemléletben, stílusban is elöregedtek. Az újak pedig vagy olyanok, mint a régiek, vagy nem látni az arcukat a sok külföldi szépítőszertől. S a Szépirodalom nevű hölgy nyilvánosan kitaratja magát a zsurnalisztikával: az idei könyvszezon a tavalyi újságszezon.

A hittel induló kritikust az irodalmi élet valósága nem töri meg, harcos kedvét nem szegi a lelketlen állapot. De hangján néha érezhető a felháborodott csalódottság: „Nemzeti geniuszunk szunnyad. Kultúránk templomaiban chansonokkal miséznek törpe papok. Irodalmunk egyre meddőbb. A resignatio hangulatai szállonganak minden téreinken. . . Magam is kezdem hinni, hogy átmeneti kor vagyunk.”¹⁸

⁷ A Hét, 1898. dec. 25. 845–846. Új.

⁸ A Hét, 1899. okt. 8. 681. Új.

⁹ A Hét, 1899. máj. 21. 338. Új.

¹⁰ A Hét, 1899. febr. 5. 94. Új.

¹¹ A Hét, 1899. okt. 22. 713. Új.

¹² A Hét, 1899. márc. 19. 189–190. Új.

¹³ A Hét, 1899. aug. 13. 543–544. Új.

¹⁴ A Hét, 1899. márc. 26. 207. Új.

¹⁵ Országos Hírlap, 1899. jan. 6. 2–4. Új.

¹⁶ A Hét, 1898. dec. 4. 778.; 1899. márc. 19. 183.; 1899. dec. 31. 895.; 1899. dec. 31. 900. Újak.

¹⁷ OEÖI, 105–106.

¹⁸ lásd a 4-es jegyzetet.

Az irodalom szent hely – és nem játéktér, mint némelyek gondolják – kiáltja egyik cikke végén¹⁹ a fiatal újságíró. A fiatalember kidolgozta már sajátos szempontjait bírálati módszeréről. Három tényezőt vesz mindig figyelembe: az irodalmi folyamat sugárzó hatását, a művet és a művet alkotó embert. Ez utóbbi válik aztán jellegzetes Osvát-mértékké, *ennek érvényesülése nő alapkövetelménnyé*. „Kulturális tendenciák is vezérelnek, a költeményt is bíráljuk és az egyéniség iránt is érdeklődünk.”²⁰

Amikor Papp Dánielről ír, nem a művet elemzi, hanem az embert. Az életben a változást tekinti a legszellemesebb dolognak, az irodalomban is leginkább az eredetiség érdekli. A könyvben embert akar látni, az embert az íróban. Az embert, aki művészi formákban panaszkodik a végzetről, vagy dicséri a szerelmet. S ki is mondja, hogy a viszonyt kutatja, amelyben az alkotó ember tárgyához áll. Az egyéniség menlevelével mond meleg szavakat Tóth Béláról, aki mindig egészen adja magát, mint a tenger lelke, haragjának feketeségében és derűs nyugalmaiban – és mégis titok tud maradni. Kemechey Jenő írói működését egyértelműen és erős éllel elutasítja, s csak egyetlen elfogadható vonást vél felfedezni Kemechey regényében: a nemességet. A „nemes”, mint egyébként is megfoghatatlan minőség, Osvát ítéleteiben kifejezetten a rossz művek mentő pozitívumának szerepét tölti be. Az esztétikai hibák és hiányosságok felsorolása után a szigor az egyéniség nevében enyhül. Művészi kötelezettségei alól nem menti fel Kemecheyt, csupán az ember és műve közti megfelelésre mutat rá: „Ez a könyv mégis érdekes és rokonszenves: két vonás az írója karakteréből.” Ha pályakezdőkről mond bírálatot, üdvözlí a tehetséget, de hosszú távú jóslatokra nem vállalkozik.

1901 tavaszán kerül Osvát a Magyar Hírlaphoz, ahol a színházi, majd az irodalmi rovatot vezeti. Alig két hónap terméséből bizonyíthatóan hét írása kallódik még a lap hasábjain. Főleg a Nemzeti Színház²¹ előadásaira figyel, s közben morális és esztétikai szempontokról medítál „egy elkobzott könyv”²² ürügyén. Képzőművészeti cikkei gyarapítja jegyzete a Nemzeti Szalon²³ tavaszi kiállításáról. Irodalomkritikusként pedig Molnár Ferenc²⁴ művének megjelenését köszönti.

¹⁹ OEÖI, 63.

²⁰ OEÖI, 38.

²¹ Magyar Hírlap, 1901. ápr. 4. 6–7.; 1901. ápr. 5. 7.; 1901. ápr. 30. 1.; 1901. máj. 15. 10. Újak.

²² Magyar Hírlap, 1901. ápr. 7. 2–3. Új.

²³ Magyar Hírlap, 1901. máj. 19. 10. Új.

²⁴ Magyar Hírlap, 1901. máj. 19. 19. Új.

Osvát már az Új Magyar Szemle munkatársaként is egyre nehezebben, mindinkább gyötrődve, szinte beteges görcsben alkotott. Ennek ellenére a folyóiratban fél év alatt kilenc írása lát napvilágot. Csakhogy három év múlva, a Magyar Géniusz szerkesztésének idején, ismét jelent meg kritikát²⁵ az Új Magyar Szemlében. Ez a bírálat a szórványos publikálás következményeként maradhatott ki az *Összes Írások*ból.

Nem teljes még a felsorolás és egyelőre nem is mondható véglegesnek, ilyen széthulló életmű esetén. Nem szóltunk Osvát Ernő kéziratban maradt, fésületlen gondolat-töredékeiről, kiadatlan leveleiről. Pedig ezeket szintén figyelembe kell majd venni egy gyűjteményes kötet összeállításakor. S míg a lappangó Osvát-írások birtokba vételével gazdagodhat az irodalomtörténet, élesedik az Osvát Ernőről készülő portré is.

FRÁTER ZOLTÁN

²⁵ Új Magyar Szemle, 1903. február. 149–153. Új.

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

BESZÁMOLÓ A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Az elmúlt négy év folyamán a Társaság tovább folytatta munkáját ama keretek között, amelyeket az előző közgyűléseken többször részletesebben jellemeztünk.

A leglátogatottabb rendezvénynek az elmúlt időszakban is a vándorgyűlés bizonyult. Ez a dolog természetéből adódik. Folytattuk azt a gyakorlatot, hogy kisebb, kevesebb embert megmozgató emléküléseket szerveztünk, s már most meg kell mondanunk: előrelépés leginkább ezen a téren történt. Az addig különböző alkalmakhoz kapcsolódó vitaüléseket sikerült rendszeressé tenni, s a tanév tartama alatt lényegében havonta megszervezni. A témák felsorolásából kiviláglik majd, hogy nemcsak számszerűleg, hanem tematikai változatosságban is szembeötlő az a tevékenység, amelyet a Társaság ebben a vonatkozásban, lehetőségeihez képest, kifejtett.

Tudjuk természetesen, hogy az említett információs és vitaforum előnyeiben elsősorban budapesti tagjaink részesülhettek. Ez munkánk egyik nehezen leküzdhető korlátozottsága: a vándorgyűlés műfaja csak részben pótolja fogyatékoságunkat. Ezt tudva kíséreltük meg az ország különböző pontjain alkalmanként olyan előadásokat szervezni, amelyek, a vándorgyűléseken túl, szakmai eszmecserére lehetőséget nyújtottak.

Régóta szerettük volna, hogy a nagyobb vidéki kultúrcentrumokban létrejöjjenek a Társaság helyi szervezetei. A nagyobb kihagyásokkal működő eddigiek mellett (Szeged, Eger) létrejött a miskolci, amely az elmúlt esztendőben aktívan tevékenykedett, s reméljük, így lesz a jövőben is.

A különböző típusú rendezvényeink felsorolásakor esetleg feltűnhet, hogy milyen sokat emlegetjük azokat a szervezeteket és intézményeket, amelyekkel együttműködtünk. Megemlítésükkor korántsem protokolláris hajlamok vezérelnek bennünket, hanem az a körülmény, hogy az együttműködés híján, anyagi és szervezeti lehetőségek híján, számos ülésünket nem tudtuk volna megrendezni. Ezért köszönetünk korántsem formális, hanem mondhatnók: őszinte és érdemi.

A Társaság munkájához nagy segítséget nyújt folyóirata, az Irodalomtörténet. Az utóbbi években szerzőgárdája nagy mértékben kibővült, s a publikált írások meggyőződésünk szerint érdeklődésre tarthatnak számot, s egyként segítik a szakmai tájékozódást és elmélyülést. Egyes vitatülések anyagának közlésével a folyóirat közvetlenül is segíti a Társaság munkáját.

A következőkben tömören felsoroljuk a Társaság elmúlt időszakbeli tevékenységének főbb állomásait. Bizonyos szerkezeti elvet szemelőtt tartva, először az *emlékülésekről* szólnunk.

1978. február 15-én Waldapfel Józsefről emlékeztünk meg, halálának 10. évfordulója alkalmából. Az emlékülés anyaga megjelent az It. 1978/4. számában.

Ugyanez év május 29-én az Akadémia, az Eötvös Kollégium és a Társaság rendezésében Horváth Jánosra emlékeztünk, születésének századik évfordulója alkalmából. Horváth János munkásságát Sötér István, Keresztury Dezső, Bán Imre, Németh G. Béla, Benkő Loránd méltatta. Emléktáblájánál Barta János szólt.

Vándorgyűlések. 1977 júniusában Szombathelyen tartottunk vándorgyűlést. Témája: Berzsenyi költészete. Az előadásokat Bíró Ferenc, Mezei Márta, Csetri Lajos, Szegedy-Maszák Mihály tartotta. A már tradicionálissá vált modern irodalmi zárótéma előadója Bodnár György volt. A vándorgyűlés rendezésében közreműködött az Akadémia, a TIT országos és Vas megyei szervezete, valamint a Vas Megyei Tanács.

1977 során két vándorgyűlést tartottunk. Áprilisban Tatabányán. A TIT szervezetei mellett a tatabányai Városi Tanács, az MSZMP városi bizottsága, a Tatabányai Szénbányák s a Népfront városi bizottsága voltak segítségünkre. Ami a programot illeti: Barta János Vajda Jánosról tartott előadást, Tolnai Gábor Balassi világirodalmi jelentőségéről, Agárdi Péter pedig az *Irodalom és közművelődés* c. ankét bevezető előadását tartotta. Bata Imre és Bodnár György Galgóczi Erzsébettel és Juhász Ferencsel ismertette meg a közönséget, találkozó keretében.

Az ez évi novemberi debreceni vándorgyűlés Ady emlékének szült. A TIT mellett, amelynek országos és helyi szervezeteivel együttműködésünk állandó volt, az Írószövetség, a debreceni városi tanács, az Alföld szerkesztősége és a helyi Művelődési Központ is bekapcsolódott vándorgyűlésünk megrendezésébe. A számos előadás, mivel mindegyiknek a témája Ady volt, címét mellőzve hadd emlékeztessünk a népes előadógárdára: Keresztury Dezső, Simon Zoltán, Czine Mihály, Koczás Sándor, Somlyó György, Kovács Kálmán, Lackó Miklós, Tamás Attila, Kardos László, Kiss Tamás, Dobossy László, Erdélyi Ildikó, Nagy János, Kulin Ferenc, Rózsa Endre.

1978 májusában Sopronban tartottunk vándorgyűlést, a TIT-tel karöltve. Az ülésszak első napján a 70 éve induló Nyugatról Tolnai Gábor, Bata Imre, Móricz Virág és Erki Edit szólt. A Tolsztoj évforduló alkalmából Török Endre tartott előadást.

Őszi nyíregyházi vándorgyűlésünkön Krúdy Gyulára emlékeztünk. A TIT mellett a Szabolcs-Szatmár megyei Krúdy emlékbizottság volt segítségünkre. Az ülésszakon Sötér István, Bori Imre, Kemény Gábor, Nemes István, Barta András, Katona Béla, Lőrinczy Huba, Halász László szólt Krúdyról. A harmadik napon Bécsy Tamás beszélt a mai magyar drámáról.

A rendszeresen tartott *felolvasóülések* témáit az alábbiakban sorolom fel:

Az új sorozatot Bóta László *Népballadánk és a magyar reneszánsz epika* című előadásával nyitottuk meg. Ugyanez év (1976) novemberében Sallay Géza tartott előadást *Neorealizmus mai szemmel* címen. 1977 januárjában Tóth Dezső és Béládi Miklós beszélt a készülő modern magyar irodalmi összefoglalás korántsem egyszerű problémáiról. Februárban (a Nyelvtudományi Társasággal közösen) Tompa József *A mai esszé és széppróza* egy divatos eszközéről beszélt, e tárgyban hozzászólt Kolozsvári Grandpierre Emil. Márciusban Vajda András *Szemponatok a modern francia próza elemzéséhez*, májusban „*Új mód-szerek*” az irodalomtudományban címen Szabolcsi Miklós tartott előadást. Szeptemberben Wéber Antal *Az irodalomszociológia – történelmi szempontból* tartott előadást. Októberben amerikanisztikai tárgyú témákról beszéltek Kretzoi Miklósné és Kodolányi Gyula.

1978-ban a következő felolvasó-üléseket szerveztük meg:

Januárban Benyhe János tartott előadást. *A latin-amerikai „boom” és előzményei* címen. Februárban Németh Lajos *A századforduló művészetéről* beszélt. Márciusban Nagy Miklós előadása hangzott el *A magyar regény a századfordulón*, címen. Novemberben a készülő új magyar világirodalomtörténetről Köpeczi Béla és Vajda György Mihály adott tájékoztatást. Decemberben Boldizsár Iván beszélt *Publicisztika és irodalom* címmel.

Az idő kímélése céljából nem említem a korreferensek hosszú sorát, pedig nem kisebb személyiségek akadtak közöttük, mint Ortutay Gyula vagy Nemes Nagy Ágnes. A rendezvényeinkről szóló híradások egyébként rendszeresen megjelentek az Irodalomtörténetben.

Tevékenységünk felsorolása még nem ért véget. 1978 őszétől külföldön tartózkodtam, megbízatásomat visszatértemig Pálmai Kálmán látta el. Az ő tájékoztatása alapján folytatom beszámolómat:

1979 január havától Társaságunk folyamatosan végezte munkáját. **Az alábbiakban tematikai csoportosítás szerint számolunk be.**

Emlékek: Nagy László és Kormos István halálának egy éves évfordulójáról Koczás Sándor és Tarján Tamás, illetve Lator László és Fodor András elemző előadásaival emlékeztünk meg.

100 éves születése alkalmából Nagy Péter, Király István és Béládi Miklós előadásával s az azokat követő vitával Szabó Dezsőre emlékeztünk. Rendezvényünket az MTA Irodalomtudományi Intézetével és az ELTE Bölcsészettudományi Karával közösen tartottuk meg. Az ülés teljes anyagát az Irodalomtörténet 1979. évi. 4. számában tettük közzé.

Móricz Zsigmond születésének 100. évfordulója alkalmából 1979. októberében Debrecenben, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával, a Magyar Írók Szövetségével és Debrecen megyei város Tanácsával közösen rendeztünk emlékülést. Sőtér István elnöki megnyitóját követően Nagy Péter, Bori Imre, Fekete Gyula, Béládi Miklós, Jócsik Lajos, Czine Mihály, Barta János, Szabó Magda, Ördögh Szilveszter, Bodnár György, Herceg Gyula, Katona Imre és Márkus Béla tartottak előadást. A felsoroltakon kívül számos külföldi irodalomtörténész is felszólalt.

Havonta sorra kerülő felolvasó és vitaüléseinkről vándorgyűléseinkről rendszeres híradás jelent meg a napilapokban és az Élet és Irodalomban.

Felolvasó ülések. Ezek közül kiemelkedett Kosáry Domokos előadása *Széchenyi a naplóíró és történeti személyiség* címen. A TIT Budapesti Irodalmi választmányával közösen a Kossuth Klubban tartottuk meg.

Ezek közül kiemelkedett Kosáry Domokos előadása *Széchenyi a naplóíró és történeti személyiség* címen. A TIT Budapesti Irodalmi választmányával közösen a Kossuth Klubban tartottuk meg.

Vitaülésen foglalkoztunk Bíró Ferenc előadása nyomán *A magyar felvilágosodás irodalmának periodizációjával*. Nagyszámú érdeklődőt vonzott s vitát váltott ki Bóta László *A lednyrablás mondája a hősnéktől a népballadáig* című előadása.

Műhelymunkánkban azon igyekeztünk, hogy a frissen megjelent fontos kiadványokról aránylag gyorsan nyilatkozzunk. 1980 folyamán nagy érdeklődést keltő vitaüléseket tartottunk. Sőtér István a Kenyeres Zoltántól válogatott *Esszépanoráma* c. kiadványra támaszkodva a magyar esszéről, Szabolcsi Miklós a Tarnóc Márton által szerkesztett XVII. századi magyar gondolkodók c. kötetéről, Nagy Miklós a Magyarország története sorozat VI. kötetéről beszélt, Mindhárom előadást élénk vita követte.

Vándorgyűlések. 1979 májusában Borsod-Abaúj-Zemplén megyei tagozatunkkal közösen Miskolcon rendeztünk vándorgyűlést. Társrendezők voltak a TIT Országos Irodalmi Választmánya és megyei szervezete, a Hazafias Népfront megyei bizottsága, a Magyar Írók Szövetsége Észak-

magyarországi Csoportja, a Napjaink szerkesztősége. Alaptémánk „A két világháború közötti magyar próza” volt, Pálmai Kálmán bevezető előadásával. Az előadások teljes szövegét a Napjaink 1979. évi 7–8. száma közölte.

1980 áprilisában Kecskeméten a TIT Országos Irodalmi Választmányával és Bács-Kiskun megyei szervezetével, a Kecskeméti Katona József Társasággal és Kecskemét város Tanácsával közösen rendeztük vándorgyűlésünket. Ezen A Bánk bán utóélete címmel Orosz László tartott előadást, amelyhez Keresztúry Dezső és Pándi Pál korreferátuma csatlakozott. Utak és irányok a századelő magyar prózájában témakörben Kaffka Margitról Bodnár György, Gozdsu Elekről Csűrös Miklós, Török Gyuláról Lőrinczy Huba, Csáth Gézáról Bata Imre, A két Cholonkyról Kispéter András adott elő. Kísérletek a legújabb magyar prózában címmel a Mozgó Világot Alexa Károly, a Forrás-t Hatvani Dániel mutatta be. – A Katona József arcképek a képzőművészetben c. kiállítást Keresztúry Dezső nyitotta meg.

Részt vettünk Miskolcon a Szabó Lőrinc fénykép-kiállítás megnyitásán és az azt követő ünnepi ülésen a költő születésének 80. évfordulója alkalmából, amelyet Társaságunk Borsod-Abaúj-Zemplén megyei tagozata rendezett.

A Magyar Írók Szövetségével közösen megkoszorúztuk Bajza József, Móricz Zsigmond, Kaffka Margit, Szabó Lőrinc, Radnóti Miklós, József Attila, Déry Tibor sírját, emléktábláit, az utóbbiak sorában Sárközi György és Gereblyés László emléktáblájának avatásán is jelen voltunk.

Legutóbbi, 1976. évi közgyűlésünkön Társaságunk világirodalmi szakosztályának hatékonyabb működését kívánta a tagság. Örömmel jelenthetjük, hogy a szakosztály Kulin Katalin vezetésével szervezett és színvonalas munkát végzett. Így – egyebek közt – felolvasó és vitaülés keretében hangzott el előadás Széll Zsuzsától *Dekompozíciós jelenségek a mai osztrák irodalomban* címmel; Takács Ferenc *Az új angol „kísérleti regény”*-ről beszélt, Kulin Katalin pedig a sajtóban is méltatott előadásában Salvador Espriu költészetéről és a katalán irodalomról szólt.

Tanári tagozatunknak nagyobb erőfeszítéseket kell tennie az érdeklődő kollégák igényeinek kielégítésében, valamint tudomány és oktatás mindig érdeklődést keltő kérdéseiben vitaülésekre, felolvasásokra is szükség lenne.

Hozzá kell tenni az eddig elmondottakhoz, hogy Társaságunk összeköttetésben áll más tudományos társaságokkal, sőt egyiknek-másiknak mintegy képviselője, társ- vagy ha úgy tetszik, tagszervezete. A Társaság segít lebonyolítani a Nemzetközi Goethe Társaság hazai üléseit. Olasz Társaság is alakult. Formális kapcsolatunk van az AILC-hez. Erdemi a

kapcsolatunk a Nemzetközi Lenau Társasággal, melynek külföldi rendezvényein (lehetőség szerint népes) küldöttséggel veszünk részt, legutóbbi közgyűlését (1978-ban) pedig e társaság Keszthelyen tartotta, amelynek rendezésében a Magyar Irodalomtörténeti Társaság nem kis szerepet vállalt.

WÉBER ANTAL

SZEMLE

BITSKEY ISTVÁN: HUMANISTA ERUDÍCIÓ ÉS BAROKK VILÁGKÉP

PÁZMÁNY PÉTER PRÉDIKÁCIÓI

Pázmány Péter prédikátori tevékenységének monografikus feldolgozása – eredetileg (1976) kandidátusi értekezés – örvendetes és időszerű vállalkozás. Örvendetes, mert hiányt pótol: régi irodalmunknak érdemes ifjú kutatója az egyoldalú dicsőítésnél vagy indulatos támadásoknál is véresebb elhallgatás helyett végre tárgyilagosan és nem provinciális szinten próbálta meg bemutatni bíboros Cicerónk szónoki művészetét. Időszerű is, mert a retorikus művelődési eszmény letűntével – mondhatjuk: kihaltával – a kutatás kötelessége, hogy becses hagyományainkat őrizze és ápolja. Senki sem gondol itt 17. századi célok és eszközök felelevenítésére, csupán az akkori célokat szolgáló szónoki gyakorlat megismertetésére és ma sem fölösleges, sőt kíváncsós tudatosítására. A szerző nemzedéke már nem tanult a középiskolában külön retorikát, mint az előtte járók, akik még legalább belekóstoltak, persze azok sem úgy, mint száz évvel korábban, amikor nemcsak a *Béltékycsászár* főispánja akarta mindenáron szónokká formálni fiát, hogy az „a szükséges testállást, hajlást, nyelvforgást s főképp bátorságot idejében megkaphassa.” Csupa évezredes szabály és beidegződés, amit a mai kor embere alig ismer, és szinte ugyanolyan csodálkozással észlel Pázmány – és nála jelentéktelenebbek – gyakorlatában, mint az ékesen és értelmesen szólásnak mindenkor kísértő, de korántsem mindenhova illő ellentétét, akár a klasszikus ókor kényeskedő kinövéseit (a Káldi Györgytől elutasított „caprangos ígéket”) vagy a kócos vándorprédikátorok durvaságait, akár későbbi népszónokok hadonászó *histrion*-mutatványait, vagy a manapság szokásos, papír mögé búvó felolvasásokat.

Egy nagy – persze vitatott – egyéniség prédikációinak vizsgálatán keresztül egy kor képe tárul fel előttünk. Főbb vonalaiban megismerkedünk a magyar nyelvű prédikáció középkori örökségével, majd a 16. századi fejleményekkel (a protestáns teljesítmények méltatása sem terjedelemben – két lapon – sem hangnemben nem mondható túlzottnak), főleg Telegdi Miklós és Káldi György hitszónoki ténykedésével, hogy

Pázmány *korszerű* retorikai műveltségét megfelelő történeti háttér előtt szemlélhessük. Tanulságos részlet-studiumok eredménye a beszédek forrásait tárgyaló derekas rész („*Nem szolgáljak, eggyezőtök vagyok a régieknek*”: 53–102.); külön fejezetekben olvassunk Pázmány etikai, majd esztétikai elveiről („*Az erkölcsök jobbításáról*”, illetőleg a tanítás „*édesítéséről és ékesítéséről*”), végül nagyszabású és meggyőző áttekintést kapunk a Pázmány beszédeiben megnyilvánuló magyarságról és európaiságról, az itáliai és közép-európai fejlődés különböző voltáról, illetőleg arról az ellenreformáció meghatározta közegről, amelyben a bíboros egyházfejedelmi és írói nagysága kibontakozott. Nem feltétlenül itt érezzük helyénvalónak egy fontos lelet (Ferrante Gonzaga kassai főkapitány 1601. nov. 14-i levele) közlését; annál inkább a német összefoglalást (192–197.), amely – tekintettel a nemzetközi érdekű könyv jelentőségére – makulátlanabb fordítást érdemelt volna.

Humanizmus és reformáció a címe annak a Klaniczay Tibor szerkesztette sorozatnak, amelyben Bitskey könyve megjelent, – akárcsak annak az emlékezetes Horváth János-kollégiumnak, amelyet e sorok írója valamikor régen hallgatott. A klasszikus-filológusnak készülő I. éves akkor találkozott először Ábel Jenő örökül hagyott feladataival. Ha azóta izmossa fejlődött humanizmus-kutatásunk egyik fiatal erősségének könyvéhez most néhány megjegyzést fűzünk, az ábeli hagyományok jegyében tesszük.

A tőle – egyebek közt – tanulható szövegtisztelet nemcsak a görög és latin textusokra érvényes (a sajnálatos elírásokat stb. inkább ne soroljuk), hanem ebben az esetben a régi magyar szövegekre is. Bitskey felemás – sem nem „betűhív”, sem nem következetes – átírási gyakorlatával nem mindenki fog egyetérteni; az erőtlen-színtelen mai nyelv használói így is hálások lehetnek az izes hajdani kifejezések sűrű közbeszövéséért. Az idézetek közt azonban itt-ott textológiai probléma is akad, pl. a 143. vagy a 151. lapon: a szemétdombon „kapirtyaló”, „orrával vakarcsláló” tyúk nem „*kana!*”, ha szemet talál, hanem nyilván *kárd!*, illetőleg (a fénysugárban megcsillanó porszemekről, ÖM VI 19): „*A házban levegő-ég, sűrűn teli sok apró porocskákkal, de ezeket különben nem láttuk, hanem a mely lyukon beszolgál a verőfény sugára*” stb. Ennek így nincs kerek értelme, ha a bihari szubsztrátumra rakódott latinizmust le nem hántjuk: *non* videmus, *nisi quo* foramine lux solis inmittitur, vagyis: „... hanem *ha* (csak akkor, ha) *valamely* lyukon...”

Az adott összefüggésben – a „hímes szók” és „erős valóságok” pázmányi szembeállításának illusztrálása során – Bitskey vázolja egyik-másik „ősi prédikációs toposz” útját: a porszemek képe pl. Chrysostomustól ered (mennyivel szebb és jobb ez így, latinosan, mint mondva-

csinált „helyesírással”!), akitől Szent Imre-beszédében Temesvári Pélbárt is átvette; ehhez kapcsol egy hasonló látványt Pázmány, hogy az utolsó ítélet „kinyilatkoztatását” érzékeltesse. A klasszikus-filológus feladata itt kezdődik: a szemléletes képet az „aranyshájú” egyháztanító is úgy örökölte; szerepelt az már Leukippos és Démokritos atomtanában, majd Aristotelésnél (*De anima*); de ezt használta a költő Lucretius is az egyébként láthatatlan atomrészekké nyüzsgésének láttatására (II. 112 skk.: *Quae in solis radiis apparent*). Így került át a csodálkozó görögök megfigyelése szemléltető bizonyoságként egészen más jellegű gondolatmenetekbe, egyebek közt a *diatribének* nevezett „műfaj” kellékárába.

Ez a szó, illetőleg fogalom nem fordul elő Bitskey könyvében, pedig az *erkölcsi prédikációnak* ez az antik előzménye – a fentebb említett vándorprédikátorok akárhány túlságosan is közvetlen rekvizituma – elválaszthatatlan nemcsak a kynikus-sztoikus filozófusok „térítői” gyakorlatától, a *sermo*-költészet „lélekvezető” (psychagógiai) eszközeitől, hanem a keresztény prédikáció műfajának kétezeréves fejlődésétől sem, és ha Seneca – Pázmánynak is kedvelt szerzője! – a kegyes fikció szerint Pál apostol levelező társává fogadtatott, akkor ezt – és későbbi frekvenciáját – nem utolsó sorban az „erkölcsi” levelekben és traktátusokban hemzsegető *diatribé*-elemeknek köszönheti.

Itt kerítünk sort a könyv forrás-statisztikáinak vitathatóságára. Bitskey általában a lapok szélén („karaján”) feltüntetett jelzéseket veszi számba, amikor Pázmány idézeteinek provenienciáját vizsgálja; ritkábban figyel fel az így *nem* jelzett szövegrészekre. Bizonyos, hogy Pázmány is gyakorta florilegiumokból, segédletekből, nem ritkán emlékezetből idézett; az utóbbi esetben aligha mindig nézett utána filológusi alaposággal; akárhány közkeletű szentencia idézet-mivoltát pedig talán nem is érezte. „Közmondásszerű szentenciák” egész sora világítja meg például a „méltóságos állapotot” (ÖM VI 113): „... A hegyeket gyakrabban üti a menny-kő, hogysem a tér-földet. A hegyen való fákat nagyobb szelek ingattyák és gyakran ledöjtik.” Pázmány nyilván ismerte a Licinius-ódát (Hor. C. II 10,9– *saepius ventis agitur ingens pinus*...), mégsem hivatkozik rá. „Mint új fazékban az első szag: úgy belénk avik a vélekedés...” (VII 238) – a Lollius-levél (I 2,69 –) közismert hasonlata; a bűnre vívó hajlamokat úgy kell kiirtani, mint kertből a gyomokat (VI. 210) – a „*Vilice silvarum*...” kezdetű levélnek (I 14,4) jellegzetesen diatribé-fordulata; még a legvadabb embert is megindítja a szeretet (VI 316) – az I l. levél 39. sorát már a verses Katalin-legenda idézte: „Semmi nincs oly erős állat, Ki kegyelmessé nem válhat.” Vagy a „világi nyomorúságok szenvedéséről” szóló elmélkedésben (VII 58) a vitézlő embert, a szántóvető gazdákat, kereskedőt,

„az ország gondviselésében fáradozó nagy embereket” megint csak forrásként megjelölése nélkül vette az első szatírából. (*Qui fit, Maecenas.* . .) Csak néhány nyilvánvaló példát ragadtunk ki, a további halmozásnak nem volna értelme. Bornemisza egykori vizsgálója örömmel látja, hogy az antikvitás 16. századi *funkciójának* felderítésére irányuló kísérlete helyell-közzel a 17. századra is használható.

Imponáló az a kép, amely Bitskey munkájának nyomán az olvasó elé tárul. Érthető és természetes, hogy a sok éves Pázmány-kutatás során a szerző szinte azonosult hőisével. Üdvös dolog, hogy Pázmány életművének pozitívumai ilyen határozott formában kristályosodtak ki. Az már más kérdés, hogy a tagadhatatlan érdemeket a nem kevésbé tagadhatatlan, csak éppen alig érintett negatívumok mennyire ellensúlyozzák. Mindenesetre Bitskey sem tagadja azt, hogy a Pázmánytól – a hatalom birtokában, és *nem* a „létért küzdve” (197) – ékesszólóan hirdetett és bámulatos energiával refeudalizált rendi állam „nem állt a Bethlen-féle centralizált államhoz hasonlóan az európai társadalmi haladás fő sodrában” (129). Ez azonban csupán a kép teljességéhez tartozik és a könyv irodalomtörténeti jelentőségét nem érinti; a szerzőt üttörő munkájáért egyértelmű elismerés illeti. (Akadémiai Kiadó, 1979. – Humanizmus és reformáció, 8.)

BORZSÁK ISTVÁN

TARDY LAJOS: RÉGI HÍRÜNK A VILÁGBAN

Tardy Lajos előző kötetei (*Régi magyar követjárások Keleten.* Bp. 1971.; *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról.* Bp. 1977.), és nélkülözhetetlen szakirodalomként szolgáló cikkei, tanulmányai a tudós történész munkái; ez a könyv a tárcaíróé is – így nemcsak a human tudományokkal foglalkozók, hanem a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthat. A szerző levéltári és könyvtári búvárkodása során összegyűjtött „továbbfejlesztésre méltó anyagokat” válogatott egybe és rendezett kötetbe – az érdekesség jegyében. Erről a zömmel a Magyar Nemzet hasábjain napvilágot látott ötvennégy sajátos műfajú írásról azonban szinte lehetetlen valamiféle átfogó ismertetést adni bizonyos tematikai csoportosítás nélkül. A műfaj sajátossága abban áll – s ez egyben a kötet másik rendszerező elve is –, hogy a „történeti riport, az anekdota és az esszé hármas mezején” határozható meg a helye.

A kötet címe alapján elsősorban arra gondol az olvasó, hogy *rólunk* mit írtak a nálunk járó utazók annak idején, *nekünk* milyen hírünk volt a világban. A kezdet nem valami biztató: csak sajnálni tudjuk, hogy az első orosz útleírás Magyarországról (1440) azért olyan szűkszavú, mert mire a hosszú Moszkva–Ferrara útvonalat megjárják, a szerző elfárad, és Budára érve már mindössze pár soros megemlékezésre futja írói vénájából. Nem túl hízelgő és dicsekvésre méltó Pedro Tafur spanyol utazó ugyancsak szűkszavú feljegyzése Budáról és annak lakosairól (1439): a város „...nem annyira tiszta, mint a német városok. Lakói kissé elhízottak...”. Ám Herberstein osztrák diplomata és útleíró 1541. és 1551. évi feljegyzései talán az első olyan útleírás Magyarországról, amely történelmi személyeken és eseményeken kívül (Nádasdy Tamás, Báthory András; Buda elfoglalása, Török Bálint foglyul ejtése) Magyarország rendkívüli gazdagságáról, fejlett külkereskedelméről is ír. Pár évvel később (1602-ben) a hollandiai Quad is a magyar föld gazdagságát ecseteli – minden, amit itt lát, meglelégedéssel, mi több elragadtatással tölti el. Nála jobban már csak egy valaki rajong jobban országunkért: az orosz Glinka – igaz, már a 19. század elején, 1815-ben. A leendő dekabrista pátosza nemcsak a szabadságszeretetből fakad, hanem a romantika tájszemléletéből is, könnyed stílusában pedig szerepe lehetett annak is, hogy hazai példa: Ragyiscsev: *Utazás Pétervárról Moszkvába* c. műve (1790) lebeghetett a szeme előtt.

Nem kevésbé érdekes persze az sem, hogy a külföldön járó magyarok milyen *hírünket* keltették a világban. Elsősorban azok az írárok tartoznak ide, amelyek az oszmánellenes keleti szövetség útjait egyengető, mintegy kétszáz éven át tartó diplomáciai küzdelmekben keletkeztek. Ennek feltárásában, leírásában Tardy Lajosé az érdem, és azt is tőle tudjuk, hogy írásos bizonyítékok híján – mivel a királyi kancellária teljes iratanyaga elpusztult – az oszmánellenes keleti szövetség eszméje nem a magyarok nevéhez fűződve került be a diplomácia történetébe. Ezért oly becses az a néhány adalék, amelyekből – még ha olykor csupán közvetve is – ezekről a kapcsolatkeresésekről tudomást szerezhetünk, lett légyen az egy királyi adománylevél, vagy egy humanista történetíró egy mondatos tömör, konkrét megállapítása. Aeneas Silvius Piccolomini a kötetben idézett mondata igazságának elismerése jelenthetné számunkra a tudománytörténeti elégtételt, mint ahogy az Ancyranum Monumentum, az Augustus császár politikai végrendeletét megőrző márványtábla felfedezését sem lehetséges ezután a belga Busbecq nevéhez kapcsolni, ha bebizonyosodott, hogy az igazi felfedező a nagy magyar humanista, Verancsics Antal (1504–1573) volt. Ezek a tények, amelyeket Tardy Lajos a tudós oknyomozó szenvedélyével tár fel, a

maguk történelmi összefüggésében és jelentőségében első ízben válnak ilyen nyilvánvalóvá.

A magyarság őshazájával és nyelvrokonságával több cikk is foglalkozik. Az őshaza holléte természetesen elsősorban minket, magyarokat érdekelt, de számon kell tartanunk minden olyan megállapítást, ami a magyarokat őshazájára, a magyarok nyelvére, eredetére vonatkozik. A 16. századi térképek a magyarság kaukázusi életének Európa-szerte tényként ismert voltát tükrözik. A lengyel Taranowsky 1569-ben kelt első európai híradása az ekkorra már csak kísértetváros Madzsarról, amelyről a 14. századi arab utazók és évkönyvek még mint virágzó városról emlékeznek meg. Vagy az orosz Nagyezsdin 1840-es magyarországi útja során hosszabb fejtegetésbe kezd, és Kazárország szomszédságába helyezi az őshazát. Adam Schall, a Mennyei Birodalom német származású udvari tudósa a volgai magyarokról tesz említést művében; Glinka tud az osztják–magyar rokonságról – így természetesen Szibériába helyezi az őshazát. Rentz József a Kaukázusban keresi azt, és ő még tud a szang nép itteni életéről. Deskó András magyar–csuvasz–cseremis nyelvűtana – ha kiindulópontja téves is – szintén a nyelvrokonság kérdésével foglalkozik. Még fantasztikusabb és fantáziadúsabb a Besse János által felállított elmélet a magyar–kabard–karacsaj rokonságról, ám nincs egyedül: Atazsukin kabard herceg 1804-ben, Bálint Gábor, Zichy Jenő és Orlay János 1900-ban szintén a magyar–kabard rokonság hívei.

Tardy Lajos: *Régi hűrünk a világban* c. kötete különböző rendűrangú, és sokféle témájú műnek lehet ihletője még – s e kötet egybeszerkesztésével a szerzőnek ez a forrás – szerep nyíltan bevallott célja is: „... a továbbkutatók jóvoltából egyesek monográfiák alakjában, mások talán történeti vagy ifjúsági regényekként foglalják el az őket megillető helyet.” – írja könyve bevezetőjében. A téma tehát nem mindig az utcán hever. Hogy csak néhány kiragadott példát idézzünk: Bélay Barnabás mint magyar király szerepelt – az ellenség megfélemlítése végett – Perzsiában és Egyiptomban. Két önmagában is érdekes egyéniség: Emánuel György, a lipcsei csata tábornoka, és Besse János Károly, akit Napóleon Mauritius szigetének kormányzójává nevezett ki – életútjuk az első Elbrusz-expedícióban keresztezi egymást. Vagy a beduin lovászfőből lett honvédtábornok, a bábolnai ménes egykori parancsnoka, Fadlallah el Hedad Mihály élete, s az előbbi példa is – mind-mind regénytéma! Szépirodalmi feldolgozásuk nagyon is lehetséges – nem ez lenne az egyedüli példa. Takáts Sándor, a századforduló jeles történésze a maga – szintén sajátos – „történelmi miniatűrjeivel” nem egy Mikszáth (s talán Jókai) műnek a forrásává vált. A szándékok, törekvések hasonlósága ismeretében lehetetlen fel nem fedoznunk a

módszer hasonlóságát is: Takáts és Tardy egyaránt nemcsak a történelem fő mozgatóerőire, hanem a háttérre, kevésbé jelentős személyiségek életére, tetteire koncentrálnak írva a maga sajátos történelmi műfaját, sok-sok apró adatból, mint megannyi mozaikkockából rakják össze nagy nemzeti történelmi tablónk hiányzó, vagy elnagyolt részeit. Ez pedig a két történész történelemszemléletének rokon vonásaira enged következtetni. (Gondolat Kiadó, 1979.)

SOMI ÉVA

ÉNEKES POÉZIS*

Pálóczi Horváth 1813-as 450 dalnyi gyűjteménye az eredetit is meghaladó hosszúságú címmel jelent meg. Noha a jelen kiadás forrása az Akadémiai Könyvtár kéziratárában őrzött eredeti, a mostani sajtó alá rendezők Bartha Dénes és Kiss József 1953-ban megjelent kritikai kiadásából indultak ki. Pálóczi Horváth részben maga csinálta, részben maga átformálta versgyűjteménye is érdekes irodalomtörténeti és művelődéstörténeti adattár, fontosságát mégis a közölt dallamok adják: mai kottatárral egyértelműen visszadható többszáz dallamát zenetörténe-szeink évtizedek óta sürgették újra kiadni, mivel ez a 18–19. század fordulójáról legsokoldalúbb melodiáriumunk. A jubileumi kiadás után a mostani népszerűsítő kötet vagy 14 000 példányban jelent meg, mégsem közművelődési, hanem kiadói céllal. A kitűnően megválasztott három megjelentető (a kiadói szakértő Katona Tamás, aki a képmellékleteket is összeszedte, a szövegfolklorista Küllös Imola és a népzene-kutató Domokos Mária) három szempontból gondozta a kötetet. 211 szöveget közölnek, és mintegy 200 dallamot, mivel több versnek azonos a dallama. Az illusztrációk gyakorlatilag a századforduló idejéből somogyi és környéki pásztorművészeti motívumok, az átlagosnál jobb minőségű nyomdatechnikával. Mivel korabeli anyagot nehéz lett volna összegyűjteni, e megoldás találatos. Nyilván a malac versek ihletésére néhány illusztráció merészsége meghaladja az eddigi néprajzi kiadvá-

*Válogatás Pálóczi Horváth Ádám Ó és új mintegy ötödfélszáz énekek . . . dalgyűjteményéből. Válogatta: Katona Tamás. Szakmailag ellenőrizte, az utószót és a szövegekre vonatkozó jegyzeteket írta Küllös Imola, a zenei részt gondozta és a dallamokra vonatkozó jegyzeteket írta Domokos Mária.

nyokét. Jellemző, hogy gyűjtőiket nem merték feltüntetni. Szövegében is kevésbé szemérmes az új kiadás, mint akadémiai elődje volt, noha itt-ott még mindig nem ír ki egy-egy szót (amit más versben nyugton közöl). A kötet magas ára nyilván az ingyencet vette figyelembe.

Az utószó Pálóczi Horváth életét és életművét mutatja be, említi a legfontosabb dalok és dallamok értékét. Mivel az utóbbi években is több új adat került elő, és főként Csokonai műveinek kritikai kiadása körül a háttér is áttekinthetőbbé lett, a majd húsz évvel korábbi kritikai kiadáshoz képest új megfigyeléseket is találunk. Dicsérendő, hogy ezzel együtt több mint száz lapos a kötet kommentár-része, az oldott szövegű, de mégis filológiai apparátus. A szövegjegyzetek közlik az eredeti címet és sorszámot, utalnak az esetleges dallamváltozatokra és párhuzamokra. (A dallamokat egyébként jól énekelhető [!] és könnyen olvasható hangmagasságba transzponálták.) Mivel az *Ötödélszáz énekek* három kézírata nem teljesen azonos a dallam (sőt a szöveg) tekintetében, voltaképpen filológiai kutatómunka volt a közölt forma kiválasztása. Az egyes nehezebben érthető tartalmi vonatkozásokhoz utalás került. Voltaképpen korunk iróniája, hogy Sodoma vagy a sascímer éppúgy magyarázatra szorul, mint az insurgens és az aranybulla. Mindez valami tudós poézisnak láttatja a versgyűjteményt ott is, ahol az eredeti a maga korában mindenki számára érthető volt. A dallamokhoz fűzött jegyzetek kitérnek a későbbi folklór párhuzamokra, a szövegmagyarázatok pedig más kézíratos gyűjteményekben található változatokra is; noha a teljesség nem volt a kommentálók feladata. Jók az egyes darabok kortörténeti, sőt politikai értékelésére vonatkozó megjegyzések is, bár itt is elkelt volna egy kicsit több az általános, összegező fajtából. Néhol a kritikai kiadás jegyzeteit nemcsak kiegészítették, de korrigálták is. Voltaképpen nem utalnak a kommentálók a források és a továbbélés kérdéseire sem: noha idéznek korábbi és későbbi párhuzamokat, nem foglalnak állást abban a kérdésben, miért hasonlíthat egy udvarhelyszéki dallam egy itteni nótához, vagy ha nem Boccacciótól származik egy másik szöveg, honnan vehette azt Horváth? A rövid műfaji minősítések voltaképpen végiggondoltak, de nem összegezik őket, pedig ez olyan feladat lett volna, amit a két kommentáló jól megoldhatott volna. Persze a „dal”, „népdal” vagy „vers” itt nem sokat mondó kategóriák. Érdemes lett volna arra is pár sort szentelni, hogy a gyűjtemény időrendjében vagy kompozíciójában van-e műfaji rendszeresség? Még akkor sem ártott volna ez, ha a jelen kötet nem a teljes anyagot adja, hiszen a két filológus nyilván az egész anyagot jól áttekintette, és az itt nem közölt részekről éppen így mondhatták volna el új elgondolásaikat, benyomásaikat. A szöveg és a dallam műfaji diszkrepanciái is szerepelnek a kommentárokból, de erről sincs általánosító rész a kötet végén.

Azért jegyezhetjük meg mindezt, mivel a gondos és pontos kiadás szerzői képesek lettek volna rá.

Pálóczi Horváth gyűjteménye népdalaink, történeti és balladás dalaink néhányra, a kortárs politikai költészet és a magyar erotikus irodalom fejlődése szempontjából az egyik legfontosabb dokumentum. Somogyi (és debreceni) vonatkozásai helyileg is összekapcsolják két később is jól ismert lokális költészeti hagyományunkkal. Egyre inkább tudjuk, hogy az irodalom története nemcsak a világraszóló génuszok, hanem az egész költészet története, ahol a közvetítő, a befogadó, a tipikusan korának élő átlagíró is rendkívül fontos jelenség, ha életműve adatszerűen biztos. Ezt jól adja vissza e népszerűsítőnek szánt, de tudományos igényeket is kielégítő kiadvány. Gratulálunk a szerzőknek.

Méginkább örömmel üdvözljük a kiadó (immár nem társtalan) vállalkozását. Igen is szükség van arra, hogy kommentárokkal a nagy közönség számára is hozzáférhetővé tegyük kéziratos költészetünk klasszikus alkotásait. Még tucatjával van fontos, kiadandó gyűjteményünk a 17, 18. és 19. századokból. Várjuk is őket. (Magyar Helikon, 1979.)

VOIGT VILMOS

AZ ARADI VÉRTANÚK I–II.*

„Ami az aradi vértanúk emlékének megőrzését illeti, különösebb büszkélkednivalónk nincs” – írja bevezető tanulmányában Katona Tamás (I. 55.). Tétélesen felsorolt tudományos hiánylistájához sajnós, rögtön hozzátehetjük a művelt, a történelem iránt érdeklődő közvélemény ismereteinek korlátait. Alig van jelesen érettségizett diák, aki legalább kezdőbetűik sorrendjében elsorolná nevüket. Ahogy közös keretbe foglalt arcképeik egybemosódtak az utókor emlékezetében, úgy csökkent az igény is jobb, differenciáltabb megismerésükre. Pedig van, mint arra Katona Tamás utalt, külső készítés is: a Habsburgok birodalmában az egyesült Európa történelmi előképét felfedező, Ferenc Józsefben, Schwarzenbergben, sőt már Metternichben modern polgári politikust látó nyugat-európai és amerikai történészekről a sor a hajdani Monarchia utódállamainak historiográfusaiig terjed, akik közül jó-

*Összegyűjtötte, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Katona Tamás.

néhányan változatlan élességgel állítják a magyar forradalmat és szabadságharcot (Marx, Engels, Heine, Hugo, Ibsen és mások szavának ellenében) nemesi-nacionalista mozgalomnak, katonáit pedig fanatikusoknak vagy zsoldosoknak.

A magyar forradalom jogos önvédelmének kezdetét az utóbbi években – főleg Urbán Aladár kutatásainak jóvoltából – részletekbe menően már megismerhettük. Most a másik végpont, a hadbírószági per lehetőséget ad, hogy rekonstruáljuk a megtett utat is, Arad várbörtönéig. Az eltélt főtisztek (a kivégzett tizenhárom tábornok, az ugyancsak kivégzett Kazinczy Lajos, az elborult elmével börtönében meghalt Lenkey János és a várfogságra ítélt Gáspár András) hivatásos katonák voltak, bár néhányuk csak a hívó szóra öltötte magára újra az egyszer már levett egyenruhát. Egymás után olvasható perirataikból életútjuk ismétlődő és tipikus mozzanatait is tanulmányozhatók. Ezek fejtegetését az alábbiakban azért tartjuk fontosnak, mert eddig a kutatás – nem lévén birtokában a most hiteles fordításban és gondozott szövegkiadásban hozzáférhető forrásanyagnak – jobbra nemzedéki, nemzetiségi, nyelvi, rangbéli különbségeiket hangsúlyozta, pedig nem véletlenül kerültek ők a honvédsereg parancsnoki posztjaira és onnan (ugyancsak együtt) a vészbírószág elé.

Zömük vagyontalannak vallotta magát a személyi adatok felvételénél: Aulich, Gáspár, Nagysándor, Lenkey, Schweidel, Knezić, Dessewffy, Lázár, Damjanich, Kazinczy. De kisebb birtokából származó életnehézségeit taglalta Láhner és Török is. A nemesi életforma bomlása és a polgári megélhetés kialakulása közötti időszakban a katonatiszti pálya kétségkívül anyagi létalapot, majdani biztos nyugdíjat, sőt olykor karriert is jelenthetett, mint a közkatonából tisztté lett Gáspár András esetében. A Habsburg-birodalom hadseregének tisztikara természetesen keveset vagy egyáltalán nem foglalkozott politikával. „A politikai körülményekről semmit sem tudok, én csak katona voltam” – mondta a hesseni születésű, német fejedelmi családokkal rokonságot tartó Leiningen-Westerburg Károly (II. 150.), aki pedig származása, lehetőségei szerint leginkább tájékozódhatott társai közül – nem csodálható tehát, hogy szó szerint hasonlóképpen foglalt állást Vécsey, Poeltenberg, Gáspár, Damjanich, Kazinczy. Ne feledjük azt sem, hogy e hadsereg és tisztikara – a Szent Szövetség egyik legfőbb rendfenntartó ereje – komolyan háborús tapasztalatokat sem szerzett 1848-ig, s így világlátásuk beléjük nevelt központi fogalmai, az eskühöz való hűség és a katonai becsület szépen, értékesen csenghettek, mert értelmezésükre válságos helyzetekben még nem került sor. A „népek tavasza” azonban döntések elé állította őket, akiknek nem volt a gyors választáshoz olyan politikai iskolájuk, mint az ellenzéki mozgalom nemesi vezetőinek vagy

a pártokon kívüli radikálisoknak, akik évek óta a forradalmi helyzetek tanulmányozásával készültek történelmi szerepük eljátszására. A katonai hűség és a militáris becsület fogalmai 1848 nyarán és őszén, a szerbek, majd Jellačić támadása idején fölöttébb viszonylagosakká lettek, és a döntés a bonyolulttá vált helyzetben az egyén fogalomértelmezésének következménye lett. Igen jellemző a példa, amit Nagysándor József említett föl, amikor 1848 nyarán az akkor még nemzetőr őrnagy felkereste István főherceget, hogy a szerb támadás utáni kinevezését megköszönje és irányt mutató szavakat kérjen, válaszul a nádor csupán homályos frázisokkal „segített” a tisztén: „Sajnos, császári csapatok is csatlakoztak a lázadókhöz, nem maradt tehát más hátra, mint minden erőnket megfeszíteni a király és a haza megmentésére.” (II. 174.)

1848-ban az addig nemzetekfölöttinek hitt tisztikarban is mihamar felszínre kerültek a már régebben lappangó nemzeti ellentétek, amit szemléletesen bizonyít Lenkey századának lengyelbarátság miatti megszégyenítése Galiciában (II. 143.), vagy Damjanich és Haynau ismeretes szóváltása áprilisban (I. 249.). Természetesen a döntés a forradalom hadseregében való szerepvállalás mellett a magyar születésű főtiszteknél (Töröknél, Lenkeynél, Gáspárnál és másoknál) motiválódott a legtöbb érzelmi és erkölcsi tartalommal, az ő konfliktusuk volt a legmélyebb: szerepet kapott a család, a közvélemény, sőt a legénységi állomány véleménye is elhatározásaikban. Valamennyien – magyarok és nem-magyarok – úgy érezték és vallották azonban Aradon is, hogy eleget tettek a katonai becsület és az uralkodó szentesítette magyar alaptörvényekre tett eskü követelményeinek 1848/49 forradalmi háborújában. Méltán mondhatta tehát – szinte mindnyájuk nevében – Vécsey Károly a hadbíróság előtt: „... az a véleményem, hogy a magyar hadsereg nem felkelő hadsereg volt, mint azt a szájamba akarják adni.” (II. 112.) E meggyőződésük értelmében utasították büszkén vissza a beszennyezésükre fölkapott vádat, miszerint kegyetlenül bántak volna az osztrák hadifoglyokkal. Sőt, megint egybehangzóan, arra is utaltak, hogy éppen Windisch-Grätz tábornagy sértette meg a hajdani egységes értelmezésű katonai alapnormákat a nála, kiáltványára jelentkezett honvédtisztek letartóztatásával és elítélésével. A honvédsereg vezetőinek erkölcsi alapon született döntését persze sokféle tényező motiválhatta még, de erősebbnek bizonyulhatott a konzervatív társadalomfelfogásnál (Kiss, Gáspár, Lázár), a családi hagyományoknál (Poeltenberg, Leiningen-Westerburg, Knezić), sőt a nemzeti hovatartozásnál is (az utóbbiaknál). Cserébe a befogadás folyamatának olyan élményét kaphatták katonáiktól és a nemzettől, amelyet Leiningen-Westerburg Károly naplója örökített meg: I. 79–146. Azokban az esetekben is, amikor a honvédség tisztikara viszonylag egységesen nem értett egyet a forra-

dalom politikai vezetésének döntéseivel (a schwechati csata előtt vagy a Függetlenségi Nyilatkozat után), szintén a közös hozadék munkált bennük.

Egyetlen szempont végiggondolására vállalkoztunk – mindehhez a II. kötet iratainak olvastával juthatunk, amelyeket európai távlatba illeszt a Bécs és Szentpétervár közötti jegyzékváltások, levelezések, az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek anyaga. A majdani tudományos feldolgozás nézőpontja számos lehet. Érdekes és tanulságos lenne például jogtörténeti vizsgálata annak a hadbírószági pernek, amelyben a tárgyalásvezetői előterjesztés így fogalmazott: „Felsőbb helyről kapott utasításom, hogy sommás eljárást folytassak le, és lehetőleg meggyorsítsam a vizsgálatot, nem tette lehetővé” az esetleges enyhítő körülmények aktáinak bekértesét (II. 210.). Külön tanulmányt érdemelne a tábornoki kar Görgey- és Kossuth-képe, úgyszintén a forradalmár tisztek (Damjanich, Nagy Sándor) életútjának vizsgálata.

Szinte dramaturgiai értékű megoldása a szerkesztőnek, hogy a periratokat akkor adja kezünkbe a II. kötetben, amikor, az I. kötet lapjain az aradi vértanúk már személyes ismerőseinkké lettek; megismerhettük naplófeljegyzéseiket, leveleiket, tehát legbelső gondolataikat is. Ezek az eredetileg nem közlésre szánt írárok sokban különböznek a kor romantikus „irányától”: mentesek a pátosztól, a történelmi helyzet és szerep hangsúlyozásától – szinte stílusosan is mutatják a tábornoki kar korábban fejtegetett közös vonásait. Természetesen mindez nem jelenti az eltérő személyiségvonások szabta markáns különbségek egybemosódását: Leiningen katonai becsületföltéséhez gyengéd hitvesi érzelmek járulnak, Kiss Ernőt fölényes nyugalma ezúttal sem hagyja el, Nagysándor – tárgyalására várva – nővére betegsége miatt aggódik, hogy csupán néhány példát említsünk a tiszta lelkiismeretű perbefogottak utolsó heteiből. A szeretet sokféle (gyermeki, hitvesi, testvéri, apai, rokoni, baráti) megnyilvánulása került egy papírlapra a halálos ítéleteket követő utolsó órákban a hétköznapi apró gondjaival, amelyekben a siralomházi foglyok még intézkedni kívántak. A kivégzés maga a szemtanúk emlékezéseiben jelenik meg előttünk, máig torokszorító hatással (I. 233–322.). Feltétlenül helyeselhető, hogy együtt olvashatjuk a golyó által kivégzettek sírjainak 1913-as és a bitón kiszemelt nyugalóhelyeinek 1932/33-as feltárását, az egykorú sajtóanyag alapján (I. 322–358.). Művelődéstörténeti érdekességű Becske Bálint hamisított Kazinczy-naplójának kritikai jegyzetekkel kísért közlése (II. 273–314.), melyet a tudományos és szépirodalmi feldolgozók a legutóbbi évekig forrásműnek tekintettek és használtak.

A forráskiadvány apparátusa példamutató. A szövegutalások magyarázatát helyesen méretezett, lényegretörő szűkszavúsággal megírt jegy-

zetek biztosítják, amelyeket a II. kötet végén név- és helységmutató követ. Az egy ív terjedelmű műmellékleten a (meg nem nevezett) képszerkesztő a korabeli Arad, a fogság és a kivégzés vonatkozásában teljességre törekedett. Sajnáljuk viszont, hogy nem tette ezt a vértanúk lehetőségig teljes arcképcsarnokával, amikor pedig emléktábla-fotók, a külső borító képtáblán való megismétlése, iratmásolatok utalnak rá, hogy nem fenyegetett az ikonográfiai bőség zavara.

Katona Tamás két kötete az aradi vértanúkról a Magyar Századok egyik legjobban sikerült vállalkozása, amit a könyv sikere, példányainak gyors elkelése is bizonyít. Mindazonáltal nagyon reméljük, hogy nem lezár, hanem – éppen sikerével – elindít egy folyamatot: a tudományos feldolgozás és értékelés vitáit és a legszélesebb körben végzendő oktatás és ismeretterjesztés hétköznapijait. A szerkesztő arra is felhívja a figyelmet, hogy pillanatnyilag teljesen mondható anyaggyűjtése nem zárult, nem zárulhatott még le: feltűnően sok, a múlt században ismert és közölt kézirat lappang és családi levéltárak, levelezések, kiadatlan naplók, bolygatatlan levéltári fondok bővíthetik még ismereteinket 1849 októberének vértanúiról. (Szépirodalmi, 1979. – Magyar Századok)

KERÉNYI FERENC

SZEGEDI BÖLCSESZMŰHELY '77

A mindössze 325 példányban, Róna-Tas András szerkesztésében kiadott *Szegedi Bölcsészműhely '77* c. kötet azoknak az előadásoknak az anyagát tartalmazza, amelyek a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1977 májusában tartott tudományos ülésszakán hangzottak el.

A húsz tanulmányból hét foglalkozik irodalomtudományi kérdésekkel. Vajda György Mihály áttekintést ad a modern nemzetközi irányzatokról. Baranyai Zsolt Csáth Géza: *Anyagvilkoság* c. novelláját elemzi, Szigeti Lajos József Attila apa-verseiről és „felismerés”-verseiről ír, Masát András a strindbergi kamaradarab kompozíciós jegyeit vizsgálja az *Ovader* c. dráma alapján, Pál József pedig a halál motívumának jelentkezését hasonlítja össze Canova, Foscolo és Kazinczy művei alapján. Bernáth Árpád a narratív szövegek modell-módszerrel való elemzését mutatja be Heinrich Böll művein; Csuri Károly egy feltételezett (konstruált) narratív szöveg analízisét adja a generatív poétika és „egy

általános narratív elmélet” segítségével, majd valódi alkotáson, Hofmannsthal egy elbeszélésén alkalmazza az eljárást.

Öt dolgozat nyelvtudományi témájú. Deme László tézistanulmánya a kutatómunka legfontosabb kérdéseit érinti, M. Korchmáros Valéria írása a latinoktatás gondjaival foglalkozik, Horváth Judit az etimológiai kutatások újabb szempontjairól ír, Pálffy Miklós a transzformációs és a kontrasztív nyelvelemzés kapcsolatához nyújt adalékot, F. Szalamin Edit pedig mai orosz nyelvészeti koncepciókat ismertet.

A három történettudományi munka közül Gyimesi Sándoré a történetkutatás néhány új módszeréről ad számot, Karsai Lászlóé a nemzeti-ségkutatás módszertani problémáit tárgyalja, A. Sajti Enikőé pedig a kelet-európai kisépekkel foglalkozó szovjet összehasonlító történetírás néhány eredményét mutatja be.

Lélektani tárgyú írás is három van a kötetben: Balogh Tiboré az elméleti lélektan kategorizáció-fogalmának módszertani kérdéseit tárgyalja, Keményné Gyimes Erzsébeté középiskolások személyközi kapcsolatait és értékorientációját célzó vizsgálatokat ismertet, Zakar Andrásé az általános iskolát befejező serdülők pályaismeretét befolyásoló pszichológiai tényezőkről közöl felmérésen alapuló dokumentumokat.

Kanyó Zoltán az esztétika „materiális” és „filozófiai” irányát elemzi, Kocsondi András pedig a modell fogalmának meghatározása mellett a modell-módszer társadalomtudományi alkalmazásának elvi lehetőségeit mutatja fel.

A kötet igen szemléletesen tükrözi napjaink bölcsészettudományának legfontosabb elvi és gyakorlati ellentéteit, sőt bizonyos fókig az elvek és a gyakorlat közötti ellentmondásokat is. Sajnos azonban az előadások nem vitáznak egymással, legalábbis nem jelzik nyíltan szembenállásukat. Mégis világosan kitűnik belőlük, mennyire nincs egyetértés a társadalomtudományok leglényegesebb kérdésének, nevezetesen a tudományos állítások, rendszerezések *verifikálhatóságának* megítélésében. E vita nélküli véleménykülönbség bemutatására legalkalmasabbnak a kötet egy esztétikai s egy nyelvtudományi tanulmánya látszik. Ezért a továbbiakban Kanyó Zoltán: *A „materiális” és „filozófiai” esztétikáról*, valamint Deme László: *A nyelvészeti kutatómunka szemléleti és módszertani kérdéseiről* c. munkájáról lesz részletesebben szó. Nem konkrét esztétikai vagy nyelvészeti témákkal foglalkoznak; megállapításaik a szaktudományok általános irányát jelölhetnék ki, ha tudomásul vennék egymás létezését.

Kanyó Zoltán azt vizsgálja, hogy az irodalom és a művészet tudományos feldolgozása alkalmazhat-e olyan eljárásokat, amelyek a természettudományokban kialakult gyakorlat tudományelméleti követel-

ményeinek felelnek meg, vagy pedig továbbra is ragaszkodnia kell a hagyományos filozófiai elemzéshez. A filozófiai esztétikáról megállapítja, hogy kategóriái szükségképpen többértelműek, tehát a velük végzett műveletek sem vezethetnek egyértelmű következtetésekhöz: „... a filozófiai esztétika voltaképpen mindig úgy jár el, hogy a hitmondatokat kijelentésekké minősíti át, s azután mint ilyenekkel végez különböző műveleteket.” Az egyértelműen definiált nyelvhasználat hiánya miatt pedig nincs biztosíték arra, hogy a befogadó ugyanazt érti az állításokon, mint a közlő. Kanyó Zoltán szerint az esztétikai szaknyelv kétértelműségei akkor szűnnek majd meg, ha „megkíséröljük a kérdéses kategóriákat anyagi hordozóik vonatkozásában, tehát »materálisan« egyértelműen definiálni.” Ennek alapfeltétele pedig az, hogy ne fogadjuk el a filozófiai esztétika álláspontját, miszerint „a vizsgálandó tárgy sajátos adottságai és funkciói következtében vele kapcsolatban csak olyan kijelentéseket tehetünk, amelyek eleve nem tarthatnak szembe a szó szoros értelmében vett szemantikai verifikációra, hanem csak tisztán pragmatikai, ideológia szférában értékelhetők”.

A tanulmány vázlatosan sorra veszi azokat a kezdeményezéseket, amelyek a nyelv felől, vagyis „az anyagi összetevőkből” kiindulva próbálták és próbálják megoldani az állítások verifikációjának problémáját. Utal a Chomsky-féle generatív grammatika jelentőségére, mely az addigi fonológiai kutatások után a nyelv szintaktikai összefüggéseit vizsgálta. Jelzi ennek az iránynak a további útját is: az utóbbi években létrejött logikai és modell-elméleti eredményeket, amelyek „lehetővé tették azt, hogy a filozófiai esztétikában többé-kevésbé transzcendentálisnak minősített tartalmi – erkölcsi, megismerési stb. – összefüggéseket nyelvi megformáltságuk viszonylatában megragadjuk, s egy ellenőrizhető leírás számára hozzáférhetővé tegyük”.

Igen tanulságos lett volna Kanyó Zoltán és Deme László előadászövegét *vita* formájában olvasni. Deme Lászlóéban sajnos nem kerül szóba a tudományos állítások verifikációjának kérdése. Pedig a nézetek határozott szembeállítása bizonyára arra készítette volna a *nyelvészeti kutatómunka szemléleti és módszertani kérdéseiről* c. tézistanulmány íróját is, hogy kifejtse álláspontját e tudományos alapkérdésről. A kutatómunka sajátosságairól szóló meghatározásaiban ugyanis számos még „nem egyértelműen definiált” fogalmat használ: „A rendszerezés kutatói, tehát: szükségszerűen szubjektív tevékenység. Ám tükrözheti az objektív rendszert, a vizsgált dolog belső természetét, s akkor eredményében materialista jellegű. De maradhat szubjektív, a kutató természetének (agymozgásának) tükrözője, s akkor eredményében idealista.” Adós marad ez a meghatározás a kutató „agymozgása” és a tudományos eredmény materialista vagy idealista volta közötti konkrét, fogalmilag

tisztázott összefüggés feltárásával. S Chomsky szintaxisának megítélése is teljesebb, világosabb lett volna egy Kanyó Zoltánnal folytatott polémia eredményeként. Így azonban az amerikai nyelvész tevékenységéről mindössze annyit tudunk meg, hogy „ez a szintetizáló módszer nem a valóság logikáját követi, s nem is a gondolkodás meg a nyelviség természetét”. Nyilvánvaló pedig, hogy a két tanulmány ugyanarra a kérdésre keresi a választ. Csakhogy a keresés e két útja mindaddig nem találkozhat, amíg a válaszkeresők nem próbálják egyeztetni szempontjaikat.

Nem vesznek tudomást egymásról a kötet irodalmi műelemzései sem. „Hagyományos” módszerű műértelmezések szomszédságában békésen megférnek a legmodernebb szövegelméleti eredményeket felhasználó tanulmányok. Passzív egymás mellett élésük jellemző sajátossága, hogy a modern eszközökkel dolgozó elemzések kivétel nélkül külföldi művekről szólnak, míg a „hagyományosak” javarészt magyar alkotásokról.

Remélhetőleg egyszer majd „beszélő viszonyba” kerülnek egymással ezek az irányzatok, mivel a tudományban a „hit-mondatokat” csak az eltérő álláspontok ütköztetése alakíthatja „verifikált mondatokká”. Ezt sugallja a kötet egésze.

CSÓKÁS LÁSZLÓ

IRODALMUNK EMLÉKEZETE*

Irodalomtudományi szakbibliográfiánk ügye közel száz évig személyhez kötődött. A Hellebrant Árpád által 1879-ben elindított éves összefoglalókat a huszas évek végétől Kozocsa Sándor folytatta mindaddig, amíg az ötvenes-hatvanas évek fordulóján egyre inkább akadozni kezdett kiadásuk. Kötetei egyre testesebbé váltak, és egyre nagyobb késéssel tudtak csak megjelenni. Legutóbb az 1961–1965-ös évek anyaga több, mint egy évtizednyi késéssel hagyta el a sajtót; s bevezetőjében szerkesztőjük jelezte, hogy már csak az 1966–1970-es ciklus összegyűjtésére vállalkozik.

A kieséseket pótló gyorsabb adatszolgáltatás érdekében több részről is történtek kísérletek (az *Irodalomtörténeti Közlemények* szaktudományi összefoglalói, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár recenzió-kata-

*A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1976. Szerk. Lichtmann Tamás és Németh S. Katalin. Bp., 1979. Országos Széchényi Könyvtár.

lógusa, a Lapkiadó Vállalat házi dokumentációja stb.), de ezek „gyors-szolgálat” jellege és szükségszerű korlátai nyilvánvalóvá tették: az irodalomtudományi szakbibliográfia ügyét intézményesíteni kell.

S nemcsak azért, mert korunkban az irodalomra és irodalomtudományra vonatkozó közlések száma mennyiségileg megnövekedett, hanem azért is, hogy bibliográfiai összesítésükkor egységesítsük és érvényesítsük mindazokat az új elemeket, amelyek a fenti kezdeményezésekben felszínre bukkantak, s komplex rendszerbe szervezve minden eddiginél gazdagabban és mélyebben tükrözhetik irodalmunk, irodalomtudományunk fejlődését.

E feladathoz a legtöbb ösztönzést a MTA Irodalomtudományi Intézetében készülő bibliográfiai szintézis kínálja, amely új módon és jelentős kiegészítő gyűjtésekkel foglalja össze 1970-ig irodalomtudományunk eredményeit. Eddig megjelent két kötete mindenekelőtt rendszerével, szerkezetével mutat példát arra, hogy az irodalmi folyamatokat ne szűken, hanem széles társadalmi és rokontudományi összefüggéseikben dokumentáljuk.

De számos új momentum felhasználását kínálják azok a kezdeményezések (többek között Kozocsa Sándor 1945 után megjelent kötetei is), amelyek nemcsak az irodalomra vonatkozó adatokat, az ún. szekundér irodalmat, hanem magát az irodalmat, az ún. szövegeket is következetesen regisztrálták. Továbbá az irodalomnak azokat az új formáit, amelyek a modern hírközlési eszközökkel (rádió, film, TV stb.) kapcsolatosak.

Az Országos Széchényi Könyvtár olvasószolgálati és tájékoztató osztálya – Pajkossy György kezdeményezésére – korszerű formában szervezte újjá irodalomtudományi bibliográfiánk új időszaki sorozatát. Vállalva az 1971-től keletkezett hiátus pótlását- első kötetét a „közel-múlt”: az 1976-os év dokumentálásával kezdte.

Az 1979-ben megjelent kötet azt mutatja, hogy a vállalkozás koncepciója korszerű. Széles öleléssel fogja át mindazon társadalomtudományi jelenségeket, amelyek az irodalommal kapcsolatosak, s a kortárs irodalmat a maga bonyolult megjelenési formáiban tükrözi, beleértve a szövegközlések jelentős részét is.

Mindenekelőtt a munka gyűjtőköre imponáló. A könyvalakban megjelent kiadványok mellett az összeállítók nem kevesebb, mint 261 sajtótermék átlapozását vállalták. Ez azt jelenti, hogy gyűjtésük során a szaklapokon és folyóiratokon kívül minden fővárosi és vidéki heti- és napilapot átnézték; kiegészítve ezt a külföldön megjelenő magyar nyelvű időszaki sajtó számos termékével. Külön gonddal forgatták a különböző tanulmányköteteket, évkönyveket, beleértve az egyetemi, a főiskolai és igényesebb formában készült középiskolai évkönyveket is.

Ilyen széles gyűjtőkörű szakbibliográfia még nem készült a magyar irodalomról. (Kár, hogy a külföldön megjelenő napilapok és egy-két hetilap kimaradtak a sorból. Pedig a pozsonyi Új Szó, a bukaresti Előre, de különösen az újvidéki Magyar Szó és a szabadkai 7 Nap sok és nem egyszer igen lényeges irodalmi vonatkozásokat tartalmaznak!)

Az ilymódon összegyűjtött anyagot a bibliográfia jól áttekinthető szerkezetben rendszerezi. Első részében (*Az irodalomtudomány általánosan*) találjuk az irodalom elvi és elméleti kérdéseit, az irodalom és más tudományok, illetve az irodalom és más művészetek kapcsolatait. A második egység a magyar irodalom történetét tekinti át korszakonként, illetve az irodalmi élet múltbeli és jelenbeli kereteit (itt sorolva fel a feldolgozott év eseményeit, vitáit, folyóiratait, közönségkapcsolatait stb.); hogy a fejezetet a magyar irodalom és világirodalom kapcsolatait zárják.

Ezt az egységet egészíti ki *A magyar irodalom külföldön* alfejezet, országonként rendszerezve az adatokat. (A szerkesztés jó arányérzékére vall, hogy Románia esetében kiemelte a Korunk c. folyóirat történetére és jubileumára vonatkozó publikációkat.)

Az általános kérdéseket az egyes szerzőkre vonatkozó tételek felsorolásai követik. A bibliográfiának ez a legterjedelmesebb része, amelyben az abc mechanikus, ám rendkívül praktikus rendezőelve folytán igen gyorsan és áttekinthetően tudunk tájékozódni.

Külön meglepetése és nyeresége a munkának a függeléknek nevezett rész, amely az egyetemes irodalomtudomány magyar természetét regisztrálja, az egyes irodalmak abc rendjében. Nyereségnek és meglepetésnek azért merjük nevezni, mert bár a múlt századi kezdetek rendszeresen figyelték irodalomtudományunknak ezt a szeletét, utóbb az évi összefoglalások gyakran kizárták gyűjtőkörükből. Az előttünk fekvő kötet ilyen szempontból is a példamutató teljességet jelenti.

Ami a szerkezetet illeti, egyetlen megjegyzésünk lehet, s azt is inkább terjedelmi megfontolások indokolják. A *Szerzők* című fejezet minden művet külön-külön regisztrál. Szépirodalmi és más önálló témájú alkotásoknál ez természetes is, de alkalmazása az egyes írókról szóló monografikus művek esetében, véleményünk szerint, felesleges kettőzésekre vezet. Külön szerepel a szerző neve alatt és külön az írónál is, akiről a munka készült; igaz, itt csak utalóként. Meggondolandó, nem volna-e helyes, ha csak az utóbbi helyen szerepelne, hiszen a szerzőre a névmutató egyébként is felhívja a figyelmet. Hogy a probléma valós, Benedek Elek címszava is mutatja. Lengyel Dénes róla szóló monográfiája itt is és Lengyel Dénes címszava alatt is szerepel. Marton Lilié azonban csak itt. Úgy látszik, maguk a szerkesztők is bizonytalanok voltak a kettőzést illetően.

A szerkezetre vonatkozó egyéb megjegyzések inkább szerkesztési kérdések. A *jugoszláviai magyar irodalom* fejezetében szerepel pl. Dér Zoltán: *Három tudós tanár* című monográfiája (124.). Formálisan itt a helye. Ám tárgyánál fogva inkább a *Magyar irodalom 1849–1905 között* című részben kívánczik, hiszen a kiadványban bemutatott három tanáregyenység: Iványi István, Toncs Gusztáv és Loósz István – a századfordulón működött.

Ugyanilyen természetű kérdés a *Románia* alfejezetben Kőrösi István: *A munkássajtó kezdetei Nagyváradon* című tanulmánya (128.), hiszen annak időhatárai szintén a századfordulón keresendők. S a sort folytathatnánk Király István és Markovits Györgyi publikációval (134.), amelyek ugyan az amerikai és kanadai magyar nyelvű sajtóval foglalkoznak, s így helyük lehet a *Magyar irodalom egyéb országokban* című alfejezetben. Tartalmuk azonban: a két világháború közti szocialista emigráció tevékenysége, s így legalább utaló formájában helyük lenne a *Magyar irodalom 1905–1945 között* című részben is.

A kettőzés, pontosabban a címfelvételek tartalmi elemzésének az igényét veti fel egy másik típusú tétel. Pálffy G. István: *A Kelet Népe bölcsőjénél* című cikke (338.) a Szabó Pálra vonatkozó irodalomba van beosztva. Helyesen, hiszen annotációjából értesülünk, hogy voltaképpen az íróval készített interjúról van szó. Minthogy azonban tartalmát tekintve az író által szerkesztett folyóiratra is vonatkozik, helyes lett volna a *Magyar irodalom története általában* fejezet sajtótörténeti részében is elhelyezni.

A szerkesztés finomításaihoz tartozik az annotációk szövegeinek a gondozása. Ezek többsége tömör, pontosan eligazít. Van azonban, ahol semmitmondó, mint például Bosnyák István: *Kísérlet egy monográfia megalapozására* című tanulmánya esetében (329.), ahol csupán a főcímet variálja. Tóth Dezső: *Tanulságos viták* című cikkénél (95.), amelynek tartalmáról csak annyit tudunk meg, hogy „az irodalmi vitákról szól”, – viszont túlságosan szükséztű.

Apróság, de a munka önmaga által felállított igénye jogosít fel, hogy szóvá tegyük: a szerkesztésnek nem mindig kell szükségszerűen a betűrend mechanizmusához ragaszkodnia, mint például a *Szerzők* fejezet Simon István rendszavánál, amelynek befejező részében előbb olvashatjuk a Nekrológokat, s csak utánuk az Ötven éve született kezdetű megemlékezéseket. . .

A munka szépséghibáit a szignókkal és a színházi bemutatókkal zárjuk. Utóbbiakról az előszó a következőt állítja: „forrásaink nem tették lehetővé, hogy a bemutatók hónapját és napját közöljük”, előbbiről pedig, hogy „számos névrövidítés maradt feloldatlan, vagy azért, mert kérdésünkre nem sikerült választ kapni, vagy mert a teljes

név a szerkesztőségben nem volt megállapítható”. Kurrens bibliográfiáról lévén szó – s ugyancsak a mű önmaga által állított mércéjéhez igazodva – nem tartjuk elfogadhatónak e hiányokat. Kis utánajárással mindkettő megoldható.

Korunkban, amelyet a gyorsuló idő, az információk mennyiségi felfutása jellemez, fokozott mértékben válik fontossá a tudományos eredmények és az azokhoz szükséges ismeretanyag pontos és naprakész regisztrálása. Irodalomtudományunk fejlődése, e fejlődés előfeltételeinek a megteremtése szempontjából kiemelkedő fontosságúnak tartjuk az Országos Széchényi Könyvtár kezdeményezését a kurrens irodalomtudományi szakbibliográfia új alapokon való újjászervezésére. Az intézmény kezdeményezése azért is ideális, mert mint közreadó az egyetlen azon magyarországi gyűjtemények közül, amelyben a feltárássra váró források a legnagyobb teljességben fellelhetők.

Hogy vállalkozását korszerűen, az eddigi hagyományok és kezdeményezések minden pozitívumát integrálva képes tovább folytatni – arra az előttünk fekvő kötet a biztosíték.

Ahhoz azonban, hogy mindezt gyorsuló korunk tempójában, naprakészen – s az időközben sajnálatosan kialakult lemaradást is pótolva – tudjuk elvégezni, ahhoz még jelentős erőfeszítések szükségesek.

BOTKA FERENC

UNGVÁRI TAMÁS: AVANTGARDE VAGY REALIZMUS?

Lukács György kétségkívül „szokatlan” tudós-egyéniség volt; olyan, aki talán elsősorban Magyarországon „szokatlan”. Mindig filozófus volt, akinek – bármiről írt – minden szava mögött érezhető a szilárd és széles filozófiai háttér. Azonkívül, a marxista eszmeiségen belül maradva gyakran hagyta ott korábban elért gondolati eredményeit vagy azok részleteit; illetve új megfogalmazásai más megvilágításba helyezték, átformálták a régieket. Már ezek is elegendőek, hogy „nyugtalanítóan szokatlan” legyen. Hiszen hiába tudjuk, hogy nincs komoly gondolkodás filozófia nélkül, s hiába tudjuk, hogy minden tudós úgy építi tovább elméleteit, hogy egyben az addigi eredmények korrekcióit is megadja – mégis gyakran értetlenül állunk szemben ezek gyakorlati megvalósítójával, az ő szellemi és erkölcsi bátorságával.

Ungvári Tamás kitűnő könyve, amely a *Brecht és Lukács vitájáról* alcímet viseli, nagyon sokat tesz annak érdekében, hogy épp azokat az

írásokat értsük meg, amelyek alapján Lukács György egész munkásságát sokan elhárítják vagy „fenntartásokkal” fogadják. Az egyik legfőbb ellenvetés szokott lenni ugyanis, hogy az ő realizmus-elmélete szűk, mert egyetlen stílusirányzatot abszolutizál, s ennek következtében túlhaladott. Nos, ez a megítélés épp a 30-as években megszületett tanulmányokra alapozódhat. Ugyanakkor, mióta B. Brechtel való vitája ismertté lett, azok is Lukács György ellen szólnak, „érzelmeiből fakadó érvekkel”, akik egyébként nem szeretik Brechtet, de tudják, hogy modern. Ungvári Tamás könyve a közöttük lévő vitába torkollik; sok adattal és gondos, részletes elemzésekkel a felsorakoztatott érvek, nézetek előzményeit éppúgy feltárja, mint a vita történelmi alapjait és körülményeit. Ezek révén mutatja meg, hogy szembeállításuk teljesen tarthatatlan.

Jelenleg hadd tegyünk nyomatékot a vita körülményeire. Jól tudjuk, hibás vagy téves nézetek megérthetőek vagy megmagyarázhatóak a történelmi körülményekből, noha hibás vagy téves voltak ezzel nem szűnik meg. Ez a mondat nem jelenti, hogy akár Ungvári Tamás könyvében lenne, akár a mi véleményünk lenne, hogy Lukács Györgynek a 30-as években téves nézetei voltak. Ezek legfeljebb – és ekkor! – „szűkek” vagy részleteiben kidolgozatlanok voltak, mint pl. a realizmus ekkori elmélete. S e könyv érdeme és jelentősége, hogy az akkori elmélet milyenségét a történelmi feltételekből és körülményekből magyarázza, amivel azt teszi egyértelművé, hogy miért volt szükségszerű Lukács György továbblépése, akkori nézeteinek korrigáló kiteljesítése. A könyvből az is világos, hogy a későbbi realizmus-elméletben, *Az esztétikum sajátosságában*, a 30-as évek gondolatai teljessé válnak ki, azok szélesednek és differenciálódnak. De – tehetjük hozzá – nemcsak ezek. Akkor, a 60-as évek elején vált lehetségessé az is, amire a 30-as években semmiféle lehetőség nem adatott meg, hogy a pálya elején lefektetett gondolatait (pl. a *Heidelbergi esztétikáét*) megfelelő eszmei alapra helyezve fölhasználhassa, tovább építhesse. Másrészt viszont az is igaz, hogy akkori nézeteinek egy részét továbbra is megtartotta; ami pl. abból is látható, hogy számára Thomas Mann maradt a 20. századi regényirodalom mércéje. (Bár az is valószínű, hogy Th. Mann a polgári társadalom egyetlen *autentikus* szerzője a 20. században.)

A 30-as években mégis „a marxizmus megújuló esztétikájának kidolgozásáért” folyt a harc. Azokban az években nem lehetett a marxista esztétikának minden aspektusára figyelni; pl. a művészetek ontológiai kérdéseire.

Nemcsak tudnunk kell, de bele kell számítanunk Lukács György akkori írásainak megítélésbe mindenekelőtt azt, hogy „határozott párt-feladattal” érkezett Moszkvából Berlinbe. (15.) Küldetése nem konspi-

ratív, hanem, hogy „A német proletárirók szövetségének eszmei vitáihoz” (16.) nyújtson segítséget. A „német munkásmozgalom és a köré csoportosuló értelmiségek körében” hódított ekkor az ún. „újradikalizmus” vagy „ultrabaloldaliság”. A kor a nácizmus előretörésének, majd uralomrajutásának ideje. A német proletárirók szövetsége, a Bund ebben a helyzetben még forradalmi programtervezeteken is dolgozott (16.). Egyik gondolatuk, hogy elutasítják a kulturális örökséget. Hatott ekkor és itt is a Szovjetuniónak a RAPP által befolyásolt irodalma, amely „az irodalom művésziségének lebecsülésére” törekedett. A német kommunista párt kongresszusai hangoztatták az ideológiai munkában való elmaradást, valamint a munkásosztály és a kultúra találkozásának lehetőségét. A szociáldemokrata párt bent ült a hatalomban és engedményeket tett a náciknak; a befolyásuk alatt lévő rendőrség lövett a munkásokra. A politikai helyzet egyik jellemzője, hogy nem vették komolyan a náci veszélyt. Később felvetődött a népfront gondolata, s ekkor az irodalom szerepe is más aspektust kapott. Talán a körülmények e hiányos felsorolásából is látható, hogy az ekkor megszületett esztétikai elvek szükségszerűen kaptak elsősorban politikai töltést és tartalmat.

Lukács György úgy érkezett Berlinbe, hogy előtte a moszkvai *Marx–Engels Archiv*umban dolgozott, ahol megismerkedett a *Gazdasági és filozófia kéziratokkal*, valamint Marx és Engels leveleiben található, esztétikai problémákra utaló megjegyzéseivel. A magyar szakirodalomban különösen Hermann István hangsúlyozta már ennek a jelentőségét.

Lukács György szellemi hátterében tehát már akkor olyan tényezők találhatók, amelyek vitapartnerei előtt ismeretlenek voltak; másfelől ekkori nézetei harcokban, politikától erősen áthatottan fogalmazódtak meg. Mindenki nagyon jól tudja, hogy egy vitában sarkítottan és élesen, illetve mindig kissé egyoldalúan, vagy egyetlen aspektust hangsúlyozva fogalmazódnak meg az elvi-elméleti kérdések.

Nyilván ebből érthetők és értendők meg azok a cikkek és tanulmányok, amelyekben Lukács György 1932-ben a realizmus elméletét fejtette ki. „Köztük a legnagyobb hatású – írja Ungvári Tamás – a *Tendencia vagy pártosság?* című tanulmánya volt” (78.). Pontosan megvilágítja a körülményeket, s ezért írhatja, hogy „szemben az ’újradikalizmussal’ Lukács nem látott forradalmi helyzetet Németországban vagy Európa más ’polgári’ államaiban. A tért hódító fasizmus elleni küzdelemre a ’pártosság’ elve jobban felkészített, mint a ’tendenciáé’” (79.). Helga Gallasszal együtt vallja, hogy „Lukács tanulmánya egyértelműen a ’baloldaliság’ és az ’újradikalizmus’ ellen irányul” (79.).

Nagyon lényegesnek és a „fenntartásokkal” élők számára alapos figyelemztetésnek gondoljuk, amit az ebben a tanulmányban kifejtett

elvekkel kapcsolatban olvashatunk: „Felesleges tehát Lukács életművének problematikus egységét minden további nélkül azonos elvek merő ismétlésének egyhangúságára redukálni”, többek között azért, mert e nézeteknek más és más a funkciója és szerepe. Ugyanakkor Ungvári Tamás megvilágítja, amit minden objektíve vizsgálódónak el kell ismernie, hogy ez a sokat vitatott tanulmány „a realizmus elvének „nyers-fogalmazványaként” tekinthető”, mely „küzdelem a vulgáris szociológia” és „a mechanikus materializmus ellen”. (83.) Megállapítja, hogy az 1932-es tanulmány a tendenciában „egy *legyen* érvényesülését látja” (83. Kiemelés a szerzőtől), majd ennek történeti problematikáját is elének tárja. Azt is kiválóan elemzi, hogy már ebben a tanulmányban érezhető a Moszkvában olvasott Marx és Engels levelek hatása és figyelembevétele. Megismerhetjük a tanulmány visszhangját, majd a kibontakozott vitát. Végül nagy nyomatékkal hangsúlyozza: „Lukács realizmus-konceptiója tehát meghatározott harcban született”, s ezért, hogy „hol húzódnak a „realizmus” határai, *azt sem valamely esztétikai elgondolás mérte ki, hanem az adott harc feladata!*” (116. Kiemelés tőlem, B. T.) Így érthető, hogy elutasítja az expresszionizmust, mivel ez az „újradiikalizmussal” szövetségben lépett fel. Persze Ungvári Tamás is jól tudja, hogy Lukács Györgynél „az expresszionista örökség *egészének* elutasítása” „Az adott történelmi helyzet múltával” is megmaradt. (117. A szerző kiemelése.)

Az expresszionizmus-realizmus vita ezután tovább hullámozott. Lukács György nézetei ekkor is harcban születtek, s „ezért egy bizonyos egyoldalúságra” kényszerült. (147.) Mégis, nem kétséges, „hogy a marxista esztétikában ekkor rögződött a realizmus szövetsége az antifasizmussal, ekkor alakult ki az örökséggel kapcsolatos álláspont, a klasszikus hagyaték meghódításának eszmei-politikai érvrendszere” (147.). Ungvári Tamás objektivitására jellemző, hogy megállapítja: „ezt az egyoldalúságot az „ellenfél” érvei korrigálták” (148.), ti. az expresszionizmus védelmezőie. A vitának későbbi szakaszában pedig már a „népfront széles ölelése” hatotta át „a teljes szellemi életet” (154.).

Ungvári Tamás nemcsak tényeket közöl, hanem bizonyos kategóriák tartalmának a változását is nyomon követi; így pl. a *Történelem és osztálytudat*ban jelentkező totalitását, s ennek funkcióit a különböző évek harcaiban; a tipikus kategóriájának megjelenését, tartalmának módosulását, s az akkori harcokban betöltött funkcióját. Mindezek miatt állapíthatja meg jogosan, egyfelől, hogy „a realizmus elve történelmileg kedvezőtlen időben fogalmazódik meg”, másfelől, hogy „a realizmus elvének későbbi története egyszersmind a folytonos *bővülésé, korrekcióké.*” (173. Kiemelés tőlem, B. T.)

Utaltunk rá, hogy az utóbbi évtizedekben gyakran Brechtnek Lukács György véleményével vitázó cikkeire hivatkoznak, akik vagy diszkreditálni akarják Lukács Györgyöt vagy „fenntartásai” vannak. Kettejük vitája a 30-as években nem került nyilvánosság elé. „A kérdés csakugyan máig izgatja a kutatást, miért állt el Brecht a vitacikkek közzétételétől?” (176.) A cikkek ugyanis, egyetlen kivétellel csak 1967-ben jelentek meg. Erre úgy válaszol Ungvári Tamás, hogy Brecht fontosabbnak tartotta az egységet, mint a nézetkülönbségeket. A vita lényege az abból fakadó s kibomló kérdéskomplexumot ölelte fel, hogy – nagyon leegyszerűsítve – az expresszionizmus a szocialista irodalom számára felhasználandó örökség vagy elutasítandó formalizmus? Ez a kérdéskör azután beépült a realizmus elméletéről folyó vitába.

Ungvári Tamás sejtetni engedi, hogy véleménye szerint Brecht és Lukács György nézetkülönbségében Karl Korschnak is szerepe lehetett. Ő tudvalévőleg szoros kapcsolatban állt Brechtrel és 1930-ban szembe fordult Lukács Györggyel. Azt is megtudjuk, Vajda Mihály, Fehér Ferenc és Illés László kutatásaira hivatkozva, hogy K. Korschnak „az emberi és kulturális értékek folytonosságában” való kételkedése szerepet játszott Brecht szellemi fejlődésében (181.), aminek nyoma Brechtnek az expresszionizmusról vallott nézeteiben is jelentkezett. Ezen kívül „Korsch szervezetellenessége” éppúgy hatott rá, mint „Benjamin szociológiája, Tretyakov tényregényei” (183.). Így, így is alakult ki Brecht azon véleménye, hogy a burzsoá dekadencia korszaka nemcsak „alkony”, hanem egyszerre „hajnal” is, míg „Lukács a hanyatlás korszakát mintegy kimetszi a történelmi fejlődésből” (243.), s a „hanyatlás törpéivel szemben a klasszikus múlt”-at emelte és mutatta fel (244.). Brecht éppen az expresszionizmus-vita idején idézi fel Majakovszkijt, s ahhoz a Tretyakovhoz fűzi szoros barátságát, aki „előbb Eizenstein asszisztense volt, majd Mejerhold munkatársa” (187.). Ungvári Tamás szerint lényegesebb mozzanat Lunacsarszkijnak Brechtrel való „irodalmi-elvi szolidaritása”, hiszen Lunacsarszkij „éppen a harmincas évek elején vetette fel azt a gondolatot, hogy a szocialista realizmushoz többféle út vezet” (187.). Persze a vita értékelése során megemlíti a Brecht és Lukács között meglévő ízlésbeli és temperamentumbeli különbséget is.

A realizmusnak 1938-ban Lukács Györgytől kidolgozott elmélete ellen Brechtnek pontosan az az aggályja volt, amit azóta is hangoztatnak – *Az esztétikum sajátossága* megjelenése óta, ami a lényegét illeti, alaptalanul –, hogy ti. „bizonyos formakövetelményeket is támaszt, sőt meghatározott példái révén egy ízlésbeli klasszicizmusra biztat” (189.). Nem kétséges, hogy a realizmus-elv akkori kidolgozásának voltak gyengéi, s ezt Ungvári Tamás megemlíti. Véleményünk szerint nagyon

igaza van abban, hogy a különbségeknek s így a vitának egyik alapvető oka volt az is, hogy Brecht író, Lukács György pedig teoretikus. Brecht „gyakran az elv gyakorlati érvényesítését érezhette meg-alapozatlanabbnak, mint elméleti következményeit. Brecht az alkotó, természetesen a gyakorlati alkalmazás felől ítél, míg Lukács, a teoretikus, az expresszionizmus elvi veszélyeit érzékelte.” (188–189. Kiemelések a szerzőtől.) Hangsúlyozza azt is, hogy „Brecht tartalmi oldaláról nem utasítja el a realizmus elvét. Ott támadja, ahol csakugyan a legkidolgozatlanabb volt – ahol a módszert még gyakran egy bizonyos stílussal azonosította”. (191. Kiemelés a szerzőtől.) Brecht védelmezi, teljes joggal, a technikai eszközöket és jelentőségüket, noha Lukács György mutatott rá, „hogy a technika nem minden további nélkül azonos a formával” (193.). Ungvári Tamás objektív, ami ebben a mondatában is érvényesül: „Ha Brecht a műalkotás formai világából nagy részt kerít el a technika birodalmának, Lukács a semleges technikából túlságosan nagy részt köt hozzá a tartalomtól meghatározott forma köréhez”, és nagyon helyesen teszi hozzá: „Brecht és Lukács elméleti törekvései azonos ontológiai alapról egymás kiegészítésére törekcsenek.” (193. – Kiemelés tőlem, B. T.)

Mert hiszen végül erről van szó. Mindketten, különböző egyéni körülmények között, másfajta háttérrel, de a marxizmus esztétikájának kimunkálásán dolgoztak már ekkor.

Az elidegenítés kérdésében való nézetkülönbségeikben – véleményünk szerint is – alapvető szerepet játszott, hogy Brecht „a ‚praxis’ a ‚színház mint mozgalom’ megszállottja volt” (207.), míg Lukács György elsősorban a dráma szemszögéből nézte ezt a komplexumot. Nem szabad elfelejtenünk, hogy Lukács György olyan háttérrel is rendelkezett, mint *A modern dráma fejlődésének története*, illetőleg a század első évtizedeiben a drámáról írott tanulmányai. Az akkor megvizsgált drámák merőben különbözőek Brechtéitől, s a drámának akkor kidolgozott elmélete elsősorban a tragédiákra épült. Brecht korai drámái pedig a tragédiától is távol vannak. Lukács György későbbi tanulmányai és könyveinek a drámáról szóló részletei, az akkor olvasható dráma-felfogás, sok olyan mozzanatot tartalmaznak, amelyek közeledést jelentenek a brechti dráma elveihez; miként Brecht későbbi művei távolodást saját korai műveitől.

Lukács Györgynek Brecht halálakor elmondott „költői és megrázó emlékbeszéde” (10.) tehát nemcsak kegyeletes gesztus, hanem annak a demonstrálása, hogy elveik lényegében egy irányba tartottak, s így lényegbeli azonosság van közöttük. Nem kétséges, hogy ebben a vitában egyikőjüket sem kell „mentetgetni” vagy „tiszttára mosni”. Ami ellentétes volt, azok mindegyikének megvolt a történelmi igaza, mint ahogy e

nézeteknek a marxista esztétikába való beépülése is azok történeti igazságát mutatja. Ungvári Tamás könyve elérte célját, hiszen „Tanulmányunk – írja – Brecht és Lukács elveinek mesterséges szembeállítására ellen szól” (260.). A könyv bebizonyította, hogy nem volt itt ellentét, csak a kialakuló marxista esztétika más és más aspektusának hangsúlyozása, amelyek végül egységre épültek.

BÉCSY TAMÁS

SZÁVAI JÁNOS: AZ ÖNÉLETÍRÁS

Szávai János könyve egy műfaj története és elmélete. Nagyigényű vállalkozás: az 5. századi Augustinus művétől Malraux, Déry, Sartre önéletrajzáig követi tárgyát az időben, s ugyanakkor a műfaj általános, elméleti kérdéseit is megvilágítja. De ha az önéletírásról szólni akart, szinte valamennyi kérdéséről szólnia kellett, s ilyen teljességre törekvően szinte mindenről első ízben. Hiszen a kérdés szakirodalma magyar nyelven igen csekély, különösen a műfajelméleti szempontú elemzések hiányzanak. De a külföldi irodalomtörténészeknek is csak néhány, zömében újkeletű írására hivatkozhatott a szerző.

Ami az egyes korszakok, fejlődési fokok ismertetését illeti, nyilvánvaló a 20. századi önéletrajz erős hangsúlya. E századi művekről szól a legrészletesebben a könyv, s elméleti fejtegetéseinek példanyagát, viszonyítási pontját is e korszak adja. Jogos ez az arány: az „irodalmi” önéletírás e században páratlan népszerűséget ért el, az írói életműveknek szerves része, olykor kitüntetett darabja lett. Az önéletírás történetében tehát a 20. századig csak a magukban álló nagy művekkel foglalkozik behatóan (Ágoston, Goethe, Rousseau), a folyamatot, az önéletrajz változatait rövidebben mutatja be.

Mint hogy az önéletrajz eddig alig tárgyalt elméletét kellett egységbe forrasztania a jól ismert művek elemzésével, Szávai ritka szerkezeti megoldáshoz folyamodott: a történeti áttekintés folyamatát megszakítja az elméleti fejtegetés, majd ismét történeti fejezettel zárul a mű. Az alapvető meghatározás-funkciót az előszó látja el, majd az első fejezet áttekinti a műfaj történetét egészen a 20. századig. A második fejezettel kezdődik a részletes elméleti magyarázat, s a zárófejezet: a 20. századi önéletrajzok jellemzése. S ahogyan már az első fejezet előreutalt a műfajelméletre, úgy az utolsó rész műelemzései megerősítik, ki egészítik az előzőleg tárgyalt elméleti megállapításokat.

Mindenekelőtt az önéletírás helyét, sajátosságait kellett meghatározni. Ha még kevéssé vizsgált műfaj elemzésére vállalkozik a kutató,

elsősorban körülhatárolni, elkülöníteni igyekszik tárgyát, kivonni a hozzá hasonlók köréből. Szávai is ezzel kezd, áttekintve az önéletrajz rokonait, a krónikát, az emlékiratot, a naplót. Az önéletírás megkülönböztető jegye az, hogy benne a szerző ön maga életét nem adalékként, hanem önmagáért írja le, és múltidejű folyamatos történetté alakítja. Ez a meghatározás természetesen számos átmeneti esetet hagy homályban. Szávai az elméleti fejezetekben bevezeti a „szerző – irodalmi mű – olvasó” egyszerre pszichológiai és szociológiai motiváltságú hármasságát. Így is kell tennie, hiszen az önéletrajztársaitól, különösen az ún. önéletrajzi regénytől csak irodalmon kívüli szempontok alapján lehet elkülöníteni. Az irodalomban ritka módon döntő itt az írói szándék szerepe: mit szán az író – akár előszóban is megindokolva – önéletrajznak, melyik könyvében vállalja tulajdon lényének, a művet előadó narrátornak, s a mű főhősenek *azonosságát*. Ez a megfelelés egy tulajdonnév – a szerző neve a könyv címlapján – s maga a mű között Philippe Lejeune szerint az *önéletrajzi szerződés*, megegyezés az olvasóval, melyre Szávai is hivatkozik. Ez utóbbi kritérium persze nem is annyira a krónikától vagy a memoártól különbözteti meg az önéletírást, mint inkább – ahogy utaltunk rá – az önéletrajzi hangoltságú regénytől, vagy épp az ál-önéletrajztól. De miután mindezt megállapította az irodalomtörténész, magukat a műveket már irodalmi szempontok alapján értékeli. Így tesz Szávai is. Magát a *valószerűséget* is irodalmi kategóriaként kezeli. Az önéletírás nem eseményekről adott információ-sorozat, mely pusztán külső adatokkal jóváhagyható, megcáfолható. Az életet, a múlt időt nem önmagában, hanem értékelő *viszonyban* ragadja meg úgy, ahogyan a szerző jelen idejű énje a múltbelit értékeli. s ezt a viszonyt elsősorban a szerkezet meg az írásmód, a „hangütés” hordozza.

A műfaj legelső, s mindjárt alapvető alkotásának, Ágoston művének vannak egyedülálló, de jövőbe mutató vonásai is. Nemigen talál követőkre az az eljárás, hogy a beszélő mindvégig Istenhez fordul, megszólítja s így egyoldalú párbeszédben, gyónásban tárja föl életét. De a 20. századig követhetők szerkezeti sajátosságai, különösen elbeszélésnek és értelmezésnek a váltogatása, meg az önéletírásnak egy újabb lényeges jellemzője: a válságok, az életet addigi irányából eltérítő, vagy új szellemi szintre emelő mozzanatok döntő szerepe. S ezek a vonások később, a 20. századi művek elemzésének is szempontjai lesznek.

Az első fejezet emellett tanulságosan ismerteti a 17. századi francia irodalom gyakori önéletrajzi *gesztusait*; ezek révén fiktív történeteket önéletrajzként, tehát hiteles beszámolóként adtak elő. Érdemes megjegyezni, hogy a modern irodalomban, ha rejtetten is, de előfordul, hogy egy életmű egésze kap igazi önéletrajzi jelleget; Ph. Lejeune

szavával pl. Gide életműve önéletrajzi térben, viszonyításrendszerben helyezkedik el.

Két elméleti fejezet tekinti át ezek után a műfajt, mintegy előzményként a modern önéletrajzok alaposabb vizsgálatához. A történeti fejtegetés némileg vázlatos marad, inkább az önéletrajz különböző változatait, eljárásait veti egybe a szerző. A korszak egészére jellemző, hogy megszorodnak az önéletrajzok, az életmű integráns részévé válnak, az alkotók eleve kiadásra szánják őket.

Szávai figyelme a műfaj minden lényeges vonására kiterjed: az önéletírás anyagára, hangütésére, a kiválasztott élettényekben megmutató pszichológiai alkatra, leíró és kommentáló részek arányára, a narrátor és a főhős közti distanciára, a műegész perspektívájára. Ezeknek az általános jellemzőknek a változatai – természetesen – *típzálásra* is alkalmasak.

S gondosan alkalmazza őket a negyedik fejezet, *Az önéletrajz jelene*. Szávai igyekszik azonos szempontok, műszavak segítségével megragadni az egyes műveket, de ha szükséges, e művek egyéb sajátos értékeire is kitér. Általános kategóriái közül azt hangsúlyozza mindig, amelyik az illető művet legjobban jellemzi. A valóságanyag az önéletrajz újdonságát meghatározó mozzanat pl. Gorkij, Kassák vagy a naiv önéletírók esetében: mindannyian az irodalomban addig föl nem idézett rétegekről, életmódokról számoltak be. A hangütés szorosan összefügg a narrátor és a főhős közötti distanciával. Ha ez a distancia jelentékeny, a hangnem ironikus, sőt szatirikus lehet (Sartre-nál), ha csekély, ha a narrátor „együttérez” a hőssel, akkor nosztalgikus (Romain Rolland-nál vagy az ún. verses önéletrajzokban), ha a narrátor vállalja ifjúkori énjét, törekvéseit magasabb szinten folytatja, akkor a hangnem a tárgyilagos, a meghökkentés pózától mentes őszinteségé (Kassák). Az önéletrajz hőseinek pszichológiai alkata az elbeszélő alkata egyben, s a múltból kiválasztott események hangsúlya, reflektáltsága világítja meg: Gorkij vagy akár Beauvoir is sok külső eseményt jegyez föl, hagyják, hogy azok „magukért beszéljenek”: Sartre, vagy Julien Green rendszeresebben vonatkoztat önmagára, részletezőbb a benső világ rajzában. Ezt a szempontot azért hiba volna túlhajtani – a szerző őrizkedik is ettől –, s pl. az „extrovertált–introvertált” jungi típustanára keresni példákat az önéletrajzokban. Annál is inkább, mivel ezek a jellemzések csakis az elbeszélés technikájában, a hangnemben s az esztétikai igényű alkotói szelekcióban nyilvánulhatnak meg. Ez pedig már nem egyszerűen alkat, hanem *írói* egyéniség kérdése is: épp ezért Szávai János az egyes életművekről is ejt néhány szót, s azok világába illeszti a tárgyalt önéletrajzt.

Az önéletrajz csak az elmúltról szólhat, de perspektívája, jövőre utaló hangsúlyai is vannak. S ebben megint különbözik a „bevett”

epikai műfajoktól: míg pl. egy regényhős jövője csak a műben található utalásokban létezik, s ezen túlmenően nincs is jelentősége, addig az önéletrajzi hős jövője kívülről is, belülről is meghatározott, nyilvánvaló; belülről a narrátor jelen idejű beszéde jelzi azt, hogy hová jutott, kívülről az író neve, mely még további tájékoztatást is nyújt. De az önéletrajzok nem egyenlő mértékben töltik be a hős múltja és a narrátor jelene közötti űrt. Szembeszökő a különbség pl. egyfelől Gide és Sartre, másfelől Beauvoir és Déry eljárása között. Az előbbieket a messzi múltnál hagyják abba az elbeszélést, az utóbbiak a narrátor jelenéig követik a hőst. Ugyanakkor pl. *A szavaknak* is az a célja – Szávai világosan kifejti –, hogy a szerző érett énjének kialakulását, egyéniségének genezisének mutassa be. A kész egyéniség magyarázatára törekszik minden önéletrajz, az emlékezet segítségével.

Abban aztán megint különböznek, hogy az emlékező jelen idejét, az emlékezés folyamatát, a narrátor jelenbeli ítélkezését mennyire avatják a mű részévé. Szávai könyve ebből a szempontból is osztályozza az önéletrajzokat. Vizsgálódása kettős eredményre vezet. Az egyik a valószínűség és az adatszerű hitelesség eltérésére mutat rá ismét. Az utóbbit ugyanis nemcsak a szükségképpeni kihagyások „veszélyeztetik”, hanem a regényszerű részletezés is. Mert bizonyos, hogy pl. Gorkij nem emlékezhetett mindazokra a részletekre gyermekkorából (valamennyi pajtásának, szomszédjának szeme színére stb.), amelyekkel regényalkotó fantáziája kiegészítette a hézagos emlékezetet. A földégett életre az is jellemző lesz, amivel rajzát kiegészítjük, ha nem is pontosan az esett meg velünk. A másik tanulság a 20. századi regény és önéletrajz kapcsolatára vet fényt. Az önéletrajzot regényszerűen formálni ugyanis nemcsak a 19. századi regény módjára lehet, hanem a modern regény technikájával is: az asszociációs emlékezettel, a látomások egységteremtő használatával. Elsősorban Déry *Ítélet nincs* c. művét idézi példának a könyv. Megfigyelése ugyanakkor az, hogy ez a sajátos műfaj nehezen fogadja be a regény újításait. A külső és a benső világot kénytelen határozottabban elkülöníteni, mint általában a modern regény. Egyúttal eleve nem vállalkozhat a nézőpontok váltogatására, amely szintén a kor regényének elterjedt újítása. S ami az elbeszélést és a kommentárt illeti: arányuk, funkciójuk igen sokféle lehet. Gorkij említett folytonos elbeszéléssel szemben Ágoston és Sartre egymástól oly különböző önéletrajzában az események megannyi nyíltan ítélkező kommentárt vonnak maguk után, mintegy példát szolgáltatnak a jelenben hangzó ítélet számára.

A könyv még az ún. verses önéletrajz kérdését is fölveti, elsősorban Aragon *Befejezetlen regénye*-e és Szabó Lőrinc műve, a *Tücsöklé* alapján. Arra a következtetésre jut, hogy nem nevezhetjük őket önéletrajzoknak.

rajznak. Indoklása szerint az önéletírás általában kerül az irodalmiasság vonásait, a verses művek pedig erősen sugallják, hogy „irodalmon belül” állnak. Tegyük hozzá, hogy maga a folyamatosság is csorbát szenved ezekben a lírai ciklusokban: az egyes versek önálló művek, egyetlen tárgyat ragadnak meg, s egyetlen érzelmi folyamatot visznek végig önmagukban. Ebből következik az értékkülönbség a részek között: remekművek fáradt darabokkal váltakoznak a nagy kompozíción belül.

Szávai János könyve áttekintés. Nem kérhetünk számon rajta említetlen remekműveket. A műfaj fejlődését máig kísérte, föltárta szerkezeti sajátosságait; tudatosította, hogy az önéletrajzokat nemcsak anyaguk, hanem megformálásuk is egy önálló műfaj alkotásaivá teszi. (Gondolat, 1978.)

BÁRDOS LÁSZLÓ

SZILÁGYI JÚLIA: A HELYSZÍN HATALMA

A helyszín az – mondja Szilágyi Júlia az *Értelmező Szótár* után szabadon –, „ahol valami történik”. Helyszínnek minősül az a tér, „ahol valami más történik a szereplőkkel, mint ami bárhol egyebütt történne(. . .) Feltéve persze, hogy helyszínnek tekinthető a meg nem ragadott, az elfojtott vagy szétszóródott energiák színtere [is], a félbe-maradt mozdulatoké. . .”

A cím frappáns. Találóan, a gondolatot kiterjesztve fedi a karcsú könyv négy ciklusát, (*Rokonságok; Mindennapi ürügyünk: a mítosz; Túlélők; Sorok között*), de különösen az elsőt, amely romániai magyar szerzőket tárgyal. Mert valóban: hazánk, az a föld darab ahol élünk – még tovább tágítva az elasztikus fogalmat – a hozzátartozó korrall, társadalmi renddel, anyanyelvvél, kultúrával együtt sokágú koordináta-rendszer gyanánt behatárol, helyiértékekkel lát el bennünket. És ebben az értelemben igaz, hogy a helyszín csak akkor cserél „nevet és lényegét”, csak akkor válik „formátlan végzetből alakítható sorssá”, ha nem csupán örököltük, de választottuk is. Azzal azonban valószínűleg nem lehet egyetérteni, hogy ha választottuk is helyszínünket, ezzel egyúttal *szabaddá tehattük magunkat tőle.*

Fenntartásunkat maga a kötet látszik igazolni. Erdély, az erdélyi magyar irodalmár léttudata ugyanis olyan erősen rányomja bélyegét a könyv tárgyára, valamint az író adta főcím annyira egy speciális nézőpontra szűri keresztül az intellektuális látványt, hogy olvasmányunk végére érve is úgy érezzük: a helyszín hatalma, és a genius loci legyőzhetetlen. (Az természetesen más kérdés, hogy egyáltalában legyőzendő-e.)

Szilágyi Júlia könyve esszé gyűjtemény. Ez a műfaji megjelölés azonban *A helyszín hatalma* esetében még nem meghatározás, csak körülbelüli irányultságot jelent. Ennek oka az, hogy a huszonegynéhány értekező írás műfajilag rendkívül heterogén, alaposan kihasználja az esszé már-már kohéziót veszélyeztető tűrőképességét. Kiindulva a műfaji gyűjtőfogalom meghatározásából – és követve Szilágyi Júlia módszerét – vizsgáljuk meg esszéit.

Az esszé funkcióját tekintve két fajta lehet. Egyrészt egy problémát vagy elképzelést elsőként „bemutató” (ezzel a funkcióval a szerző alig él); másrészt egy tudományos irányzatot, egy új tudományos eredményt „népszerűsítő”, méghozzá szépirodalmi formában, ezzel is a szélesebb körű közönséghatást célozva. (Ez utóbbi rendeltetés jellemzője Szilágyi Júlia munkáinak.) Az esszéista lelki alkata szerint az esszé továbbá lehet „szubjektív” és „objektív”, a vallomás vagy a tanulmány felé hajló. Nos, az erdélyi író – írásai lényegét tekintve – Montaigne-nyel vall(hat)ja: „Magam vagyok könyvem anyaga”. De esszéi ezenkívül is több esszéista irányzatba besorolhatók. Némelyek, mint a *Déry Tibor csodái*, Lukács György nevével fémjelezve, azok közé a tanulmány(szeletek) közé tartoznak, amelyek „egy-egy téma teljes problematikájából csak metszeteket nyújtanak”. Mások Samuel Johnson meghatározása szerint: „szabad ötletek szabálytalan kidolgozásai” (*Egy utazás kitérői*; *Dsida Jenő: Naplemente; A hexameter tartása*); megint mások a *Tatler* és a *Spectator* (Addison és Steele) esszéinek nyomdokain haladva hol „csevegők” (*A kritikus közérzete; Georges Duhamel*), hol a mindennapi élet tárgyköréből merítve „moralizálóak” (*Mindennapi ürügyünk: a mítosz; A Morija hegyén*). De találunk a kötetben „vitairat jellegű” (*Beckett, az ünnepontó*), a kultúra és az élet különböző területeiről szóló „vegyestartalmú” (*Nyomozás krimi ügyben; Fiction*), és Kemény Zsigmond, Csengery Antal hagyományait ápoló „portré és történeti” esszéket is (*A helyszín hatalma; Feladó: Gaál Gábor*).

Mindez természetesen még csak leírás, az alfajokba osztás nem egyenlő az értékítélettel. De az osztályozás máris figyelmeztet arra, hogy Szilágyi Júlia kötetét nagyon nehéz részekre tagoltan értékelni, az olvasónak inkább általános benyomása marad az esszékötetről. Két-két esszét esetenként nem könnyebb összehasonlítani, mint egy terjedős filozófiai verset és egy aforisztikus epigrammát.

A helyszín hatalmáról szerezhető összbenyomásunk, érzésem szerint, jó. Élvezetes az esszéista író stílusa, sokszor gyönyörűséget okoz nyelve. Igaz, képei (néha gondolatai is) túlságosan kimódoltak, ellenpontozó technikára építő ötletei olykor a dialektikából a szillogizmusba csúsznak, írásai azonban mindig egy bizonyos színvonal fölött maradnak, gondolatmeneteinek vívőereje van. Visszatérve a kiindulási

gondolathoz: *A helyszín hatalmának* esszéi akkor a legjobbak, amikor a helyszín kényszer hátrányát, Szilágyi Júlia a tárgy- és terepismeret előnyére tudja változtatni. Legszenbetűnőbb ez *A helyszín hatalma*, a *Feladó: Gaál Gábor és a Memórok tükrében* belső ciklust alkotó darabjai esetében, melyekből Gaál Gáborral és a *Korunkkal* az előtérben, Kuncz Aladárral, Jancsó Bélával és az *Erdélyi Helikonnal* a háttérben a könyv legértékesebb esszé-lánca jön létre. De ugyanez elmondható a Szilágyi Domokos (*A mindenség felidézője*) és a Székely János (*Rokonságok*) munkáit taglaló esszékről is, noha azoknak nem egy szubjektív hangú megállapítása sokakat vitára készíthet.

Az éltető helyszíntől legmesszebbre a *Túlélők* ciklusából a Thomas Mann, Kafkát, Malraux és Duhamelt tárgyaló esszék kerültek. Ezek leginkább a rangos publicisztikára emlékeztetnek, többnyire egy-egy közismert irodalmi tény-tétel ismertetésére vállalkoznak.

Szilágyi Júlia különmemű értekező írásai azonban valahol mégis egységes könyvvé kerekednek, amelyből végig kihallani egy tevékeny és felkészült irodalmár érdekes kérdéseit, aki testreszabott műfaj(ok)ban közelít választott erkölcsi-irodalmi témáihoz.

KROÓ ANDRÁS

SÍK CSABA: A PARTHENON LOVAIN INNEN ÉS TÚL

Könyvét a szerző Bóka László emlékének ajánlja. Kis esszé is közöl róla. Személyes emlékeket sorjáztató fájdalmas vallomást, amelyből megtudhatjuk: Sík Csabát szoros kapcsolat fűzte egykori tanárához. Irodalmi barátság, amelynek minden hét szerdáján szertartásnak beillő közös ebédrel áldoztak a Százévesben. Kötetlen beszélgetésekkel, amelyek amolyan posztsemináriumok voltak: „Szakkérdések, ún. tudományos problémák nem kerültek szóba az asztalnál, csak régi kocsmaázások, darvadozások már nem létező bolthajtások alatt, anekdoták, amelyekből megtudtam azt, amivel a könyvbe írt tudomány mindig adós marad.”

És ami – tehetjük hozzá a könyv olvastán – a tanulmányíró, a kritikus, a lektor Sík Csaba számára nélkülözhetetlen – nem annyira a művek megismeréséhez, mint inkább az ismertetésükhöz.

Aki Bóka László hívének vallja magát, az persze nem tekintheti egymást kizáró végtetnek a tudományos apparátust és az asztal melletti anekdotát. Hiszen köztudomású volt Bóka roppant irodalomtörténeti felkészültsége, és minden aprósága figyelmes filozófus gondossága. Sík Csaba nem is játssza ki egymás ellen a tényeket. Mi sem áll tőle távolabb,

minthogy hallomással pótolja-helyettesítse a művekben vagy dokumentumokban tettenérhető tényeket. Hogyan is tehetne ilyent? Mint naplójából kiderül, a lektor hivatásos olvasó, és ő igyekszik minél többet elolvasni, amennyit csak tud, amennyit csak lehetséges. Íróként azonban szemléltet, a szemléltetésben pedig Bóka László a példa, azokkal az apróságokkal, amelyekkel „a könyvbe írt tudomány mindig adós marad.”

A könyv a modern képzőművészet új látásmódjáról szóló tanulmánnyal kezdődik, a tanulmány pedig azzal: miként várta a maga szocializmusával új fejezetet nyitó Courbet-t „Alfred Bruyas, a művészetkedvelő bankárfi, a Sète-ből Montpellier-be vezető úton . . . inasa és a melegtől nyelvét lógató kutyája társaságában.” A következő írás ugyancsak egy látogatás leírásával indul; azt tudjuk meg belőle: mi talált Henry Moore, a század egyik legnagyobb szobrása, amikor 1945-ben ellátogatott a század talán legnagyobb szobrásának, Brancusinak a műtermébe és ott miről beszélgettek. De anekdotázik Sík Csaba akkor is, amikor nincs anekdota. A megtagadott életrajz írójáról, Füst Milánról szóló szép tanulmányában a költő egyik verséből formálva ad képet arról az emberről, aki „mellén a rendjének hivatását jelképező keresztel, panyókára vetett, sújtásos köpenyben, arcán a lovasok könnyű bánatával, a békekötés hírére társaival Madrid felé lovagolt”, és aki „aligha lehet azonos a Budapesten, 1888. július 17-én született Füst Milánnal, az Ausztriában első között nemesi rangra emelt Bassey von Treuenburg zsidó család leszármazottjával, a jogakadémiát végzett felsőkereskedelmi iskolai tanárral, akinek 1908-ban verse jelent meg a *Nyugaton*. . .”

Nem folytatom; ennyiből kitetszik: Sík Csabában maradandó nyomot hagytak az asztal melletti csevegések-beszélgetések. És a módszeren túl az is, amit a Füst Milán-jellemzés mutat a legegységelműbben: ez nem holmi jópofáskodás, hanem csupa olyan információ, amely – legalábbis a szerző szándéka szerint – tárgyának közepébe visz.

Mi ez a tárgy? Mi a gondolati centruma Sík Csaba írásainak? Egyáltalán, van-e ilyen? Hiszen a kötet rendkívül heterogén. Sík Csaba – igaz, nemcsak ebben a könyvében – egyaránt foglalkozik irodalommal és képzőművészettel, egy írás erejéig a filmmel is. És nagyon különböző a cikkek műfaja is: a hosszas tanulmányokat (folyóirat-cikkek) a kis (részben a rádióban elhangzott) írások ritmikusan összekomponált együttese követi, ezt a rövidségével színes hírek képzetét keltő írásfüzért pedig az *Egy lektor naplójából* címen közzétett – ám cseppet sem magán jellegű – napló zárja le.

A tematikai és műfaji tarkaság azonban nem zavaró, mert Sík Csabát lényegében mindig ugyanaz a probléma foglalkoztatja: a modernség. A

modernség mibenléte. Annak a Gauguinnak a nyomán, aki elsőként figyelmeztetett: „a görög művészet mégiscsak nagy tévedés”, keresi a mait, a modernet – a nagyon régiben, az ősiiben. Vagyis a Parthenon lovain túl. Az úgynevezett primitív művészetben.

Kérdés mármost: alkalmasak-e ennek a kérdésnek a boncolgatására a tanulmányok hőseiül kiválasztott személyek? Brancusi – többezer éves idolkra és óceániai faragásokra egyaránt emlékeztető szobraival – szemléletesen illusztrálja Sík Csaba Gauguin nyomán megfogalmazott tételét. De Schaár Erzsébet? Ő már aligha. Hiszen a Sík Csaba által is főműveknek mondott munkái egyáltalán nem függetlenek – nem függetleníthetők – a klasszikus görög művészet szépségeszményétől. Hasonló ambivalenciát mutatnak az írók. Kassák és Füst Milán bizonyosan azok közé az újítók közé tartoznak, akik nagyon mélyre ástak a múltban. De vajon Juhász Ferenc? Őneki is köze volna ahhoz a művészeti forradalomhoz, amely a reneszánsz vagy a klasszikus görög művészet ellenében az ősi sámánéneket tette követendő példává? Nyilvánvalóan *nemmel* kell felelnünk. Hiszen Juhásznak *A tékozló ország* kapcsán elemzett, az ötvenes évek derekán kialakult művészete egyformán kötődik a klasszikus kultúra előtti – mondjuk: a bibliai – és a klasszikus kultúra utáni – mondjuk: a későreneszánsz-költészethez. Mindkettőből merít, és a kettőből formál sajátos szintézist. (Mellesleg: Sík Csaba alaptételét is megkérdőjelezve.)

A kötet címe tehát nem programot ad, pusztán a szerző szemléletét fejezi ki: a modern művészetről vallott álláspontját. Következésképp a *Parthenon lovain innen és túl* mint esszégyűjtemény, efemer; helyenként azonban jó és szép olvasmány.

Sík Csaba nagyon finom műértőnek bizonyul. És amit gondol, azt alázattal tolmácsolja az olvasónak. Olykor-olykor kissé hosszúra sikerül a hős felvezetése vagy a kérdés bevezetése, de sosem felesleges. Megéri a fáradságot. Mert utána Sík Csaba sejtető világossággal tud beszélni a művekről. Különösen az irodalmi elemzések emlékeztetése.

Nem kisebb erénye, hogy egy-egy apró jelenségben is érzékeli az általánosítható tanulságot. *Átlók és jelenségek* címen összefűzött kis kritikáiban egy művelt szellem mondja el véleményét, teszi meg észrevételeit művészek és művek kapcsán az élet dolgairól. Nem a tanulmányok, ezek a művészeti aforizmáknak nevezhető írások a kötet legmarkánsabb darabjai. És ez nem kevés; hogy Sík Csaba egyik irodalmi példaképénél maradunk: Gelléri Andor Endre rövid novellái mara-dandóbbak, mint sok úgynevezett nagyregeény. (Szépirodalmi, 1979.)

VADAS JÓZSEF

TÁRSASÁGI HÍREK

PÉCZELY LÁSZLÓ 1906–1980

Hosszú és eredményes tanári, valamint tudósi életpálya után, nyugállományban érte a halál. Élete – külső eseményeiben – talán nem volt jobban zaklatott, mint amennyire ebben a században bárkié. Hiszen az Eötvös Kollégiumban, majd Bécsben járhatott egyetemre, ami után a pálya íve egyre csak felfelé haladt. Két városban is beépítette középiskolai tanárként a lakosok tekintélyes részébe az irodalom szeretetét és értését: Keszthelyen, de különösen Dombóváron. Innen a Pécsi Tanárképző Főiskolára vezetett útja, ahol tanítványainak köre az egész Dunántúlra szélesedett, s amely országrészben – tanítványainak közvetítésével – az ő tudása is elterjedt igen sok faluban, községben, városban. Így épült be az általa oly nagyon szeretett tájnak az életébe.

Ahhoz, hogy olyannyira sugárzó tanárrá válhatott, tudományos munkássága is alapvetően hozzájárult. Ma már minden szakmabéli tudja, milyen nagy szerepe volt a funkcionális verstan hazai kidolgozásában és elterjesztésében. S ehhez kellett a nagy erő, a sok benső energia, és a feszültségek feldolgozása – élete hát mégsem lehetett olyan síma, miként csak a vele történetek mutathatják. Mindehhez hozzásegítette a zene, a zene szeretete; a tudósi munkáját éppúgy befolyásolta, mint életvitelét. Igen sokáig aktív tagja volt a pécsi énekkaroknak. Amint tudósi hírneve emelkedett, egyre több társadalmi funkciót is betöltött: a Pécsi Akadémiai Bizottság Társadalomtudományi Szakbizottságának volt az elnöke; több évig a TMB Irodalomtudományi Szakbizottságának a tagja. Mindenütt igen hasznos munkát végzett; mindenki szerette, tisztelte. Ritka ember volt: talán nem is volt ellensége.

Emberi és tanári hatása sokáig lesz érezhető, tudósi munkájának eredményei pedig még tovább. Nem élt hiába, szívesen és jóérzéssel őrizzük emlékét.

BÉCSY TAMÁS

BESZÁMOLÓ A TÁRSASÁG 1980. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

KÖZGYŰLÉS

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1980. október 23-án tartotta tisztújító közgyűlését. A közgyűlést tudományos program előzte meg, ahol a 100 éve született Hatvany Lajosra emlékezett Nagy Péter. Előadásában felrajzolta Hatvany sokoldalú portréját, kifejtette, hogy a nagyközönség elsősorban mint mecénást ismeri, de ez a kép egyoldalú, mert Hatvany érzékeny és értő kritikus, irodalomszervező, irodalomtudós, s jelentős író is volt. A tudományos program után Tolnai Gábor, a Társaság elnöke bejelentette, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság jövőre ünnepli fennállásának 70. évfordulóját. Ebből az alkalomból a Társaság emlékérmét alapít, melyet Toldy Ferencről nevez el. A további tervek között szerepel, hogy pályázatot hirdet helyi tradíciókat megörökítő irodalomtörténeti kutatásokra. A Társaság két közgyűlés közötti időszakáról Weber Antal főtítkár számolt be. (I. A Társaság munkájáról c. rovatunkat).

VÁLASZTMÁNY

Az elnöki és főtítkári beszámoló után Harmatta János osztályelnök-helyettes vezette a közgyűlést. A közgyűlés által egyhangúlag elfogadott jelölő bizottság (vezetője: Bodnár György, tagjai: Szávai János és Hargittay Emil), előterjesztésére a közgyűlés titkos szavazással megválasztotta a Társaság választmányát.

Az érvényes szavazatok száma 58 volt. A szavazatszedő bizottság (vezetője Tamás Anna, tagjai Kispéter András, Taxner-Tóth Ernő) a szavazatok összeszámlálása után ismertette az új választmány tagjainak névsorát.

Baróti Dezső, Bata Imre, Bécsy Tamás, Béládi Miklós, Bitskey István, Bíró Ferenc, Bodnár György, Bókay Antal, Czine Mihály, Csetri Lajos, Egri Péter, Eörsiné Hajdú Marianna, Fenyő István, Gyürey Vera, Horváth Károly, Ilia Mihály, Illés László, Julow Viktor, Kabdebó Lóránt, Katona Béla, Képes Géza, Kerényi Ferenc, Kéry László, Keserű Bálint, Király István, Klaniczay Tibor, Koczka Sándor, Kovács Kálmán, Kovács Sándor Iván, Kovácsné Ónodi Irén, Köpeczi Béla, Kulin Ferenc, Kulin Katalin, Lukácsy Sándor, Mádl Antal, Margócsy István,

Margócsy József, Martinkó András, Mezei József, Mezei Márta, Mohácsy Károly, Molnár Ferenc, Nacsády József, Nagy Miklós, Nagy Péter, Nagy Sándor, Németh G. Béla, Nyirő Lajos, Orosz László, Paál Rózsa, Pálmai Kálmán, Pándi Pál, Sallay Géza, Serey Éva, Sipos Lajos, Sötér István, Süpek Ottó, Szabolcsi Miklós, Szathmári István, Szegedy-Maszák Mihály, Szigethy Gábor, Szigeti Lajos, Szuromi Lajos, Tamás Anna, Tamás Attila, Tarnai Andor, Tarnóc Márton, Tolnai Gábor, Tóth Dezső, Török Endre, Tverdota György, Vajda György Mihály, Veres András, Wéber Antal.

A jelölő bizottság javaslata alapján a közgyűlés Társaságunk tiszteleti tagjává választotta Bán Imrét.

VEZETŐSÉG

A közgyűlés befejezése után összeült választmány – tagjai sorából – megválasztotta a Társaság vezetését.

Elnök:	Tolnai Gábor
Alelnök:	Czine Mihály Wéber Antal
Főtitkár:	Pálmai Kálmán
Titkár:	Margócsy István
Szakosztálytitkár:	Nagy Miklós (magyar irodalmi) Kulin Katalin (világirodalmi) Gyürey Vera (tanári)
Szervező titkár:	B. Csáky Edit
Vezetőségi tagok:	Bata Imre Bécsy Tamás Bíró Ferenc Eörsiné Hajdú Marianna Julow Viktor Kerényi Ferenc Klaniczay Tibor Kovácsné Ónodi Irén Nacsády József Nagy Péter Orosz László Sipos Lajos Szigethy Gábor Tarnóc Márton Török Endre

Harmatta János üdvözölte a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nevében az új választmányt és vezetőséget, további eredményes munkát kívánva. Weber Antalnak külön köszönetet mondott hosszú éveken át végzett főtktkári működéséért.

A közgyűlés résztvevői egyperces néma tisztelegéssel emlékeztek két közgyűlés között elhunyt tagtársakra: Bélley Pál, Bisztray Gyula, Bokor László, Brachfeld Siegfried, Csillik Bertalan, Csorba Zoltán, Demeter Tibor, Diószegi András, Erdődi József, Fehér Géza, Gyenis Vilmos, Horváth János, Komlós Aladár, Merényi László, Molnár János, Pálffy Endre, Péczely László, Rónay György, Solt Andor, Szalatnai Rezső, Szávai Nándor, Szenczi Miklós, Szili Károlyné, Vajthó László, Vihar Béla, Vincze Lászlóné, Tauber Anna.

VÁNDORGYŰLÉS

Társaságunk és a TIT Irodalmi Választmánya és Bács-Kiskun megyei szervezete a kecskeméti Katona József Társaság és Kecskemét Város Tanácsa 1980. április 25–27 között Kecskeméten rendezte meg 45. vándorgyűlését, melyet Dr. Mező Mihály tanácselnök és Tolnai Gábor nyitott meg. Az első napon *A Bánk bán utóéletének kérdésköréről* Orosz László tartott előadást, melyhez Keresztury Dezső és Pándi Pál szólt hozzá. 26-án Bán Imre elnökletével előadások hangzottak el *Utak és irányok a századelő magyar prózájában* címmel. Bodnár György a 100 éve született Kaffka Margitról; Csűrös Miklós Gozdsu Elekről, Lőrinczy Huba Török Gyuláról, Bata Imre Csáth Gézáról, Kispéter András A két Cholnokyról tartott előadást. (Az elhangzott előadások egy része megjelent az It 1981/1. számában.) 27-én Pálmai Kálmán elnöklése mellett – hagyományainkhoz híven – az élő irodalomról hallhatott a közönség. A Mozgó Világ c. folyóirat prózarovatát Alexa Károly mutatta be, a Forrás c. folyóirat szociográfiai rovatát pedig Hatvani Dániel.

A vándorgyűlés résztvevői megtekintették a színházban a *Ziska* c. Katona József dráma diszeloadását. Városnéző útjuk során megismerkedtek Kecskemét irodalmi, művészeti, kulturális nevezetességeivel, s megkoszorúzták Katona József sírját.

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK

József Attila születésének 75. évfordulója alkalmából az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával közösen rendeztünk tudományos ülésszakot 1980. szept. 30–okt. 1 között Budapesten az MTA

székházában. Az ülészakot Szentágothai János, az MTA elnöke nyitotta meg, s e napon Király István elnökölt. Bevezető előadást Szabolcsi Miklós tartott *József Attila kora világirodalmában* címmel, melyhez Tamás Attila, Bojtár Endre, Zirkuli Péter, Horányi Mátyás, Németh Lajos, Szigeti Lajos és Bori Imre szólt hozzá. 30-án Tolnai Gábor elnökletével Németh G. Béla *A kései József Attila világképeinek és poétikájának néhány főbb vonását vizsgálta* referátumában, melyhez Fodor András, Szőke György, Bókay Antal, Bécsy Ágnes, Kemény Gábor korreferált. Az ülészak utolsó napján eszméletörténeti kérdések kerültek előtérbe. Előadást Rába György tartott *József Attila és Franz Kafka* címmel, majd Somlyó György, Tverdota György, Lackó Miklós, Tasi József, Levendel Júlia, Tallián Tibor és Kántor Lajos előadásai hangzottak el. Az e napon elnöklő Szabolcsi Miklós összefoglalta az ülészak jelentőségét és új tudományos eredményeit (az ülészak anyaga az Akadémiai Kiadó gondozásában kötetben is megjelenik).

RENDEZVÉNYEK

Rendezvényeinket 1980-ban is a vezetőségi határozat szellemében tartottuk meg. Felolvasó és vitaüléseinkről rendszeres híradás jelent meg a napisajtóban és az Élet és Irodalomban.

*

Február 14-én Sőtér István tartott előadást Kenyeres Zoltán *Esszé-panoráma* kötete kapcsán *A magyar esszéről*. Felkért hozzászólók Bata Imre és Koczkás Sándor volt (Sőtér István előadása megjelent az Irodalomtörténet 1980/3. számában.)

*

Március 13-án Kulin Katalin ismertette Magyarországon először *Salvador Espriu költészetét*; a katalán irodalomról és nyelvről Faluba Kálmán és Morvay Károly tartott ismertetést.

*

Április 17-én Bóta László előadása hangzott el *A leányrablás mondája a hősepektől a népballaddig*. Bóta előadását élénk vita követte.

*

Május 15-én *A Magyarország története VI. kötete – irodalomtörténet szemével* címen vitaülés volt, melyet Kerényi Ferenc, Nacsády József és Nagy Miklós vezetett be. A történészek és irodalomtörténészek között kibontakozó vitát közli az Irodalomtörténet 1981/1. száma.

*

Június 12-én *Egy nem-szakember megjegyzései – a Magyar gondolkodók XVII. század c. kötetéről* címen Szabolcsi Miklós tartott bevezető előadást, melyhez Bitskey István és R. Várkonyi Ágnes szólt hozzá (R. Várkonyi Ágnes kibővített hozzászólása folyóiratunk e számában jelenik meg).

*

Október 29-én az ELTE Bölcsészettudományi Kar Felvilágosodás- és Reformkori Magyar Irodalomtörténeti Tanszékével közös rendezésben Kazinczy és kortársai címen emlékülést rendeztünk. Az emlékülést Tolnai Gábor nyitotta meg, előadást tartott Mezei Márta, Wéber Antal, Margócsy István, Bécsy Ágnes, Csetri Lajos, Kulin Ferenc, Szigethy Gábor, Tamás Anna, Kerényi Ferenc. Az ülés jelentőségét Pándi Pál foglalta össze (az ülésanyagát közölni fogja az Irodalomtörténet 1981/3. száma).

*

November 13-án *Alekszandr Blok*ra emlékeztünk születésének 100. évfordulója alkalmából. Bakcsi György előadásához Gerencsér Zsigmond és Lator László szólt hozzá. Blok verseiből Szabó András adott elő.

*

December 11-én Szávai János tartott előadást *Novellatípusok a mai magyar irodalomban* címmel, melyhez Alexa Károly és Spiró György szólt hozzá (Szávai előadását az Irodalomtörténet 1981/3. száma közölni fogja).

HÍREINK

A Társaság Goethe-tagozata a TIT Budapesti Irodalmi Szakosztályával közös rendezésben október 9-én Dr. Anneliese Klingenberg weimari irodalomtörténész tartott előadást.

*

Az Országos József Attila ünnepségek során Társaságunk megkoszorúzta Budapesten József Attila sírját.

*

A 100 éve született Kaffka Margitról kecskeméti vándorgyűlésünkön emlékeztünk meg, s megkoszorúztuk budapesti emléktábláját.

*

Hatvany Lajosra emlékeztünk közgyűlésünkön, megkoszorúztuk sírját és részt vettünk emléktábla-avatáson.

*

Társaságunk Borsod-megyei tagozatának és a TIT-nek rendezésében a miskolci Szabó Lőrinc ünnepségek keretében Tolnai Gábor előadást tartott s ezen az ülészakon a Társaság vezetősége is képviseltette magát. Ugyancsak részt vettünk Szabó Lőrinc budapesti sírjának megkoszorúzásán.

CSÁKY EDIT

1980-BAN FELVETT ÚJ TAGJAINK:

Alle Éva, Ádám Györgyné Serey Éva, Dr. Bajcsay Pálné, Bárdos László, Bóday Pálné, Csókás László, Dellamartina Mária, Fehérné Veszely Judit, Fekete Etelka, Figeczky Jenő, Frank Éva, Dr. Gereben Ágnes, Dr. Ibos Ferencné, Kálmán C. György, Kovács Sándor Iván, Dr. Kovács

Dániel, Margócsy István, Magyar Imre, Müller Péter, Nagy András, Dr. Ötvös László, Sipos Leventéné Sárdi Margit, Szegedy-Maszák Mihály, Varga Lászlóné Asbóth Márta, Veres András, Tőkei Éva, Turák Jánosné, Turiné Kovács Márta, Tverdota György, Ürögi Imre, Dr. Varga Mihály, Vasbányai Ferenc.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság pályázatot hirdet helytörténeti irodalmi tradíciókat megörökítő tanulmányok írására.

A tanulmányok elbírálásánál előnyben részesülnek az önálló (könyvtári, levéltári stb.) kutatásokra épülő munkák.

A dolgozat terjedelme 2–3 nyomdai ív lehet.

Az elkészült pályamunkákat 1981. szeptember 30-ig kell eljuttatni a Magyar Irodalomtörténeti Társaság címére (1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1.)

Pályadíjak:

I. díj	6000.—Ft
II. díj	4000.—Ft
III. díj	3000.—Ft

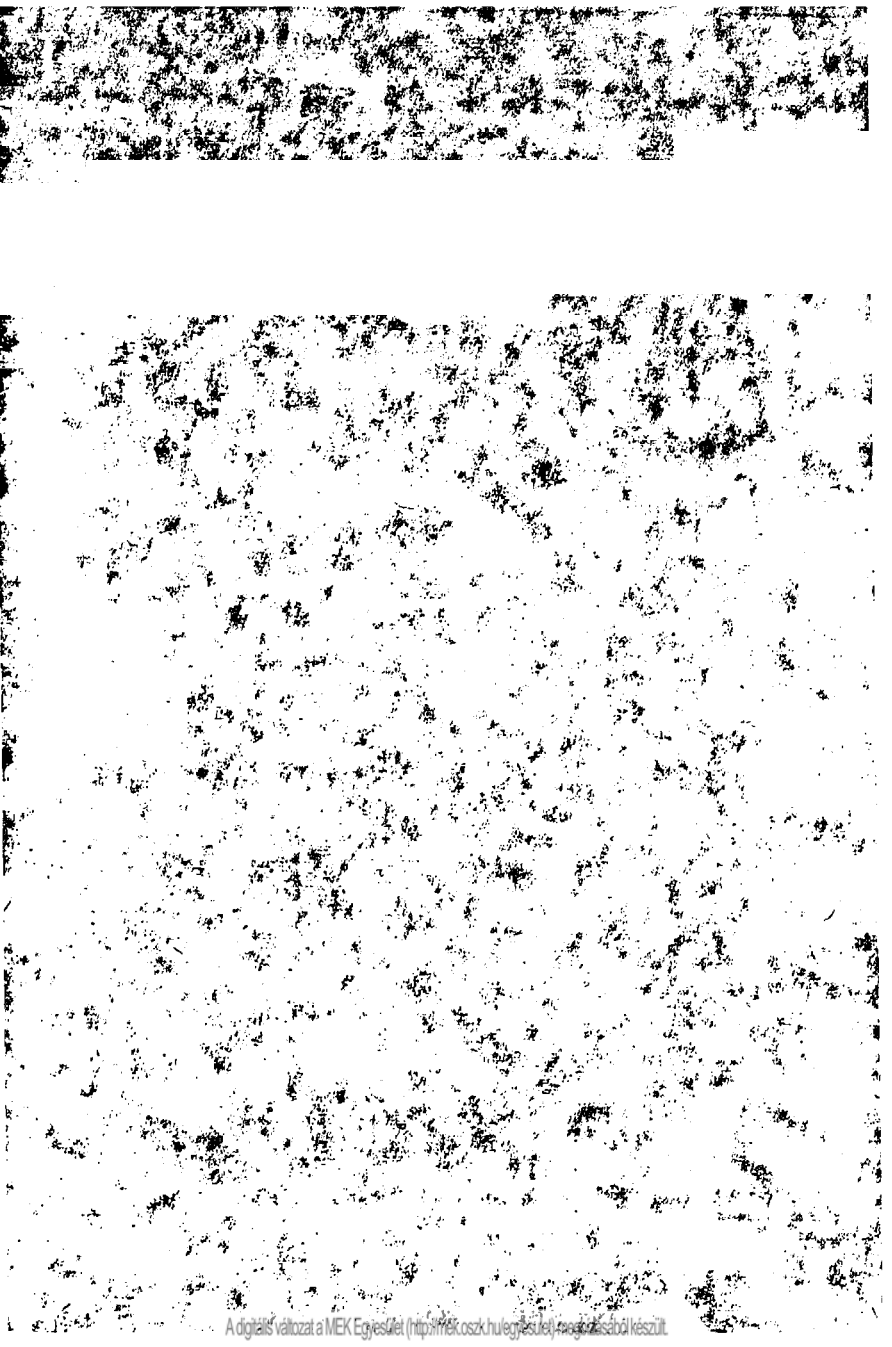
A legjobb dolgozatok közzétételéről a Társaság gondoskodik.

a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetősége

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

**A kézirat nyomdába érkezett: 1981. febr. 5. – Terjedelem: 13,6 (A/5) ív
81.9263 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György**

FORUM

MÁTRAI LÁSZLÓ: <i>Művelődés a 18. századi Magyarországon</i> — Kosáry Domokos könyvéről	377
R. VÁRKONYI ÁGNES: Politikai elmélet — politikai gyakorlat	399
OSZTOVITS SZABOLCS: Szempontok a korai <i>Szindbád</i> -novellák értelmezéséhez	414
KEMÉNY GÁBOR: Krúdy és stílusa — A stílus helye Krúdy művé- szetében és Krúdy helye a stílus művészetében	440
NEMES ISTVÁN: Krúdy képszerű ábrázolásának néhány jellemzője <i>A vörös postakocsiban</i>	457

DOKUMENTUM

ANTAL GÁBOR: „Tudom ,hogy nehéz helyzetben helyt álltal . . .” Adalékok Hatvany Lajos és Remenyik Zsigmond barátságához	472
VOIT KRISZTINA: Radnóti Miklós és a Franklin Társulat	483
GYŐRI LÁSZLÓ: <i>A Rend a romokban</i> ügyési példánya	487

FILOLÓGIA

BODOLAY GÉZA: Ady-versek német újraköltése 1908 — 1919	492
RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA: <i>Ridentem ferient Ruinae</i> — Egy Juhász-motó magyarázatához	511
FRÁTER ZOLTÁN: Osvát Ernő ismeretlen kritikái	516

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

WÉBER ANTAL: Beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tevékenységéről	521
---	-----

SZEMLE

BORZSÁK ISTVÁN: Bitskey István: <i>Humanista erudíció és barokk</i> <i>világkép. Pázmány Péter prédikációi</i>	527
SOMI ÉVA: Tardy Lajos: <i>Régi híriünk a világban</i>	530
VOIGT VILMOS: <i>Énekes poézis</i>	533
KERÉNYI FERENC: <i>Az aradi vértanúk I—II.</i>	535
CSÓKÁS LÁSZLÓ: <i>Szegedi Bölcsészmuhely '77</i>	539
BOTKA FERENC: Irodalmunk emlékezete	542
BÉCSY TAMÁS: Ungvári Tamás: <i>Avantgarde vagy realizmus?</i>	546
BÁRDOS LÁSZLÓ: Szávai János: <i>Az önéletrés</i>	552
KROÓ ANDRÁS: Szilágyi Júlia: <i>A helyszín hatalma</i>	556
VADAS JÓZSEF: Sík Csaba: <i>A Parthenon lovain innen és túl</i>	558

TÁRSASÁGI HIREK

Péczy László 1906 — 1980 (Bécsy Tamás)	561
Beszámoló a Társaság 1980. évi munkájáról (Csáky Edit)	562
Tagfelvételek	567
Pályázati felhívás	568

Ára: 23,— Ft

Előfizetés egy évre: 92,— Ft

INDEX: 25 410

ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 92,— Ft

1 szám ára: 23,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H—1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest